

JELLENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- LÁNG ZSOLT: Bestiárium Transylvaniae (*A barlangi páva*) 113
BALLA ZSÓFIA verse 131
VILÉM FLUSSER: A sakk 132
VARGA LAJOS MÁRTON: Fejem lehajtva azt mondom
(*Bertók László hatvanadik születésnapján*) 139
KOVÁCS ANDRÁS FERENC versei 142
HÁY JÁNOS: Dzsigerdilen (*A szív gyönyörűsége*)
(*regényrészlet*) 145
TÉREY JÁNOS versei 163
FORGÁCS ÉVA: A Magyar Állami Operaházban bemutattak egy
új ablakot (*Levél Balassa Péternek*) 165

*

- BIBÓ ISTVÁN: Iskola az egyházban (*A Baár-Madas és a magyar
református egyház*) 169

*

- KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN: Heidegger az oviban (*Garaczi László:
Mintha élnél*) 189
KERESZTURY TIBOR: Nekünk már késő (*Tar Sándor:
A mi utcánk*) 196
SÁNTA GÁBOR: Navigare necesse est, avagy egy szobautazó
vizsontagságai Budapesten (*Bizy Ernő: Helybenjárás*) 199
ZEKE GYULA: Küszöbön (*Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza,
Pusztai Viktória és Strbik Andrea: A zsidó Budapest*) 203
NÉMETI RUDOLF: A zsidó Budapest 208

1996

FEBRUÁR

*Folyóiratunk 1996-ban a Baranya Megyei Közgyűlés
szépirodalmi havilapjaként,
a József Attila Alapítvány, a Nemzeti Kulturális Alap és
a Soros Alapítvány
támogatásával jelenik meg.*

*A Jelenkor az újságospavilonokon kívül
a következő boltokban és elárúsítóhelyeken kapható*

Pécssett

Széchenyi István Jogi és Közgazdasági Könyvesbolt, Rókus u. 5/a.
Művészetek Háza, Széchenyi tér 7-8.
Írók Könyvesboltja, Kossuth Lajos u. 21.
Seneca Könyvesbolt, Rákóczi út 39/a.
Zrínyi Könyvesbolt, Jókai u. 25.
Széchenyi téri könyvespavilon

Vidéken

Sík Sándor Könyvesbolt, Szeged, Oskola u. 27.
SZIGET Egyetemi könyvesbolt, Debrecen,
Kossuth Lajos Tudományegyetem
Ady Endre könyvesbolt, Debrecen, Piac u. 26.
Lícium Könyvesbolt, Debrecen, Kálvin tér 2/c.
Batthyány Könyvesbolt, Szombathely, Petőfi út 41.

Budapesten

Pont Könyvesbolt, V., Mérleg u. 6.
Stúdium Könyvesbolt, V., Váci u. 22.
Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné u. 4-6.
Írók Boltja, VI., Andrássy út 45.

JELENKOR

XXXIX. ÉVFOLYAM

2. SZÁM

Főszerkesztő
CSUHAI ISTVÁN

*

Szerkesztők
ÁGOSTON ZOLTÁN, MEDVE A. ZOLTÁN

Szerkesztőségi munkatárs
DÉCSI TAMÁS

Szerkesztőségi titkár
SZUNDY ZOLTÁNNÉ

*

A szerkesztőség munkatársai

BALASSA PÉTER, BALLA ZSÓFIA, BERTÓK LÁSZLÓ,
CSORDÁS GÁBOR, PARTI NAGY LAJOS,
PÁKOLITZ ISTVÁN, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

A Baranya Megyei Közgyűlés lapja.
Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673.
Kéziratot nem őrziünk meg és nem küldünk vissza.
A Jelenkor megbízásából kiadja a Jelenkor Kiadó Kft.
(Pécs, Széchenyi tér 17. Telefon és telefax: 72/336-803),
a Soros Alapítvány, a Nemzeti Kulturális Alap
és a József Attila Alapítvány támogatásával.

Felelős kiadó: Csordás Gábor.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok,
valamint a Jelenkor Kiadó Kft.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál
és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) – 1900 Budapest,
Lehel u. 10/A – közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jelzőszámra,
illetve közvetlenül vagy postautalványon a Kiadó címén.

Előfizetési díj egy évre belföldre: 1100,- Ft, külföldre: 1800,- Ft.

Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor Irodalmi és Művészeti Folyóiratnál készült.
Nyomtatta Molnár Csaba nyomdája, Pécsset.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

A PÉCSI GALÉRIA Széchenyi téri kiállítóterme *Halász András* műveinek adott otthont január 4. és 28. között. – Ugyanitt február 1-től 25-ig a Magyar Képzőművészeti Főiskola kiállítását tekintheti meg a közönség. – A Pécsi Kisgalériában *Marsalkó Péter* fotóival találkozhatnak az érdeklődők január 5. és február 11. között. – Ugyanitt február 15-től március 17-ig *Baráth Hajnal* textiltervező munkái láthatók.

*

PÉCS-PÜSPÖKVÁR ÁSATÁSA ÉS KUTATÁSA címmel rendezett kiállítást az Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Pécs Város Önkormányzata és a pécsi Művészetek Háza január 15. és február 25. között a Művészetek Háza tetőtéri galériájában.

*

A PÉCSI NEMZETI SZÍNHÁZ szobaszínházában mutatják be Eugene O'Neill két egyfelvonásosát *Andorai Péter* főszereplésével február 16-án. Az *éjszakai portást* Grünwalsky Ferenc rendezi, míg a *Hosszú az út hazafelé* című darabbal *Héjja Sándor* színművész debütál rendezőként. – A stúdiószínházban Németh Ákos *Müller táncosai* című művét február 23-tól láthatja a közönség *Soós Péter* rendezésében.

*

A MARTYN FERENC ALAPÍTVÁNY ösztöndíjainak elnyerésére hirdet pályázatot Pécs Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatalának Köznevelési, Közművelődési és Sportirodája. A

pályázaton részt vehetnek mindazok, akik művészeti tevékenységüket Pécsen vagy Baranyában folytatják. Pályázhatnak képzőművészek, iparművészek, művészrestaurátorok, fotóművészek, művészettörténészek, zenetörténészek, zeneművészek, színház- és táncművészek, építőművészek és az irodalom művelői egyéni- és csoportosan. Pályázni előadó-művészi tervvel, illetve megvalósítandó művel lehet. Kiosztásra kerül – előreláthatólag – összesen 200 ezer forint. A pályázathoz szükséges nyomtatványok a Városházán, a III. emelet 93. és 95. szobájában vehetők át. A pályázat benyújtásának határideje: 1996. február 29. Az ösztöndíjak kiadásának időpontja: 1996. április 10. – Az alapítvány-bizottság a fentiekben ismertetett művészeti tevékenységek körében az ösztöndíjakon kívül odaítéli a Martyn Ferenc Alapítvány díját is. Kiadható egy díj, összege 150 ezer forint. Az alapítványt kezelő iroda felkéri a művészeti és közművelődési intézmények, szövetségek, társaságok vezetőit, valamint a művészetpártoló polgárokat, hogy javaslatukkal támogassák az alapítvány-bizottság munkáját a díj megfelelő odaítélésében. A javaslatot írásban, érdemi indokolással 1996. február 29-ig kell benyújtani. A díj átadásának időpontja: 1996. április 10.

*

MEGJELENT Balogh Robert *Helyi érdekű útvesztő* című verseskötete. A fiatal pécsi szerző szép kiállítású munkája az Íves Könyvek sorozatának negyedik darabjaként látott napvilágot.

LÁNG ZSOLT

Bestiárium Transylvaniae

A barlangi páva

Péter hiába tért vissza testvérei közé, az árva Fejedelemasszony mellett olyan sárba ugrott, amelyből lábait ki nem vonhatta. Visszavágyódott a múltba. Naponta lebotorkált a patakot tucatnyiszor átöltő ösvényen, és torkában dobogó szívvel leste az országúton felbukkanó batárokat. Úgy várta az asszonyt, ahogy annak előtte a szerelmes Jézus eljövételét, úgy kívánta a közelségét, ahogy az üdvösséget szomjúhozta. Szédület és megsemmisülés között hanyódott egész nap, míg végül teljesen elgyötörten, néhány tikkadt verébtől kísérve visszatá-molygott a lebukó nap bearanyozta fenyőlombok közé, behúzódott a legsötétebb barlangba, és imádkozni kezdett. Mária, malasztal teljes, az Úr van teveled, oltalmaz meg a bűnöktől, ismételtette kitartóan, és az Ég Királynője megjelent, tündökölt a sötétben, mint a jóságos barlangi tündér. Az izgalomtól összekeveredtek, és elvesztették értelmüket az ima szavai. Péter nem félt, de riadtan vette tudomásul, hogy a mennybéli Mária az árva Fejedelemasszony képét öltötte magára.

A türei szerzetesek megértően bántak zaklatott testvérükkel. Tudták, hogy aki közülük lemegy az emberek közé, annak nehéz próbákat kell kiállnia. Az ördög láthatatlan és súlytalan, és bizony senki sem veszi észre, ha vállára telep-szik. Amikor eljött az ideje, Pál atya leküldte a falvakba az ifjú szerzeteseket, a hit gyöngye szamoncáit, hogy hitük a hitetlenségben megerősödjék. Előfordult, hogy hiába várta vissza némelyiket, és magának kellett érte mennie, mert az idegenségbe rekedt ifjú a gonoszság zsákjaitól immár mozdulni sem tudott. Pál atya szerint a lenti világ, miképpen a tündökletes isteni rendben is ábrázoltatik, a gonosz birodalma. Fönt, a hegyek között, ahol az ima kitölt mindent, mint a moha és a fenyő illata, nem tud megtelepedni a gonosz. Minél feljebb megyünk, annál egyértelműbb a tisztaság. A barlangokon is túl, a felhők fölötti napos Koppándi fennsíkon él egy félig vad nép: fára épített kunyhókban laknak, hihe-

tetlen ügyességgel ugrálnak egyik ágról a másikra, ritkán kerülnek szemünk elé. Állatbőrökbe burkolóznak, mert nem ismerik a szövés mesterségét. Ha lát-nánk, inkább tekintenénk őket állatoknak, mintsem embereknek, holott, akár-csak az emberek, munkával, vadászattal és halászattal tartják fent magukat. A fennsík közepén csillogó tóban halásznak. A tó tükrében látják a láthatatlant: az ördög nem telepedhet a vállukra. A víz ezüstjében a messzi távolból pompáza-tosan tükröződik az égben lakók kastélya.

A testvérek ritkán érintkeznek az alatt lakókkal, a füttyérikkel, Torda vagy Csegez népével; erdei gyümölcsből szeszt erjesztettek, fából kereszteket farag-tak, székeket, egyszerű bútorokat, csebreket, aztán a vándorló görög kereske-dőknél égetett edényekre cserélték azokat, az edényekkel pedig a falvakban lisztet és vásznat vásároltak. Az ördög tojta görögök mindig becsapták őket, kü-lönösen egy Grammatica György nevű féllábú, mankós férfi volt a legmegátal-kodottabb, a tőle kapott edények sokszor csúfosan szétmállottak, gyakran már a telepről lezötyögő kordékban. Tavasztól őszig, többnyire havonként, Pál atya maga mellé vett két ifjú barátot, megpakoltatta a kordékat edényekkel, majd megáldva a maradékat, maga is beállván az egyik taliga elé, a hosszabb, de jár-hatóbb ösvényt választva, zsoldárokat zengve, leereszkedett a völgybe, és két-három napig távol maradt. Évente egyszer, aratás után, Túri Borbálához, néhai Túri János gróf lányához vitte a portékát, minden erdélyi sóaknáknak tulajdo-nosához, aki az atyának szegről-végről rokona is volt, és akinél hosszabban el-időzött. Borbála asszony volt a testvérek legfőbb istápolója, nagyobb részt só-val, kisebb részt pénzzel támogatta Pál atyát és gyermekeit. Vidám, jólelkű te-remtés volt, szívében nem gubbasztott orv akarát, lágy zenének hallotta az üvöltözést is, és rózsaillatúnak érezte még a rothadó szemetet is. Ha ő nincsen, mégiscsak éhen vesztek vagy megfagytak volna Isten ábrándos fiai.

Péter engedélyt kért, hogy elkísérhesse atyját az útra, de Pál testvér a grófnő-höz egyedül szeretett elzarándokolni, egyrészt mert szüksége volt olykor a ma-gányra, másrészt mert féltette fiait: Borbála házában állandó volt a vendégeske-dés, a mulatozás, a tánc és a vigalom, sok volt ott a leány, szép és rút, horgas és egyenes, százféle, ámde epekedő valahány; visszaemlékezett azokra a napokra (bár keserves, kényszeredetten felidézett emlékek), amikor ifjú szerzetesként először járt a Túriak házában: úgy érezte, soha nem fog hazatérni (Szent Do-monkos klostromában nőtt fel), idegen arcok és idegen beszédek zsongtak körül-lötte, és hízelkedő tekintetek csalogatták beljebb, egyre sötétebb szobákba.

Péternek maradnia kellett. Mindazonáltal az országútig lekísérhette atyját. S ahogy a távolodó kordé után bámult, már-már eldöntötte, hogy az ellenkező irányba ő is nekiered, itthagya testvéreit, akiket már nem szeret, mert hirtelen, mintha egy magas csúcsról tekintene rájuk, aprók lettek és együgyűek, csak or-ruk piszkálgatásával és fülük vakargatásával töltik napjaikat, és a legnagyobb szenvedést, amit valaha is átélhettek, épp az orrukon vagy a fülükön támadt fe-kélyek okozzák; közöttük sohasem fog rátalálni az igazszájú Jézusra, mert ha-zudnia kell szűnös szüntelen, hogy megsejtsék, mit érez; nem ismerik a láthatat-lan, tapinthatatlan fájdalmakat. Senki sem akad, aki megértené fájdalmas sóha-

jait, nincs otthona, a jelene kopár és szegény, a múltja gazdag és édes; nekivág, addig tapossa az út porát, amíg a Kata Szidónia hintójának nyomában támadó csivitelő verebek hangját meg nem hallja, amíg nem beszélhet újra az asszony-nyal; többé nem tágit mellőle: akkor eszik, amikor az asszony mondja, akkor beszél, amikor ő kérdezi, akkor alszik, amikor ő engedi, vele élne-halna, szenvedne, a maga kötelezésével magát örökre elígérné neki. Poroszkálva, gyötrődve elindult, futva, zihálva visszatért, és ezt ismételte, amíg az éhség és fáradtság a cellájába nem térítette.

Napokig nem mozdult ki. Nem hívta Máriát segítségül, hanem kizárólag a Jézus sebeit számba vevő fohász szavait dünnyögte a durva fenyődeszkákból össze-ácsolt oltár előtt térdepelve. A barlangok langyos vizében tenyésző teknősök szenvtelenek, kimozdíthatatlanok, sebezhetetlenek, bölcsek. Szeretett volna teknőssé változni. Napszálltakor nem mert elaludni, mert álmában újra meg újra megjelent az árva Fejedelemasszony, és bár reggel, ahogy kinyitotta szemét, a bűntudat azonnal kitörölte belőle az álom képeit, mégis valamennyi porcikája mindenre pontosan emlékezett, és ő arra szomjazott, hogy újra éjszaka legyen, és tudata éberségét kijátszva, ismét találkozzék az asszonnyal. Virrasztott és imádkozott, de ekkor annyira elcsigázódott, hogy az álmok ébren is meglátogathatták. És ettől kezdve már nem ellenkezett, nem fordította el tekintetét, reszketve várta az asszony közelségét, és amikor megérezte semmivel sem összetéveszthető illatát, fulladozni kezdett, és a kínokkal teli gyönyörűségtől elvesztette eszméletét.

Tanácsosabbnak tűnt, ha leereszkedik az úthoz, mert bár nem tagadhatta maga előtt, hogy a bokrok rejtekéből az asszonyra vár, a várakozás alatt felfedezett ezer-nyi apróság, a szélben megmoccanó levelek, a bogarak iramlása, a gyanakodva meg-megjelenő nyulak és egyéb állatkák serege, az úton elhaladó emberek látványa, vagy csak a csönd, amely elterült a tájon, jótékonyan kivezette a fojtó látomások bűvköréből. Szíve dobogása és vére lüktetése belemerült a külvilág személytelen jelenségeibe, a követhetetlen álmok visszamaradt nedve, a pórusok párája, a hajlatokba fulladt izgalom és verejték – az egész fénylő és forró test szétszóródott a hullámozó síkon. Amikor alkonyatkor fölkapaszkodott testvérei közé, lelkében immár nyugalom honolt, és a szenvedés által megtisztulva, derűsen nézett szemükbe, részt vett a közös imádkozásban, tagjaiban jóleső ellazulással tért nyugovóra. Hajnalban talpon volt, hogy elvégezze a rá kiosztott feladatokat, tűzifaapritás és víz-hordás, aztán nekivágott, hogy a kanyargós ösvényen leugrabugrálva elfoglalja őrhelyét. A buzgósággal végzett napi tevékenység mégiscsak mederbe terelte tilalmas gondolatait, elcsigázta felajzott érzékeit.

Néhány napig esett az eső, olyan hevességgel, hogy Péter nem hagyhatta el a celláját, s már-már úgy tűnt, ismét elhatalmasodnak rajta a látomások, hogy a gyönyörűség képében megjelenő bűnök maguk alá gyűrik, ám aztán, Istennek hála, kisütött a nap, s ő a megduzzadt patakokon körülményesen átjutva, mégis lemehetett az úthoz. Az esőktől a fű annyira nekieredt, hogy a bokrokat is túl-nőtte. Az utat nem láthatta, szét kellett hajtogatnia a fűszálakat. S ahogy szabad-dá vált a kilátás, az országút túloldalán egy fiatal lányarccal találkozott a pillan-tása. A páternek soha egyetlen látomása nem volt ennyire valóságos: hanyatt-homlok futni kezdett, s futás közben, maga előtt látva a lány arcát, fel-felkiál-

tott, abban reménykedve, hogy testvérei meghallják őt, bár maga sem értette, hogy mit kiáltozik. Amikor a megáradt patak előtt megtorpant, kiáltozásának hangjai utolérték, és érthető alakot formázva egymáshoz tapadtak. Mária, ezt a nevet kiáltozta. Ekkor, félvén, hogy a Szent Tünemény rossz néven veszi, amiért elfutott (akárha ijesztő férgek elől), visszafordult.

Sűrűn vetette a kereszteket, majd összeszedve minden bátorságát, kilépett a magas fű közül, és a lány előtt térdre hullott. Imádkozni kezdett, hangosan is-mételgetve a csodatévő szűz földi nevét.

A lány kissé hunyorgott, aztán megmozdult, kézfejét befelé fordítva, fel-emelte karját. Xénia, mondta halkan. A mozdulattól ruhája is megrezzent, halk suhogás libbent elő a fodrokból, s ebbe a halk, de valóságos neszbe belekapaszkodhatott a megszeppent páter, az érzékelhetőség beneficiumaként magához vette a valóság hangjait, fülébe ültette, egyikbe, másikba, tapintatosan megvizsgálta. Dicsértessék a Jézus Krisztus!, köszönt, miközben kissé szégyellve iménti zaklatottságát, feltápáskodott a lány lábai elől, az én nevem Péter, Isten szolgálja vagyok, testvéreimmel együtt fönt élek a barlangokban.

A lány nem szólt semmit, de hallgatása nem volt elutasító.

A páter most figyelmesebben szemügyre vette őt, megállapította, hogy ruházata nagyon hasonlít a Fejedelemasszonyéhoz, amiből arra következtetett, hogy nemes ember lánya lehet, erről árulkodnak finom vonásai és bőrének bársonyos fényei. Kit tisztelhetek a kisasszonyban?, kérdezte, majd kérdését megismételte latinul is. A lány nem akart megszólalni, és arra is csak napok múlva volt hajlandó, hogy megismételje nevét.

Attól a pillanattól kezdve, hogy a lány megindult utána a barlangokhoz vezető ösvényen, Péter páter hosszú ideig egyetlen egyszer sem gondolt az árva Fejedelemasszonyra. Testvérei izgatottan gyűltek köréjük, tanácsalanok voltak, hogyan viselkedjenek. Végül akként cselekedtek, mintha anyátlan özike vetődött volna a telepre. Az egyik üres barlangcellába szénát hordtak, puha fekhelyet készítették a lánynak, őrizték álmát, amikor felébredt, egyszerre szaladtak vízért és ennivalóért. Pál atyát olyan izgatottan várták vissza, mint gyerekek szüleiket, ha távollétükben kincsrre bukkannak. Pál atya helyettese, a vén János atya, aki a köszvény miatt lábain nem járhatván, csak székben hordoztatott, maga elé hívatta a lányt, és megpróbálta szóra bírni. Úgy tetszett, az atyát valami kibillentette szokott nyugalmából, és egyszerű kérdések helyett kusza teológiai okfejtésekbe bonyolódott. A lány ijedten leste a székhez nőtt tokás, szederjes arcú férfit, aki lassan legyezgetve magát egy tölgyfaággal, kifejtette, hogy az ördög egyre fenyegetőbben mesterkedik a lenti világban, veszélyes volna tehát bárkit befogadni, főképpen az asszonyi népség körében igen gyakori, hogy ijesztő lények árnyékát vetik a földre a legszelídebb teremtések. Már-már útra tette volna az ismeretlen jövevényt, ám kisvártatva Péter és mások beszédét mérlegelve, belátta, hogy ha az ördög küldte is ide közéjük, Isten tudtán kívül semmi sem történik, alkalmasint próbára akarja tenni őket az Úr, és aki az Ő rendelése ellen támad, az nem jól jár, mert Isten annak ellensége, vagyis, döntötte el, maradjon, amíg Pál atya visszatér, és Pétert bízta meg, hogy viselje gondját. A lány ekkor elmosolyodott, és újra kimondta nevét: Xénia.

Xénia tehát maradt, és bár sok hasznát nem vették, mert sem a konyhai munkákhoz, sem a ruhafoltozáshoz nem értett, mégis mindenki szívébe zárta őt. János atya és a többiek bármifajta gyanúja hamar elhamvadt, viselkedésében nem találtak kivetnivalót, és szemei olyan tisztán ragyogtak, mint a felhőkön túli fennsík tőzükre. Eleinte ugyan értetlenséggel lesték, hogy sohasem mosakszik, és mégis mindig tiszta, és sohasem vonul el a dolgát végezni, noha rendszeren eszik-iszik (nem is keveset, többet, mint Ábel testvér), de ezek a szabálytalan dolgok akár egy szentre is jellemzőek lehetnek. Péter örült, hogy rendtársai befogadták a lányt, aki nélkül immáron egy lépést sem tett: a lány hűséges ebként mindenhová követte őt. Lankadatlan loholt mögötte, még a tilalmas helyekre is követte volna, és csak hosszas és türelmes idomítással lehetett rávenni, hogy a saját cellájában térjen nyugovóra. Persze hajnalban átszökött Péter odújához, mintha így akarná elnyerni oltalmazója kegyét, odakuporodott a bejárat előtti mohaszőnyegre, aludt, mint egy macska, ruhája harmatos volt, s ahogy Péter betakarta, nyomban fölemelkedett és elmosolyodott: Dicsértessék a Jézus Krisztus!

Hamarosan rálelték a neki való munkára is. Egyszer az esti közös imádkozáson Péter lehajtott fején kezdett babrálni, és amikor a páter ijedten és a puha érintéstől elaléltnan felpillantott, egy kövér tetvet mutatott neki. Péter azt szeretete volna, ha Xénia csak az ő haját tetvészi, ezért mindent kieszelt, hogy hajába csempészhessen néhány kóborló tetvet, s a lánynak legyen estére munkája. Napközben egyre messzebb kóboroltak, gombát és erdei epret gyűjtöttek kosaraikba. A páter sokszor elámult a lány ügyességén: lépteit akárha sebes vizekből fonták volna, sötétben is elkerülte az akadályokat.

Egyik alkalommal izgatottan szagolt a délről fújó szélbe, megragadta a páter csuháját, majd nem törődve annak fájdalmas szisszenéseivel és jajdulásaival, keresztülráncigálta egy embermagasságú csalánerdőn.

A páter egyszerre úgy érezte magát, mint a híres Lőrinc gróf, akinek őrangyala megmutatta a földöntúli tájakat. Egy nagy, meleget lehelő barlang előtti horpadályban hatalmas, százféle színű virágok virítottak. A barlang szája nem volt magas, talán két, egymáshoz toldott ember fért volna át rajta, de annál szélesebben terpeszkedett, szinte az egész sziklatölcsért átfogta, kétszerre lehetett volna átnyilazni: a belsejében megbúvó melegvizű tóra még hullott annyi napfény, hogy halovány tavirózsák nyílnak és úszkáljanak nyugalmas felszínén. Népes állatsereglet élt a barlang előtt. Tengődtek, mintha lappangó, halálos betegség sorvasztotta volna őket.

Meleg volt, Péter rossz előérzettel vissza akart fordulni, ám Xénia a virágok látványába feledkezve, nem mozdult. A tárnicsok és a terebélyes harangvirágok kékjében hatalmas, vöröslő pipacsok ágaskodtak, s fehér bazsarózsa fejek pihegtek a földre dőlve, a hófehér liliomok szirupjai iringók és nefelejcskek kelyhébe csöpögtek, minden burjánzó és óriási volt, még a finom és cizellált erdei deréce is harsányan csörgette szirmait.

A hely létezéséről nagyon kevesen tudtak. A meleget lehelő barlangok nem voltak ritkák a vidéken, bőséggel nyíltak a sziklafalakban. A barátok hatalmas temploma is örökké fűtve volt, és az előtte elnyúló tenyérnyi réten akár kétszer is learathatták volna a búzát, ha megérte volna, hogy megműveljék e morzsányi

földdarabot. A barlangi páva fészket azonban féltucatnyian sem ismerték, mint ahogy abban a kegyben is nagyon kevesen részesültek, hogy legalább ábrándozhassanak a páva csodatevő farktolláról.

A madár mellett eltörpültek az óriás virágok, színük is megfakult, amikor kibontotta farkát, mely úgy rezgett, mint tavaszi szelek hűs ujjai között a páfrányok száraz levele. A páva társtalanul élt itt, örök gerjedelemben, a farktollak mintázatától és zörgésük delejező hangjaitól megbénult bárki, aki csak az útjába került, ember vagy állat. A hegyek királya, a Vidornak nevezett hiúz, aki a medvék felett is uralkodott, egyszer megpróbálta zsákmányul ejteni, de a páva halálhozó táncától elbódult, ereje ellibbent, mint egy parányi lepke, ő a földre roskadt, s utolsó erőfeszítéséből csupán arra tellett, hogy vinnyogva, mint egy kismacska, hason kússzon ki, életét mentve, a páva bűvköréből.

Akinek szerencséje volt, és anélkül, hogy találkozott volna a pávával, sikerült a katlanból egy elhullott farktollat eloroznia, mesékbe illő szerencse szegődött mellé. De lehet, mindez csupán legenda volt. Ám a legenda természete, hogy egyszer csak olyan tenyészőn terjed szét, mint a legigazabb hír, és kiszáratva bizonyosnak tekinti mindenki. A velenceiek révén a kódexekbe is belevészték a pávatoll történetét, e bejegyzés pedig, a szerencsét örök útítársukká rendelő praktikák nem ritka jellemzőjeként, kútfeje volt megannyi vérengzésnek. A görög kereskedők ládáiban egy pávatoll eljutott a havaselvi vajdához, Dobra Angyalhoz, a jó és tisztességes uralkodóhoz, akinek ezután fiúgyermek született, noha már minden ebbéli reménysége elaszott. Mi több, a jószág körében is szívpezdítően megnőtt a szaporulat, a mezőkön búzatengerek hömpölyögtek. A vajda aranyozott üvegládikában a templomba vitette a pávatollat, és miként a szentek ikonjaira, a templomba lépőknek csókot kellett nyomniuk a szent szekrény kristályos üvegajtájára. A tollat a mindent összeharácsoló török császár kérte Sztambulba, de Körpüli, a tollat kísérő csausok parancsnoka eladta a velenceieknek, annyi aranyért, amennyiből akkora palotát építtetett magának a Duna egyik szigetén, hogy a legmagasabb tornyába másfél napi lépcsőút vitte fel a kíváncsiskodót. A Velencét megostromló törökök visszaszerezték a vágott ereklyét, és ettől kezdve az Ármádia verhetetlennek bizonyult, a török ura lett a világnak, napkelettől napnyugatig (legalábbis a török mesékben). Bizony Erdély sorsát rendbe lehetett volna hozatni, ha akad, aki a páva tollával jól sáfárkodik, de nem akadt. Utóbb Pál atyáról kiderült egy s más, országmentő szövetkezéseiről, titkos szervezkedéseiről: talán ha lett volna tudomása a közelében rejlő amuletről, ő nem a maga megbántódásait orvosolta volna, miként a Fuggerekhez hasonló főurak tették színes mesterséggel és nem kevés zajjal, hanem az országét. De Pál atya nem is gyanította a páva szomszédságát, jöllehet mégiscsak a páva okozta a vesztt: az aranyak utáni tébolyult sóvárgás, a mérhetetlen bírvágy őt és társait is maga alá temette.

Amikor a páva a barlang sötétlő sávjából kilépett a napfényre, a horpadály szélén, egy öreg tiszafa lehajló lombozata alatt meglapuló Péter és Xénia szeme belekáprázott a színek pompázatos tűzijátékába. Szerencsájukra a páva nem vette észre őket. Egy elkószált, buta tyúkot táncolt körül, majd mohón a hátára hágott, és fakó rikoltásokat hallatva megbúbolta. A pávának három lába volt,

amelyekkel valósággal széttaposta, majd a földbe gyúrta az egyre kókadtabban fel-felnyögő tyúk szétrongyolódó tetemét.

Ugyanígy ment széjjel Mohamed császár rettegett birodalma is, mert amikor a pávatoll csodás sugárzásában annyi katonát nemzett, hogy egyetlen hadsereg sem tudta a hatalmas armádiát megállítani, és annyi lova nyerített és annyi juha bégetett, hogy kétszerte nagyobb hadsereget is instruáltathatott volna, akkor egyszerűen beszakadt a föld, szétrepedtek az utak, összedőltek a fennhéjázó paloták, kibillentek a hidak. Hiába ordítottak a rohamokban fetrengő habzó szájú látnokok, hogy el kell égetni a pávatollat, mert másképp elpusztul a Birodalom, senki sem hallgatott rájuk, és a dús tenyészet saját magát temette maga alá. Talán csak örülni lehet, hogy a rejtélyes erekleve kikerült az országból.

Péter verejtékben úszott. A levegő forró volt és remegéssel teli, ami kisvártatva hátborzongató dübörgéssé fokozódott, a fák szinte kiléptek a helyükről, levelek és száraz gallyak potyogtak le, kövek mozdultak meg az oldalban és buckáztak lefelé; a barlang szájából fenyegető hangok gurguláztak elő; és a páter ebben a zsongító és mámorító völgyben a világ első perceire gondolt, a kitüremkedő hegyekre, a sispergő vizekre, a végtelen és alkalmazatos isteni erő teremő munkájára, Isten félelmetes hatalmára, ám aztán látva a buja páva alatt szétmálló tyúktetemet, ráébredt, hogy ebben a lassan mindent bevonó remegésben a jónak szikrája sincsen, ez nem Istennek, hanem a gonosznak a működése. A jónak egyetlen frissítő fuvallatát sem érezni: hatalom és fájdalom, és ezeknek minél könnyebb s bővebben való megszerzése, miképpen az alantas földi világban, ahol a király palotája, aranyos ágya sem más, mint a disznópásztor hurubája, szalmaágya. Elfordította fejét, Xéniára nézett, de annak szemében kicsinyítve ott folytatódott a jelenet, és a páter döbbeneten vette észre azt is, hogy a lány mosolyogva, zavar és ijedség nélkül, elragadtatással függeszti tekintetét a páva zabolátlan orgiájára.

Péter lázban égve tért vissza sétájukról, este a beléndekfű friss hajtásait rágsálta, amitől öntudatlan kábulatba zuhant, és zöld pépet hányt egész éjszaka. Reggelre emlékeiből kitörlődött a barlangi páva, de amikor Xéniával elindultak a napi gyűjtőútra, észrevette, hogy önkéntelenül keres valamit, és bódult emlékezetében lázasan kutatva rábukkan egy mindennél hívogatóbban kirajzolódó ösvényre, és a valóságos fák között azon igyekszik, hogy arra rátaláljon.

Újabb beléndekkúrák következtek, amíg az ösvényt teljesen benőtte a felejtés növényzete.

Egyik reggel a templom oltárán hatalmas bazsarózsák, terebélyes harangvirágok, óriás szarkalábak, pipacsok és ígöző tárnicsok frissen szedett csokra díszelgett. Kérdezősködött, ki szedte a virágokat, de senki sem tudta megmondani. Hol jártál?, kérdezte zavartan Xéniától, de ő csak mosolygott.

A patak partján találtak két kerek fehér követ egymás mellett, azokra telepedtek. Péter betűket rajzolt az agyagba, majd megmondta a nevüket, aztán letörölte, és újra kiejtve őket, Xénia kezébe adta a vesszőt, most próbálja meg ő. Xénia annyira megszerette ezt a játékot, hogy képes volt egész nap kint ülni a köveken; jó füllel és jó kézzel követte az utasításokat. Péter megtanította neki

azt a deák mondatot, amely mindegyik betűt magában foglalja, Xénia dalt költött hozzá, és annyszor elénekelte, hogy már a testvérek is kívülről fújták: *Gaza frequens Lybicos duxit Karthago triumphos*.

Pétert Pál atya tanította meg az olvasás és írás mesterségére, hasonlóképpen egyéb tudományokra is. Pál atyáról sokféle szóbeszéd keringett, ami miatt ki sem lehetett már bogozni élete igazi történetét. Ifjan a léha Izabella királyné udvari papja volt, mondják, a szeszélyes asszony teljesen megigézte; hogy meneküljön a bűnök elől, odahagyta az udvart, sőt vallását is, és beállt az új tanok hirdetői közé, azonban nyugalmat nem talált, kínozták a lelkiismerete, mert úgy érezte, Istenének fordított hátat, rekatoлизált tehát; közben Izabella folyton üldözte és unszolta, képesnek mutatkozott akár koronáját is odadobni a veszekező urak elé, vallását is elhagyni, sőt az egész országot át akarta fordítani az új irányba, lenyakasztatta harminchárom főurat (számuk talán túlzás) – ebben a zaklatott helyzetben Pál álmodt látott, egy tehénről, mely hol piros, hol fekete, és szüntelenül böködi őt fenyegető szarvaival, míg egy barlangban végre megszabadul tőle; ennek az álomnak a hatása alatt, maga mellé gyűjtve ötven csontsovány, árva gyermeket, akik kóbor ebek módjára falkába verődve ordítottak a városok sikátoraiban, elzarándokolt a türei barlangok közé, ahol jobbra sasok és keselyűk, medvék, szarvasok, farkasok tanyáztak, és egy volt domonkos rendtársa, János páter segítségével Isten lelkiismeretes követésére nevelte őket. Amikor a tatár elől menekülő környékbeli népek megbújtak itt, akkor a gyerekeket nem hozták magukkal, nehogy sírásuk elárulja a sötét rengetegben meglopuló menhelyet, Pál viszont komoly elhivatottsággal hitte, hogy épp a gyerekek hozzák a menekvést. Ez az ötven ifjú ember lesz az alap: ők fogják tanítani, kiképezni a több száz árva gyermek békés hadseregét, hogy felépíthessék az új országot. A barlangok több ezer embert tudnak befogadni, maga a templom, az U idomú csarnok egykoron egy egész római légiónak volt állomáshelye. Tizenöt év alatt Pál testvér sokszor hálát adott az Úr Jézusnak, hogy kimenekítette őt tévelygő állapotából. Isten személyes közbenjárása nélkül csak szégyent és bánatot indító, még csak nem is derék sírásra és szomorúságra ingerlő dolgok volnának életében. Isten mentheti meg az országot is, hiszen amikor Istent ismerték, akkor a népek is jól éltek, békességben és derekas bőségben, egytől egyig, mert kinek nem rakattak meg minden esztendőben csűrös ketrecek, búza és gyönyörűsége másféle asztagokkal, kinek nem teljesezhettek ládái minden esztendőnként újabb és újabb gyűjteményekkel? Ha nincs Isten, akkor ebből akárki értelmes az országnak függőleg következő romlását ítélné! Pál atya szentül hitte, az országot senki, csakis Jézus ragadhatja ki a romlás karmaiból: az ő esendő próbálkozásai, a Túri Borbálánál titokban megejtett lázas szervezkedések – hol a török, hol a német irányába, most épp mindkettővel mindkettő ellen, egy megbízható és mindenki által támogatott fejedelemszerzés érdekében (eddig legalább választott fejedelme volt az országnak, de István nemhogy nem hites, de nem is választott ura) –, a titkos gyülekezések csak akkor érnek valamit, ha a rend belső szükségletként jön létre, ha elmaradnak az urak közötti alantas vetélkedések és rút veszekedések, a városi népek közti állandó verekedések, rudalások, és ha a parasztok serényebben dolgoznak. Egy diploma kidolgozásán fáradozott, diploma Isten, a császár és az ország népe közötti egyezségről. Isten ad-

ná a törvényt, a császár a földi hatalmat, az ország pedig végre kilábalhatna évszázados nyomorúságából. A diploma elrendelése szerint szentéletű emberek kerülnének a hivatalokba (Pál gyermekei, az új generáció), felváltanák a jószág-talan és sóvár idegeneket, akik pénzzel vásárolták, s bőven fizettek az offíciu-mokért, vagy épp István számító kegye csinált belőlük talpnyaló arendátokat, udvarbírákat, dézsmásokat, rationistákat. Az ártatlan és ábrándos új generáció szívében lakozik Jézus. A jezsuiták, akik szokott köntöseikben nem mertek be-jönni, ezért hol katonaköntösbe, hol az erdélyi páterek köntösébe rejtőznek, és senki észre nem vette, hogy mennyien vannak (azok meg azt tartván, aki hall-gat, megegyezni láttatik), egyre bátrabbak, egyre hangosabbak, és noha min-dent elérhetnének a császárnál, mégsem Isten országának földi eljöveteleért munkálkodnak. Pál atya a barlangok között, a világtól megóvott helyen, ahol a föld melege akkorára érlelte a szőlőszemeket, hogy szilvának hitte bárki, azt re-mélte, Isten kegyességéből hosszú életű lesz a földön, és megízlelheti munkája gyümölcsét. Szenvedélyes beszélgetéseket folytatott Istennel, aki a homályos barlangmélyből szólt hozzá, ha pedig valami okból megneheztelt rá, mennydör-gő hangon olvasta a fejére bűneit (ilyenkor Pál atya nagyon megszeppent, sírt meg nevetett, melegnek érezte a hideget és hidegnek a meleget). Remélte, istene feloldja a múlt bűnei alól, amelyekről azonban nem akart megfeledkezni, mi-közben elámult fiainak ártatlanságán: sáros toportyánnak érezte magát isten igaz báránykái között. Pétert szerette, arról ábrándozott, hogy majd ő folytatja tovább az elkezdett munkát, hogy megtalálván Istent, szétnyitott tenyerében le-viszi Őt az emberek közé, akik most istentelenül tévelyegnek. Vele foglalkozott a legtöbbet, mint atya gyermekét, úgy apolgatta, és félredobva az akkori classi-sokban való tanítási formákat, dicsérettel és szép szóval kedvet szerezve neki, igen hamar, nemcsak a latinitásban, hanem egyéb tudományokban is, messzire elvitte.

Péter mesterének metódusait követte, nagy szabadságot hagyott tanítványá-nak, a játékokat maga proponálta, így aztán lassan elkanyarodtak a matériáktól, és a játék szeszélye és szenvedélye vezette őket. Olyan nyelvre találtak, a ma-gyar és deák szavak keveredésében és kifacsarásában, amely csak kettőjük előtt volt érthető, és olyan betűket, amelyek kiolvashatatlanok voltak mások szájá-val. Xénia a betűk alakját állatokhoz hasonlítva, furcsa kiáltozással olvasta ki a szavakat, amikor rápillantott a páter homokba karcolt ákombákomjaira, ugatni, nyávogni, kerregni kezdett, úgy formázta a hangokat, mintha titkos varázs-igéket mormolna.

Egyik este a tűz körül ültek, és János atya kíváncsi lett, mennyire jutottak a betűvetésben, ezért előhozatta a cellájában őrzött Szent Bibliát, és felítve, a lány elé tartotta. Xénia olvasni kezdett, vidáman és felszabadultan követte a kivá-lasztott passzust: beszéde zagyva volt, akár egy megszállotté. Zavartan tekint-gettek egymásra a barátok. János atya ijedten összecsapta a szent könyvet, és a felháborodástól nehezen találva nyugalomát, szemrehányóan fordult Péterhez, mivel magyarázza mindezt. Péter kérésére újabb próbát tartottak, de Xénia az elért passzust megint idegen csengésű nyelven olvasta föl.

Az ördög, az ördög beszéde, suttogták ijedten a testvérek.

Péter, maga is letaglózva a jelenettől, magyarázkodni kezdett, a lány játékos természetével és saját tanítói tapasztalatlanságával okolta a dolgot. A lány nem az ördög nyelvén szólalt meg, hanem a sajátján, védte őt Péter. Ha az ördög szólna a lány száján keresztül, célja az volna, hogy minél többen érthessék. Isten nyelvét viszont kevesen ismerhetik. János atya erre nem válaszolt, de arra kérte Pétert, hagyjanak fel a betűvetéssel, nincs értelme, ha zavar származik belőle. Ekkor Xénia rápillantott a János atya ölében fekvő könyvre, és kiolvasta a nagy fatáblákra festett betűket. És ahogy ajkait elhagyták a madarak röptét idéző hangok, János atya megremegett, könnyű, simogató fuvallatot érzett csupasz lábszára körül: üszkös végtagjaiból eltűnt a fájdalom. Megszédült, bele akart kapaszkodni széke kifényesedett karfájába, de csak a levegőt markolászta. Oldalra pillantott, és akkor rájött, hogy áll, ott áll a széke előtt, és ha lépni akar, akkor lépni tud ismét. Rémület és öröm keveredett lelkében, nagy-nagy zavarában sokáig szólni nem tudott, térdre hullott, miként fiatalabb rendtársai a szemük előtt bekövetkezett csoda előtt, s míg azok a szentek litániáját énekelték, hol fel-tápaszkodott, hol letérdelt ismét, combját lapogatta, lábszárát dörzsölgette.

Péter és Xénia az agyagos patakpartra, ahol jóillatú köveken üldögélhettek csigolyafüzek árnyékában, ezután is leereszkedtek, de a betűvetéssel nem foglalkoztak. Áttértek a grammatika, majd a szintaxis tanulmányozására, Péter elmagyarázta a regulákat, a conjugatiót próbálgatta. Xénia úgy formálta ezeket a szabályokat, hogy tanítója kínosan összezavarodott, végül már minden mindennek az ellenkezőjét jelentette, így aztán inkább a számok világába merültek bele, Péter megtanította az arab, majd a római jegyek írását, és azt is elmagyarázta, hogyan kell elvenni és hozzáadni egyik quantitáshoz a másikat.

Xénia a számokat a betűknél is jobban kedvelte, az összeadás és kivonás műveleteivel maga fabrikált feladatokat, s ha olykor sehol sem találták, tudni lehetett, hogy lent van a pataknál, és szorgalmasan gyártja a feladatokat, amelyeket lassan csak ő tudott megoldani. Miért törekvése mindennek a gyarapodás, és miért ellenkezik minden a fogyatkozással, mikor pedig egyforma törvényeken nyugszik mindkettő? És miért fogyatkozik meg minden gyarapodó, ha tovább már nem gyarapodhat? Ki az az ember, akinek sikerült kimondania az utolsó számot? De ha valaki kimondja az utolsó számot, én ismerni fogok egy eggyel nagyobbat. Isten teremtet-e a számokat? Ha a számokat ő teremtetten, mennyi idejébe tellett eljutni az utolsóig? És ezekre a kérdésekre Péter hiába próbált választ találni, hiába töltött Pál atya vezetésével oly sok időt a logikában, Barbara clarent etc., hiába ismerte Amesiusnak a Medulláját, Ramus arithmeticáját, Metius geometriáját, Arisztotelész vagy Keckermann fejtegetéseit az egyről és a többről, hiába volt otthonos a theológiában és a philosophiában, a lány kérdéseinek kereszttüzében egyetlen solidum sem maradt magyarázatában, zsákutcába jutott előadásaiiban. Legfeljebb mesélni tudott. Istenről, aki hatalmas és ember még sohasem találkozott vele, mert bárki belehalna, ha megpillantaná, ezért amikor törvényeit Mózesrel lejegyeztette, felhőbe burkolózott, de a hangja így is szélvihart kavart, félelmet keltett.

– Te tudod, hogy ki az Isten?

– Aki a törvényt adta az embereknek, majd Jézus által megerősítette azokat.

János atya nagyon várta, hogy Pál immár hazatérjen, mégiscsak ő itt a legbölcsebb. Amióta kiszabadult a szék börtönéből, szüntelen megfigyelés alatt tartotta Xéniát. Visszakapott szabadságát arra használta, hogy kikémlelje, merre jár, mivel tölti idejét. Ma is sok bűbájossal lehet találkozni, különösen az asszonyi nem között. Még a kicsinyek és a falusi asszonyok is tudják, milyen sokan vannak. Csakhogy nem mindig könnyű felismerni őket, ily módon előfordulhat, hogy ott áll előttünk, és nem tudjuk bizonyosan, hogy bűbájossal van-e dolgunk. Ifjú korában a Kemény családnál szolgált, de aztán titkon eladta magát a Barcsaiaknak, és busás vagyont szerzett kémkedésével. Különösen az asszonyok kegyeit élvezte, így hát az asszonyokból minden titkot kiszedett. Amikor a betegség lebénította, magába szállt, vagyonát szétszította, és vezeklésül felhozatta magát Pálhoz, akit még ifjúkorából ismert. A Holdról egy rosszarcú ember nézett le rá. Nem lelte álmát, felkelt, és nesztelen léptekkel beosont Péter cellájába. Megállt fekhelye mellett, hallgatta az ifjú szuszogását, nyugtalan, szagatott lélegzését, s hogy megnyugtassa, megfogta kezét. Péter visszanyerte nyugalomát. Aludj, édes fiam, suttozta János atya, s ekkor Péter ajkait olyan lágyan és szenvedélyesen, hogy az atya összerázkódott, egy szó hagyta el, a lány neve. Jánosban élményre törtek elő az ifjúkori bűnök ízei: miféle álmokat élhet át, miféle gonosz álmokat?! Kibotorkált a cellából. Elindult a lány odúja felé, de azt üresen találta. Szürkélt az ég, az atya körüljárta a katlant, lejutott a patakhoz. S ott, azon az agyagos helyen, ahol a két kerek kő most üresen emelkedett ki a laza talajból, megpillantott egy agyagba karcolt rajzot, és elborzadt tőle. Hatalmas, szárnyas szörnyeteget látott: arca helyén torz ábrázat, de tekintete sugárzó, két szeme két kicsi nap, vagy két csillogó tükördarab. Keresztet vetett, vad táncot járva szétaposta a rajzot. Fáradtan, kimerülten leroskadott az egyik kőre. Nem messze tőle megcsobbant a patak vize, kicsit felágaskodott, s az elkanyarodó mederre rálátva, észrevette a lányt. Meztelenül állt térdig a vízben és mosakodott. János atya mozdulatlanra dermedt, de belsejében fortyogva hánykolódtak az emlékek: ifjúságának minden bűne sűrű masszaként tört elő lelke mélyéről, ő pedig ebben a sötét pocsolyában dagonyázva, szürcsölve itta magába a meztelenség látványát. Xénia a hajnali szürkületben messzire világított, bőre úgy fénylett, ahogy a méhek potrohán csillogó méz, kicsi és vézna mellkasán apró gombokként ültek a mellbimbók, a nyakáról két ífonat szaladt le, egyszersmind távolodva egymástól és elvékonyodva, majd a medencecsont két kiálló dudora alatt újra feltűntek, és egymás felé szaladtak: közöttük kerek, csenevész domborulat a has, a has alatt pedig a hófehér bőrön a feketénél is feketébb szemérem, vesszőcské a combok, vesszőcské a karok, a napszíta kézfejek barnán keretezték a testet; úgy hajlongott a patak vizét paskolván, mint leánykamadarak, arcára szórta a vizet, magas homlokáról hátrasimította a haját, a vízcseppek gyöngyök-ként lepereregtek. És a páter egy idő után, mint a kettőslátók, egy másik alakot is felfedezett a lány mellett, annak kígyóteste volt és lólába.

János atya két napig várt, akkor a reggeli ima után bejelentette, hogy lemegy a faluba, és magával viszi a lányt, addig pedig mindenkit arra kér, hogy imádkozzon, kérje Istentől, legyen kegyességgel a lány további sorsa iránt: segítse vissza elveszett otthonába.

Maga is visszavonult cellájába, hogy megszabaduljon nyomasztó emlékeitől,

amelyek a hajnali szürkületben kerítették hatalmukba. Számot vetett addigi életével, és rájött, hogy az ördögöt ő hozta az ifjak közé, mert a bűnös gondolatoktól egyetlen szabad és tiszta perce sem volt, egyetlen őszinte mondata sem. Első perctől kezdve csak a lányt akarta, az utat fondorlatos módon azért tervelte ki, hogy kettesben maradhasson vele. A sarat az ő lelke vetette a tiszta vízbe, mégis másokat kárhoztat. Istenéhez fohászkodott, hogy szabadítsa meg a sisteregve kitörni készülő fekete sártól, hogy vegye ki karmai közül az ártatlan teremtest, akadályozza meg, hogy tovább szaporítsa gatzetteinek számát. Isten meghallgatta imáját. Feje búbjától a nagylábujjáig szörnyű fájdalom hasított belé, nyaka, arca elkékült, mint az érett török paradicsom, egy hatalmas kiáltással előrebukott, és kilehelte lelkét.

Péter egy pillanattal azelőtt lépett be a cellába: arra akarta János atyát kérni, vonja vissza döntését. Belépett, de nem volt képes megszólalni, mert az idős barát remegő testének, elliluló és felfúvódott arcának látványa torkára fojtotta a szót. Azt hitte, megint a föld rázkódott össze, hogy mindent betereljen hatalmas gyomrába, mindazonáltal nem értette, hogy saját testében miért nem érez semmit: a remegés János atyába rekedt. A következő pillanatban a test élettelenül zuhant előre. Péter kíváncsian és vágyakozva várta, hogy most végre fény derül valamire, amit különösen szeretne tudni, mert amikor Istenről és a világról beszél a lánynak, mindig eljutnak a megválaszolhatatlan kérdésig, hogy mi van a halálon túl. A lélek láthatatlan, magyarázta neki, senki sem követheti útján. Tudta ezt, de azért most mégis várt volna valamit, figyelte a lezuhant test felkavarta porszemcsék lassú hullását, ahogy visszaszállnak és elülnek.

Minden visszaszáll, mondta Xéniának, amikor a temetés után újból a tűz körül ültek, megismételte, minden, ekkor Xénia a füstre mutatott, a fák koronája között égre szálló füstre, aztán pedig, mert a részletek is foglalkoztatták, markából földobott egy régóta szorongatott kavicsot s egy falevelet: a kavics koppanva érkezett, de a falevél még sokáig libegett; és kérdőn fordult Péter felé, miért ez a különбözés? Isten végtelen erejét jelzi a teremtmények sokfélesége, felelte neki Péter, de másnap reggel maga bonyolódott kísérletezésekbe, ágakat dobált, kavicsokat, faleveleket, leste hullásukat. Mérleget eszközölt össze madzagokból, falapokból, összehasonlította a tárgyak súlyát. András nevű testvérét megkérte, másszon föl az egyik tölgyfára, egymás után eressze ki markából a lemért tárgyakat, ő pedig majd magában számolva méri zuhanásuk idejét; persze mindig összezavarodott a módszer executiójában (ráadásul az egyik alkalommal András is lebuckázott, és két napig félrebeszért). Aztán a madarak felé fordította figyelmét, a körötte repkedő verebeket tanulmányozta. Eszébe jutott Pál atya meséje az elvakult ifjúról, aki sasokat kötött össze, hogy fölröppentsék az égbe, aztán a kötél elszakadt, az ifjú meg szétfroccsent a sziklákon. A földi vonzás bilincseit csak a madarak tudják levetni, a szárnyas lények.

– A léleknek szárnya van?

– A Halottak könyvét senki sem olvashatta, mert ismeretlen betűkkel íródott.

– Miért mondják, hogy kiröppen testéből a lélek?

– Mert kiröppen.

– Miért nem viszi magával a testet is?

– Mert a test semmit sem ér.

- Akkor vessük le magunkat a szikláról, testünk szétmegy, lelkünk felszáll.
- De akkor leked nem az angyalok közé, hanem a pokolra jut.
- Akkor egy másik angyal jön érte?
- A kárhozat angyala.
- Miképp döntik el, kit hová visznek?
- Megméri a szívét.
- És mit tesznek a másik serpenyőbe?
- Egyetlen angyaltollat.

Komor hangulat telepedett az ifjú barátokra: János páter volt az első halottuk. Igyekeztek mindig együtt maradni, leginkább a tűz köré kuporodva imádkoztak. János atya halálkiáltása ott visszhangzott még mindig a barlangok között, egyikből ki, a másikba be, kóborolt összevissza, néha egészen felerősödött, mintha a halott atya csak innen, a templomból szólna társainak. Olyan volt ez a hang, mintha figyelmeztetés volna, mintha az atya látna valamit, amitől a többieket meg akarja óvni, de annak ellenére, hogy mindannyian nagyon féltek, senki sem tudta maga elé képzelni, mit láthat.

Xénia izgatottan emelkedett föl egy reggel a tűz mellől. Beleszimatolt a levegőbe. Megérezte és biztonsággal megnevezte a legtávolabbi szagokat is: mindig tudta, hol lehet ízletes föld alatti gombákra lelni, vagy a vadméhek lépesmézére melyik odúban bukkannak, és tudta, hogy merre lapul Vidor, a legyőzhetetlen és mindig vérre szomjazó hiúzkirály. Meg tudta számolni a szagok napjait, sőt akár az éveit is, előre megérezte a jövő illatait is (ennek köszönhették, hogy elmenekülhettek a pávatollat kajtató lándzsások elől). Meg tudta különböztetni az állati vért az emberétől. Most egy asszony vérének a szagát érezte. Felkapta szoknyáját, futni kezdett.

Messze, túl a telep legkülső határán, egy szűk katlanban találta meg. A fán lakók közül csúszott be egy asszony, s mielőtt visszakapaszkodhatott volna, nyilván a zuhanás következtében, és mert másállapotban volt, hirtelen vajúdni kezdett. Amikor Xénia odaért, és bepillantott a meredély széléről, a négykézlábra ereszkedett nő combjai között akkor jelent meg az újszülött feje, olyan volt, mint egy hatalmas tojás, olyan bíborló, mint amilyeneket a tyúkok húsvétkor tojnak, de nem tojás volt, csillogott és lüktetett a felszíne, s úgy ringott, mint az ágakra kapaszkodó denevérek; nem tudott kipottyanni, valami tartotta erősen. Az asszony lihegésén érződött, hogy már régóta kínlódik. Az első kölykét szülte, de azért pontosan tudta, mit kell tennie. A gyerek élt, valamiképpen a szemét is kinyitotta, éretlen, halványkék szőlőszemként fénylettek, és a nyáktól kissé homályosan tükröződött bennük a fű zöldje meg az ég kékje: ahol a zöld és a kék találkozott, a peremen, a szeszélyes rajzolatok között, megjelent Xénia csodálkozó arca is, mert abban a fájdalmas részben, ahol a születő gyermek a világgal érintkezett, ő is benne volt. Amikor végre mindenestül kizuhant, az anya figyelmesen lecsutakolta, lenyalogatta nagy, tenyérszerű nyelvvel nagyon gondosan, még a lábujjak közét is. A fiúcska vissza-visszahulló nemi szervénél pajkosan elidőzött, láthatóan örült, hogy fia született. Elharapta a köldökzsinórt. Mosdatás után azonnal megszojtatta, s a fiúcska, miközben nyelte a tejet, homlokát hátrafeszítve, riadtan és megbabonázva kereste tekintetével a meredély

szélén leskelődő Xénia arcát. (Évek múltán, immár felcseperedett ifjúként, végre rátalál az arc gazdájára, és ő lesz az, aki majd segédkezet nyújt neki az éjszakai passióban.) A csendben jól hallatszott, ahogy cuppogva nyeldekelt, s anyja egészen halkán dudorászva biztatja, miközben melleit ujjával nyomkodva, segít neki. Xénia még a múlttal volt elfoglalva, a hirtelen megjelenő új illattal, amely már nem az asszony fű és tölgyfalomb és fakéreg illata, és nem is kiömlő vérének, noha bennük ázva átítatódott, összekeveredett azokkal. A riadalom mozdulatlanságában akkurátusan megfigyelt eseményeket idézte fel, a zuhanás hosszan előkészített, csak egyetlen villámló pillanatig tartó jelenetét, amelynek rövidségéből a kipottyanó élő tojás súlyát is felmérhette. Nem mert moccanni, mert félt, hogy belezuhan maga is a katlanba, bezuhant az asszony, az asszonyból kizuhant egy másik élet, várta, hogy történjék még valami, várt. Megrohanták a látomások; még évek múltán is azt álmodta, hogy apja levágott fejét szoptatja, az ajkak keményen mellére préselődnek, ő pedig apadni kezd, egyre kisebb és kisebb lesz. Ahogy a lombszakadék szélén hasalt, magába szagolt: a bőrre rakódott illatok megkövesedett rétegeit hiába sikálta naponta, vízzel és földdel. Nem szeretett múltjáról beszélni Péternek, mert múltja minden perce apjára emlékezett. Az emlékek labirintusában volt ugyan egy fénylő piciny pont, akkora, mint egy borsószem, ami útjába igazította, ám sohasem volt annyi bátorsága, hogy a sötéten keresztülvágva, eljusson oda. Félt a sötétségtől, ahol ijesztő lények uralkodnak, és szeretett volna fölszállni, hogy átrepüljön fölöttük. Apja házában, a kárhozat bőven tenyésző szobáiban sokszor belebotlott a félhomály alján kavargó testekbe, apját is látta a fetrengők között, a szolgálólányokról szaggatta le a verejtéktől és bortól bűzlő ruhát. Az egyik lányt Katának hívták, vastag hurkák voltak a hasán, egyszer látta az istálló mögötti szénapadlásra felosonni, utánament, elbújt a tehenek közé, onnan hallgatózott, s egyszer csak valami vinnyogni kezdett, vinnyogott, mint egy macskakölyök, fölágaskodott, szinte leesett a megbillenő sajtárról, Kata valamit kiszedett a lába közül, aztán begöngyölte egy koszos gyolcsdarabba, mire a vinnyogás abbamaradt, csak a cselédlány fújtatása hallatszott már, fújtatva lekászálódott a létrán, hóna alatt a csomagot tartva, lélegzetviasszafojtva követte, át a hátsó udvaron, a ház elé, ahol egy hatalmas üstben fortyogva főtt a szilvalekvár, a lány megállt az üst mellett, és sebesen kigöngyölte a csomag tartalmát, belevetette a fortyogó, fekete lekvárba; ez a szolgálólány ettől kezdve mindig vigyorgott, amikor egyszer egy karéj szilvalekváros kenyeret adott neki, akkor is, várta, hogy ő beleharapjon a kenyérbe, beleharapott, de nem ment le a torkán a falat, kirohant az udvarra, és beleköpte a hóba, aztán görcsösen öklendezve hányt, kihányt mindent, ami benne volt, majd egy bottal beletúrt a havon szétspriccelt gőzölgő masszába, a kékesen derengő, nyáltól és hólétől fehéren csillogó lekvárdarabokat szétnyomkodta. A múltbeli történetek a szagok színjátékaként éltek benne, szavak és mozdulatok nélkül, megmaradhatásuk illatok és szagok létezésétől függött. Az illatokkal minden egyszerre kavargott, a múlt valamennyi pillanata, ahogy a meztelen testek a szoba padlóján. Mintha fészkelne benne egy madár, amely felissza a kinti szagokat, s aztán fészkeben széthint, ő pedig képtelen kivetni magából a madarat, az illatokat. Szeretett volna testébe is belevájni, a sötétlő csomókat szétnyomkodni, megvizsgálni, utálkozva eltaposni mindent, ami idegen.

Az asszony erőt gyűjtött, felállt, s egyik karjával gyerekét szorítva, a másikkal egy hosszú venyigébe kapaszkodva, fölugrált a meredély falán. Épp azon a ponton érte el a peremet, ahol Xénia hasalt, és amikor ijedten fölfedezte a lányt, szinte visszazuhan; mulatságosan kapkodott az ágak után, s a kapkodás mindkettőjüket mosolyra fakasztotta, sőt a gyermek is abbahagyta a táplálkozást, és komoly ábrázattal hátrabillentette fejét; az asszony büszkén megemelte, felmutatta Xénianak, közben pedig mondott valamit az ő egyszerű nyelvén, fekete arca csupa mosoly volt, és Xénia megértette őt, mert az asszony beszéde sok-sok állathangból volt összeillesztve. Bólintott, mintha értené azt is, hogy miért óvja oly féltő gondoskodással a belőle kisárló porontyot, miért nyalta tisztára, és miután az asszony átrohanva egy füves útszakaszon, eltűnt a hatalmas tölgyfalombok között, ahonnan üde zöld levélillatot fújt a szél, vágyakozva utánaingett, sólyomvilljogással búcsúzva tőle. (Xénia a találkozás után a havonta jelentkező vért és fájdalmat mindig a fej felbukkanásával hozta összefüggésbe, és remegve várta, hogy egyszer föltekint egy arc a combjai közül.)

Pál testvér visszaérkezett, kiábrándultan, elgyötörten. Le kellett mondani arról, hogy felhozza árváit és végre Isten házának és nemzetségüknek szeretetét megköstöltassa velük. Túri Borbála hozzáment Petrityvity Kozma báróhoz, és egy csapásra megváltozott számára a világ fekvése. (Állítása szerint attól a szeretől fiatalodott meg, amelyet Pál vitt neki az elmúlt nyáron: gímszarvas szívében talált csont őrlete.)

Pál megpróbált új támogatókat találni, de a lengyel hír bizonytalanságai miatt maguk is elbizonytalanodó urak közül senki sem állt kötélnék.

István fejedelmi tanácsából kiebrudalt mindenkit, és egyedül Sapré báróra hallgatott. Sapré viszont megközelíthetetlen, senki sem tudja, kicsoda, honnan jött, mit akar, mik a szándékai. Most némelyek komolyan szövetkeznek ellene, kihasználva az urak elégedetlenségét. István Lengyelország ellen indul, a katolika religió megóvásának csalfa praetextusa alatt, valójában a királyságot akarja, vagy ki tudja, mit. Kevés az urak között, aki jó kedvvel menne Lengyelországra, a jó szomszédra: soha sem népünknek, sem fejedelmeinknek nem vétett, sőt, számtalan alkalommal ellenségeinket ellenségének tekintette. Pál még a lengyel Unitáriának és az odaáti kálomistáknak megélénkülését is az egyazon alkat diktálta törekvés kétségbevonhatatlan tényeként forgatta, és fordította a békesség irányába; imádkozott egy korai tél beálltáért: a nagy hó hátha megtérésre inti a sereget.

A császárral folytatott tárgyalások is kátyúba jutottak. A császár Kollonics apát hatalmába került, vértelenül, akaratlanul, mint egy rongybábú, azt csinálja, amit Kollonics akar. Az pedig nem akar mást, mint agyontaposni mindent, ami körülötte lélegzik.

A világ önző törekvései, vélte Pál atya, láthatólag összeütközésbe kerültek az ő igyekezetével, s most bár csak megjuhászítani akarják őt, érezte, ha nem kullog el önszántából, könyörtelenül agyontaposák.

Istennel néma maradt, hiába szólongatta, nem mutatta meg az utat, amiképpen annak idején a barlangok felé. Mi több, amikor felfelé caplatott, szembe jött az úton három vándor, ősz szakállas kettő, ifjú a harmadik, akárha a szentháromság égi alakjai volnának, és amidőn szívélyesen köszöntve őket megállt,

hogy udvarias beszédbe elegyedve velük, megtudja utazásuk célját, és szándékaikról kikérdezze őket, hogy felajánlhassa segítségét, akkor a három alak vészterhesen, de gyanútlanul, látható jószándékkal azt mondta neki, hogy ne menjen feljebb, mert ott fönnpapok bűnös tanyája leselkedik a vándorra, hatalmas orgiákat rendeznek, borral és nyers emberhússal, meg a kék bogyókkal korbácsolják érzekeiket, és sokszor látni sárga fényeket, kénszagot is érezni, valószínűleg az ördöggel cimborálnak olyankor.

Kívül-belül elerőtlenedve érkezett a telepre, közömbösen vette tudomásul az elért híreket, a lány megjelenését, János atya tragikus halálát, látta a szemekben az ijedelmet, de nem bírt semmi vigasztalót mondani, cellájába vonult, és gépiesen imádkozni kezdett, hangosan maga elé mormolva az imák szövegét, ujjai között rózsafüzérét morzsolgatva, annyit kérve csupán a kegyes gondviseléstől, hogy ne kelljen végignéznie tizenöt esztendő munkájának, édes fáradalmának káros elvesztését.

Pétert még mindig a verebek kísérték, de újabban ahogy azok napszálltakor elültek, előjöttek a denevérek, a sötétség apró dervisei, és mint a bojtorjánok, csuhájába akaszkodtak, nem kis veszélyt okozva ezzel. Ne bántsát őket, kérlelte a lány, és olyan gyöngédséggel nyúlt hozzájuk, hogy abból a páterre is átáradt. Még a tetvézségnél is jobban szerette, ha Xénia a csuhába kapaszkodó denevéreket dédelgeti. A gyöngédségnek elszakíthatatlan hálója fonódott a páter köré. Lassan-lassan minden rést, nagyobb lyukat beszőttek a szálak, és Péter maga fedte föl a kimaradt szegleteket, önként adta át magát, miközben sejtette, hogy a végén mégis vergődni fog, mert a lány gyöngédségében van valami ijesztő, mereven elutasító semlegesség, kiszámíthatatlan és végzetes idegenség, veszélyes és kiismerhetetlen szándék. Mintha a lángok tünékeny, változékony anyagából alkotta volna őt a teremtetője. És csakugyan, akárha a veszélyek csálhatatlan bizonyítéka volna, egyben a nagyobb baj előszele, Péter arra riadt egyik éjjel, hogy lángol a csuhája. Csapkodva forgolódott, letépte magáról a ruhát, és ahogy ott állt meztelenül, eszébe jutott, hányszor kérlelte a lány, hogy fedje fel előtte a testét; rettenetes kívánság lett volna, ha nincs mögötte a lány töprengő, a matéria formáit megismerni vágyó tekintete. Xénia valóban kíváncsi volt, hogy nincs-e halteste a páternek, mert a csuha alól kitüremkedő illatok a patak-ból fogott pisztrángokra emlékeztették. Péter ellenkezett, ő erre szeszélyétől és kíváncsiságától vezetve, kieszelte, hogy leégeti róla a testét fedő csuhát, de amikor az álmából felriasztott páter lemeztelenedett, Xénia épp nem figyelt, egy megpörkölődött, némán tátogó denevért tartott az ölében, simogatta, becézgette, ugyanúgy, ahogy a vadember asszonya a csecsemőt.

A lány oly gyakran zavarba ejtő viselkedésén keresztül a páter megérezte, hogy az Isten teremtetette világnak ő eddig csupán kicsinyke porcióját ismerte. A materiák és a dolgok között számtalan kapcsolat létezik, számtalan illeszkedését az anyagnak felfedezték már, de ez a lány másokról is tud. A betűfejtés bevett módszeraitól eltérő értelmezéssel mennyivel többet meglátott. Elolvassa a teknősök páncélján, kövekben rejlő rajzolatokat. A szent Biblia betűivel visszaadta János atya lábait, amit ördögösségnek csak a rosszakarat mondhat, hiszen

az isteni értelem sugallta könyvben paradicsomi állapotába talál vissza a világ. Leküzdhetetlen az emberi tudatlanság. Beszélik, hogy a legnagyobb barlang mélyén él egy Jadula nevű óriás, akinek hétszáz ezer szeme van, hétszáz ezer füle, hétszáz ezer nyelve, hétszáz ezer nyaka és feje, ám még így is olyan messze van egyik szeme a másiktól, hogy ha egy madár elrepül előtte, akkor van egy rés, ahová az óriás nem lát, és ha a madár mindig abban a holt térben repülne, életben maradna. Az emberiség nevű óriás is hozzá hasonlatos: csakis hétszáz ezer szemével egyszerre figyelve képes a teremtet világ határai közötti dolgokat felmustrálni, ám így sem tarthatja hatalmában a teljességet. Van, ahová egyetlen pillantás sem tud behatolni.

Halszag? Eszébe jutott az árva Fejedelemasszony és a batárban rothadó Fejedelem, és eszébe jutott a sok-sok test, amely már élve is rothadásnak indul, mert hiányzik belőle a lélek. Rádöbbsent, hogy a lány közelében minden gondolatát a test, a materiák világa köti gúzsba, és belésajdult, mire intette Pál atya: a test bűnbe visz. El kell küldenie a lányt. Nem, határozta el emésztő éleslátással, inkább meg kell edzenie lelkét, hogy végképp elfeledkezzék a test káprázatairól, le kell merülnie a testek poklába, hogy a csömör és utálat által kiégesse magából a bűnökre való gondolatot. Kibontotta övét, fején áthúzta csuháját, végigtekintett magán. Megnevezte testének részeit, a lábujjaktól a bokán át a térdekig, ám följebb, ahol az örökös csuha fedte hófehér részekhez érkezett, hiába kereste a szavakat, tovasiklott, megérkezett arcához, megtapogatta, és rájött, hogy nem tudja, milyen ez az arc. A lányt akarta segítségül hívni, hogy együtt rakják össze a megnevezés híján elillanó tagokat, hajlatokat, dudorokat, árkokat, dombokat, de már napok óta nem látta őt. Vajon hol lehet?

A csuhaperkelés után Péter elhatározta, hogy megbünteti. Megtiltotta, hogy vele menjen. Ha meglátta maga mögött, visszazavarta. Másnap a lány maga maradt el. A páter egy ideig nem törődött vele, aztán keresni kezdte, fokozódó kétségbeeséssel. Sehol sem találta. A lány hiánya felkorbácsolta a páter sóvárgását, látni akarta. Akarta is, meg nem is. Felfedezte, hogy ha nem látja, akkor szenved, és minél erősebben szenved, annál erősebben tud a lányra gondolni. És ebben a vágyódásban a lelke eloldozódik a testtől, ő nem hal meg, a lelke mégis szárnyal, föllebeg a láthatón túli világba, mint a tűzre vetett fa füstje.

Kint mintha zápor hangja hallatszana. A megnevezetlen test arra vágyott, hogy fennakadjon a szavak horgán. Nem eső zúgott, csak a szél, hajnali szél. Vízre vágyott, elindult a patak felé, és maga előtt megpillantotta a lányt. Megtorpant, mert tudta, a lány érzékeny szaglásával azonnal észrevenné. Leste, mit csinál. A lány átszökellt a patakmedren, majd egy szemközt futó ösvényen felkapaszkodott. Mikor átbukott a túlparton, a páter is elindult: átvágott egy csalánerdőn. Nyugtalanágát a csaláncsípés sem tudta csillapítani. A szél akkor fordult meg árulkodón, amikor a lány az apró kövek fedte csuszamlós oldal peremén megállt, hogy leereszkedjen. Adj isten, fordult hátra, majd némi tétovázás után elindult, Péter gyanította, hol járnak, de már nem fordult vissza. Csúszva érkezett meg a lány mellé. Lihegték, még alig volt fény, csend honolt a barlang előtt, a szél zúgása sem hallatszott.

Mindjárt megjelenik, súgta Xénia. Kicsoda? A páva. Nem félsz? Ő is egy angyal. Angyal? Elragadja a lelkeket. A testet pedig széttapossa.

A páter csak most érezte meg a sziklatölcsért feltöltő bűzöket, a virágok illatába keveredő rothadó tetemek édeskés szagát.

Fönt a fák hegyén megjelent a nap, ekkor kitáncolt barlangjából a páva. Delejes táncával hívta áldozatát, rázta tollait, egyre hevesebben. A levegő egyetlen tömbben mozdult meg, megborzongtak a virágok, rázkódtak a fák, és megremegett alattuk a föld. Péter elfordította tekintetét.

Xénia megragadta a férfi hidegen verejtékező kezét, és rángatni kezdte a barlang felé. Menekülnünk kell, mondta fojtott hangon. Menekülnünk kell, érzem a vér szagát. Csukd be a szemed és gyere. A fokozódó remegés Péter gyomrát és mellkasát fájdalmasan összepréselte. A kövek felsebeztek talpát. Mellette a lány furcsa, sziszegő hangokat hallatott. Hamarosan beértek a barlang meleg, sötét szájába, eltűntek ember és állat szeme elől, és a csodák képzeleten túli birodalmába jutottak. Péter csak itt merte újra kinyitni a szemét: csupa színes, ugráló karikákat látott maga körül.

A kivénhedt zsoldosokból, rablók, rác és görög portyázókból álló marta-lóc sereg hatalmas recsegéssel és ropogással rohant lefelé, hogy megszerezze a páva tollait: a gyilkosok hangosan ordítottak a félelemtől, elvetették lándzsáikat, torkukból szüntelenül harsogott az állati üvöltés, a barlang fölerősítette hangjukat, ha akartak volna, sem tudtak volna megállni, visszafordulni. A páva megtorpant, egy holt pillanatig nem remegtek tollai, s ez elég volt, hogy egy jól irányzott lándzsa a szívébe fúródjon, aztán még egy, szakállas nyílvevesszők is záporoztak rá, leborult, kétségbeesve vergődött, rázta a tollait és a testébe akadt lándzsákat és nyilakat, megbabonázva szakadtak ki a kövek a sziklából, leomlottak a falak, ájultan zuhantak le a repülő madarak, beszédültek föltről a medvék és az őzek, a dühöngő remegés örvényében minden ellenállhatatlanul gurult a kút aljára, maga alá temetett élő és élettelen, és úgy összepréselte, hogy lehetetlen lett volna szétválasztani őket. Utoljára a türei tetőn ezer esztendő óta megbúvó római Pallas szobor is ledőlt, hatalmas feje pattogva szaladt a mélybe. Sapré báró, aki rábukkanva Xénia nyomára, embereivel fölhozatta magát a barlangokhoz, végül csak a szerzetesek leöledösött tetemei között turkálhatott: senki sem élt már, mert a rablók, mielőtt ráleltek volna a háromlábú barlangi pávára, lemészárolták a telep valamennyi lakóját, és szelídített állatait sem kímélték meg. Mozdulatlanra dermedt minden, csak a por szálldosott. János atya bolyongó kiáltása fel-felharsant, de Sapré nem hallotta meg, mint ahogy nem figyelt föl az egy csapatba verődött verebek és denevérek különös viselkedésére sem.

A fogadás

*A Sátán és az Úr fogadást kötött
egy almafára.
Egyes.*

*Az Isten és az Ember fogadást kötött
egy frigyládára.
Iksz.*

*A Sátán és az Ember fogadást kötött.
Egyes.*

*

*Ki feji meg az Ördögöt?
Ki visz minket mélyebbre innen?
A fogadásokon
mikor nyer Isten?
Most nézhet ki a háromszögön.
Néz, mert szomorú. Nem bírja abbahagyni.
Ha eget-földet egy lapra tesz
s folyton folyvást veszít, az annyi,
mintha Ő nem is lenne?*

*Vagy gagyog:
„Győzzön az Ördög, ha ő a jobb” –*

*Az Ördög lent levedzik, szürcsöli a halált.
Monitoron nézi a kínzásokat, mikor kevesli,
beindítja az Etnát, folyókat szétfolyat,
nézi a kifreccsent Balkánt.*

*Csak halandó halhat, tudjuk ezt.
De mit bámul a halálon Isten?*

*Vagy feláll
és hagyja a pokolba az egészséget?
A felettes apa szolgál,
csupa angyallatyak.*

*

*Újra fogadok;
születni kezdek – így szól az Úr –,
mostantól
én a Fiú vagyok.*

A sakk

Úgy tekinteni a dolgokra, mintha először látnánk őket – módszer kérdése: korábban mellőzött szempontokat kell érvényesítenünk. Hatékony és termékeny módszerről van szó, de minthogy szigorú fegyelmet követel, megeshet, hogy mégsem koronázza siker. A módszer lényege a felejtés: a szemlélődésből ki kell iktatnunk a megszokást, mindenféle tapasztalatot és ismeretet. Nehéz feladat, hiszen tanulni köztudomásúan könnyebb, mint felejtetni. De még ha a szándékos felejtés eme módszere csődöt mond is, alkalmazása mégis meglepő eredményekre vezet, és épp azért, mert képtelenek vagyunk diszciplináltan alkalmazni. Jól szemlélteti ezt a sakkjáték megfigyelése.

Itt van előttem egy sakktábla, rajta a kezdőpozíciónak megfelelően elrendezett bábok. Ha figyelmünket kizárólag a sakktáblára összpontosítjuk, elfelejthetjük, hogy sakktábláról van szó. Már csak azért is, mert a tábla nem csupán sakkozásra alkalmas, hanem dáma-, valamint „farkas és bárányok”-játékokra is, továbbá, mert léteznek a sakktábla mintázatához hasonló felületek, melyek egészen másra szolgálnak. Persze ahhoz, hogy valóban sikeresen felejtünk, azt a tudásunkat is ki kell iktatnunk, hogy ez a tárgy egyáltalán valamire alkalmas, vagyis, hogy egy kultúrproduktummal van dolgunk. Amennyiben ezt is sikerül elérnünk, akkor megfelelő nézőpontból vagy egy vízszintesen felosztott felületet látunk, szabályosan váltakozó világos- és sötétbarna négyzetekből álló nyolc sorral, vagy egy függőlegesen tagolt felületet, hasonlóan strukturált nyolc sorral; illetve hirtelenjében meghatározhatatlan számú diagonális sort látunk, amelyekben a világos- és sötétbarna négyzetek a tábla pereme és közepe, valamint közepe és pereme között váltják egymást. Míg az első két nézőpontból a tábla túlon túl egyszerűnek tűnik, a harmadik nézőpontból zavarosnak hat. A sorok fogaskerekek módjára kapaszkodnak egymásba, anélkül, hogy pontosan kereszteznék egymást, mivel a tábla nem egyértelműen szimmetrikus és mert a diagonális sorok olvasata fentről lefelé haladva más, mint balról jobbra haladva: ebből a nézőpontból mintha megtörnének és mintegy cakkozottan futnának végig a felületen. Ám a nézőben nyomban felmerül a következő kérdés: vajon azért látom-e a felületet így, mert különböző elfogulatlan nézőpontokból szemlélem, vagy ezek a szempontok a valóságban is megállják a helyüket, mégpedig az első kettő a bástya, a harmadik pedig a futó szemszögéből? Vajon például egy előítéletektől mentes dámajátékos is képviselni tudná-e az első két nézőpontot, s ha igen, vajon ő is olyannak látná-e a horizontális és a vertikális sorokat, mint amilyennek én? Az efféle kérdésekre valószínűleg egyáltalán nem lehet válaszolni, úgyhogy a megfigyelés fenomenológiai módszere máris megjelen. Még ha a fenomenológia éppen az ilyen kérdésekre nyilvánvalóan egész sor választ kínál is.

Ám a sakktábla tisztá szemlélésére tett kísérlet egészen másfajta nehézségekkel is jár. Nekem például már akkor erőszakot kellett vennem magamon, amikor fehér és fekete mezők helyett világos- és sötétbarna négyzetekről beszéltem. Ezt mindenekelőtt alapos fenomenológiai megfontolásból tettem. Érvem a következő: a sakkjátékban van egy egyezmény, miszerint a tábla fehér és fekete mezőkre van felosztva, függetlenül attól, hogy az adott esetben valójában milyen színű. A lényeg az, hogy a „fehérek” világosabbak legyenek, mint a „feketék”. Egy másik egyezmény lehetővé teszi, hogy mezőkről beszéljünk. E konvenciókat én szabályszerűen elfelejtettem, és most meglepetten látom, hogy a tábla világos- és sötétbarna négyzetekre van felosztva. Ez egy tény, sakkozás közben mégis elsikkad. De nyomban újabb megfontolások merülnek fel: milyen jogon beszélek én világos- és sötétbarna négyzetek „tényéről”? Vajon a „világosbarna” és a „sötétbarna” szavak nem konvenciók-e maguk is, melyek csak akkor érthetők, ha már megtanultuk őket, s így aztán akkor is felfogjuk értelmüket, ha más szint látunk magunk előtt, mint amire a szavak kimondója gondolt? Ami pedig a négyzetet illeti, még rosszabb a helyzet. Olyan fogalom ez, amely a geometriának nevezett, túlfutul konvencionális nyelvhez tartozik, ám ha az azon belül érvényes, szabatos meghatározását a sakktáblán látott jelenségekre próbálom alkalmazni, máris leszögezhetem, hogy a világos- és sötétbarna foltok ennek csak nagyon pontatlanul felelnek meg. De ahhoz, hogy ezt tudjam, még csak nem is kell igazán megfigyelnem őket. A sakktáblán látható foltok a geometriai meghatározásnak semmilyen esetben nem tudnak megfelelni, és pedig azért nem, mert a meghatározások, ahogy ez – sajnos – közsímet, egy ideált definiálnak, egy olyat, amely a valóságban nem létezik. Ez esetben már csak azért sem, mert négyzetten sík értendő, a valóságban pedig a szó szoros értelmében vett síkok nincsenek. S egy még nyomósabb ellenvetés: a foltok csak abban az esetben hasonlítanak valamelyest négyzetekhez, ha szigorúan meghatározott nézőpontból szemléljük őket. Más szögből tekintve másnak, például a paralelogrammák valamely fajtájának mutatkoznak. Azt a látószöget, amelyből többé-kevésbé négyzetnek látjuk őket, csak igen összetett számítások útján tudjuk kijelölni. Az iménti leírásban én mégis spontánul, mindenféle számítás nélkül választottam épp azt. Vajon mi történt?

Nos, a sakktábla szemlélése közben sikerült ugyan többé-kevésbé megfelelkezmem a sakkjátékról (bár ez is problematikus), egy egész sor más konvenciót – játékot – viszont nem tudtam elfelejteni. E sikertelenség azonban tudatosította bennem az egyébként elfeledett konvenciókat. Hirtelen tudatára ébredtem, hogy a sakktáblát egyáltalán nem tudom úgy nézni, hogy egy egész sor konvencióhoz vissza ne nyúlnék. És bizonyos, hogy nem csak olyan konvenciókról van szó, melyek hirtelen bukkantak fel a tudatomban, hanem olyanokról is, melyek kudarcaim ellenére a tudatalattimban maradtak. A közvetlen és közvetíthetetlen tapasztalás hallatlan nehézségei egyfajta szédületet keltettek bennem, olyanira, hogy a sakktábla mint valami feneketlen mélység tátong előttem, s nem merek fölé hajolni, mert még belezuhanok. A nézőpont hiányát így hirtelen egyfajta gyökértelenségként élem meg, mintha épp kicsúszott volna a talaj a lábam alól. A különös az, hogy mindezt nem valamiféle elméleti úton következtetek,

hanem nagyon is konkrétan érzem. Ezt az élményt akár konkrét ontológiai szédületnek is nevezhetnénk.

Ráadásul mindez a táblán sorakozó bábok vizsgálatához képest még viszonylag egyszerűnek mondható. Jóllehet a viszonylag egyszerű esetek vizsgálatát nehezítő akadályokról eddig még szó sem esett. Most tehát meg kellene próbálni a táblán elhelyezett bábokról „elfogulatlanul és naivul” beszélni – talán a színükről, alakjukról, szerkezetükről, elrendezésük módjáról, méretükről, súlyukról, esetleg anyagukról –, habár úgy sejtem, a lényegét nem tudom megragadni. Tudom, és semmiképpen sem akarnék megfélemedezni arról, miszerint a gyalognak nem az a lényege, hogy gyámoltalan pagoda-figura benyomását kelti, hogy sárga színű vagy hogy fából van, hanem a benne összpontosuló lehetőségek, vagyis hogy vertikálisan lépked, átlósan üt, és bizonyos körülmények között dialektikusan királynővé tud átváltozni. Az is jellemzője, s ezt jó tudni, hogy diagonális párokban folsorakozva erős lehet, függőlegesen összetömörülve viszont leginkább tehetetlen és elveszett, kivéve természetesen azokat a szituációkat – s itt nem árt odafigyelni a „természetesen” szóra –, amikor az efféle függőleges tömörülés kedvező. Sok más egyéb mellett mindezt képes vagyok ebben az előttem álló néma és buta fadarabban észrevenni. És ha mindezt elfelejtem, egy fadarabon kívül, nemde, szinte semmi egyebet nem látok.

És vajon mit lehetne mondani a bástyáról? – hogy a királynőről vagy a királyról már ne is beszéljünk. A bástya egyértelműen azokra a mór tornyokra emlékeztet, melyek az andalúziai sziklaparton állnak, és amelyeket a turisták olyannyira csodálnak. Erről még sok mindent el lehetne mondani, csak hogy épp ezt nem tehetjük, tudniillik nem szabad „emlékeznünk”. A dolgoknak közvetlenül kell megfogalmazódniuk, például olyasfajta formában, hogy fekete lakkozott fadarab, itt-ott megkopva. De tudom, s ezt semmiképpen sem akarom elfelejteni, hogy a lényege nem a megkopott fadarab, és bizonyára az andalúziai tornyok emléke sem, hanem az a sajátsága, hogy afféle tank módjára az egész táblán végig tud robogni, képes maga körül mindent lerombolni, s amikor leáll, erőtere néma fenyegetésként egészen a horizontig sugárzik ki; ám egy diagonálisan elhelyezett gyalogsor már pusztá jelenlétével is kasztrálhatja, minden hatalmától megfoszthatja őt. Az a kevélység és brutalitás, ami a középjátékban jellemzi, fokozatosan, alig észrevehetően ravaszsággá, furfanggá alakul át: a végjátékban ott lopakodik a gyalogok körül, s megpróbálja őket hátulról elkapni. Amennyiben ez sikerrel jár, ismét eredendő karaktere érvényesül, s a gyalogok között valóságos mézszárlást rendez. Mindezek mellett hősiessége nem az igazi: a végjátékban, amikor arra fanyalodik, hogy az előrerohanó gyalog útját állja, gyakran magának a királynak kell védelmébe vennie. Ennyire összetett lény a bástya, s noha kevésbé látszik, mégis mindez és még sok minden más is benne rejlik. Vajon mi másnak, ha nem épp ennek kellene kiderülnie a bástya szemlélése közben?

Arról a kérdésről van tehát itt szó, hogy vajon miféle „lényeg” lát meg a lényegszemlélet, amikor a dolgokra irányul. Mint az fentebb világossá vált, a sakkjátékban több lényeg is rejtőzik: mihelyt eltűnik látókörünkéből az egyik, megjelenik a másik, ami ráadásul épp az első szándékos elfelejtésével következik be. Amennyiben például szándékosan megfélemedezünk arról, hogy a sakk

játék, észrevezzük történeti lényegét, mondjuk andalúziai vonatkozását. Ha pedig másfajta szemléletmódot választunk, akkor talán a sakk faszerűségét vesszük észre, netán annak az anyagnak az erezetét, amelyből a figurákat faragták. Azt tehát, hogy egy tárgynak mely lényegét ragadjuk meg, attól függ, hogy miként közeledünk hozzá. Más szavakkal, nem azt találjuk meg a dolgokban, *amit* keresünk, hanem azt, *ahogyan* keressük. Felfedezéseink úgy érik tetten a dolgokat, ahogy kifejezzük őket: jellegük rajtuk és rajtunk egyaránt múlik.

Noha mindez a dolgokat fenomenológiai módszerrel vizsgáló szemlélő számára banálisnak tűnhet, mégis fennáll annak a veszélye, hogy megfeledkezik róluk. Ha például a saktáblán elhelyezett bábok vizsgálatába kezdek, egyrészt igyekeznem kell minden megszokottat elfelejteni, másrészt azonban valamennyire mégis csak tudnom kell, hogy mit keresek. Amennyiben még sohasem sakkoztam és a játékot nem ismerem, eleinte természetesen nem kell elfelejtésére törekednem. Ez esetben azonban sohasem fogom észrevenni a sakknak mint játéknak a lényegét. Ha még sosem jártam Andalúziában és az ottani tornyokról sem tudok semmit, nem kell megpróbálnom elfelejteni, hogy a bástya azokra emlékeztet. Ez esetben azonban sohasem fogom észrevenni a sakk történeti lényegét. Amennyiben még sohasem láttam fát, s a botanikáról sem hallottam, nem kell megpróbálnom elfelejteni a sakkfigurák anyagának erezetét. De ez esetben a figurák faszerűségét sem fogom észrevenni. Másként fogalmazva: ha nincs mit elfelejtenem, mert tudatlan vagyok, soha semmit nem fogok látni. Másrészt azonban, ha mint sakkozó nem próbálom meg sakktudásomat elfelejteni, sohasem fedezem fel sem az andalúziai vonatkozást, sem pedig a faszerűséget, még akkor sem, ha ez utóbbiak ismertek is számomra. Mi több, amennyiben sakkjátékosként nem próbálom meg sakktudásomat elfelejteni, a gyalog és a bástya lényege sem fog bennem soha tudatosulni, lévén hogy elfogadom őket, anélkül, hogy külön figyelmet fordítanék rájuk. A következőkről van tehát szó: csak azt fedezhetem fel, amit elfelejtettem, és azt is csak azáltal, hogy szándékosan törekedtem elfelejtésére. Valamilyen módon eleve tudnom kell, hogy mi az az elfeledett, amit fel akarok fedezni, hiszen csak ennek tudatában vagyok képes „pontosan”, azaz a felfedezést megcélózva felejtani. Például valamelyest tisztában kell lennem azzal, hogy a sakknak mint játéknak a lényegét akarom felfedezni, mert csak így vagyok képes épp azokat a vonatkozásokat elfelejteni, melyek folytán a játék lényege, és nem a történelmi lényeg mutatkozik meg.

Meglehet a fenti fejtegetések banálisnak tűnnek, mégsem zárhatjuk ki őket a környezetünk tárgyairól elmélkedvén. Az elmondottakból ugyanis az következik, hogy környezetem tárgyait sohasem tudom igazán egyedül szemlélni, vagyis nem lehet szó olyan helyzetről, amelyben csak én és a tárgyak volnának. Ahhoz, hogy valamit egyáltalán nézhessek, másnak is jelen kell lennie. Például annak, aki engem sakkra, történelemre vagy botanikára tanított. Ha nem lenne ez a másik, egyáltalán nem léteznének számomra a tárgyak, mivel nem látnám őket. Ebben az esetben nemcsak hogy képtelen lennék a sakkot játéknak, történelmi jelenségnek vagy fából készült produktumnak tekinteni, hanem egyáltalán észre se venném. Így aztán nem elég azt mondani, hogy folyton tárgyakkal vagyok körülvéve, hanem azt a banalitást is hozzá kell fűzni, hogy mások is mindig jelen vannak.

A dolgokban tehát csak azt fedezhetem fel, amit elfelejtettem, és e felejtést másoknak köszönhetem. E megállapítást legalább kétféle módon lehet értelmezni: egyrészt jelentheti azt, hogy a dolgokban mindig a másikat is felfedezem, másrészt pedig azt, hogy újat soha nem fedezek fel. Mindkét értelmezési lehetőség külön figyelmet érdemel, de első helyen talán az utóbbi.

Ha a gyalog és a bástya jellegzetességeit körülbelül olyan szinten tudatosítom, mint ahogy azt leírtam, az eredményt meglepetésként élem meg. Mint egy újdonságot. Meglepődésem valami ilyesmit jelent: hát tényleg ez lenne az a gyalog és az a bástya, amelyekről azt hittem, hogy oly jól ismerem őket? Íme az új a régiben. Amennyiben a szóban forgó meglepetést valakivel meg akarnám osztani, ez csak akkor lenne lehetséges, ha az illető tudna sakkozni. Csakis ilyen ember számára lesz a gyalog és a bástya szemlélése útján felismert jellegzetesség új. A sakkozni nem tudó számára e jellegzetesség se nem új, se nem régi, hanem valami olyasmi, amit az információelméletben zajnak neveznek. Mindebből ilyesfajta következtetés vonható le: ahhoz, hogy valamit újként tapasztalhassunk meg, már ismertnek kell lennie, az ismeretlent pedig nem lehet újként felfogni, mert egyáltalán nem lehet felfogni. Ilyen értelemben tehát érvényes, hogy soha nem fedezhetek fel újat: mindaz, amit újként tapasztalok, a régi újbóli felfedezése. Másrésztől azonban ugyanígy érvényes az is, hogy a régit akkor tapasztalom újként, ha ismét felfedezem. Más pedig csak akkor fedezheti fel számomra az újat, ha azt valamilyen módon már ismerem.

Mindezek ellenére tagadhatatlan, hogy a Nyugat történetét kumulatív felfedezések jellemzik, s hogy mindig más és más értelemben vett új felfedezéséről van szó. Ezzel viszont olyasmire kell utálnom, hogy Kolumbusz azért fedezhette fel Amerikát, mert Amerikáról már tudtak. Ha nem tudtak volna róla, s ha ezt azután nem felejtették volna el, Kolumbusz nemcsak hogy nem kereshette volna, hanem nem is érzékelhette volna Amerikát. Egyszerűen megbotráncozott volna rajta. Az embereket mindig is az ismeretlen botráncoztatja meg, az, ami még nem jutott el a tudatukig, mint például a Kolumbusz által felfedezett indiánok kulturális játéka. E játékok igazi felfedezésére csak akkor kerülhetett sor, amikor már valamilyen módon ismertek voltak, vagyis jóval a kihalásuk után. Sajnos itt nincs módunk annak magyarázatára, hogy miként válik valami ismertté, tehát hogy a fenti értelemben vett új felfedezése hogyan lehetséges. Egy dolog azonban világos: szemlélet, tehát empirikus tapasztalat útján csak azt lehet felfedezni és újként megélni, ami már ismert. Amennyiben az új ismeretet „feltalálásként” kellene meghatároznunk, azt mondhatnánk, hogy szemlélődés útján csupán olyan találmányt fedezhetünk fel, amit elfelejtettünk, majd ismét keresni kezdtünk.

A fenomenológiai módszer másik lehetséges gyarlóságára, miszerint a dolgokban mindig másokat fedezek fel; tehát nem maga a dolog jut szóhoz, hanem folyton mások hangja, a sakk szintén jó példával szolgál. A sakk olyan dolog, amellyel kapcsolatban képtelen vagyok elfelejteni, hogy egy bizonyos célra szolgál. Amennyiben mégis rákényszerítem magam, hogy ezt megtegyem, tehát úgy tekintek rá, mintha céltalan lenne, azon nyomban megszűnik sakk lenni: harminckét fadarabból és egy deszkablából álló véletlenszerű halmazzá válik, melynek elemei semmilyen módon nem függnek össze egymással. Ennek a hal-

maznak mindenekelőtt épp a cél ad formát. Azokat a dolgokat, melyek formája célmeghatározott, produktumoknak nevezzük. S mihelyt tudatosan bennem ez a bizonyos célmeghatározott forma, a produktum létrehozója is tudatossá válik számomra. Arról a másiktól van szó, aki a produktumot egy gesztussal megalkotta, olyan gesztussal, amely végső soron nekem szól. Így hát a produktumnak, például az előttem fekvő sakktáblának tulajdonképpen az a célja, hogy a szolgálatomra legyen. Ami tehát a sakkból mint produktumból lényegét tekintve nekem szól, nem más, mint a másik hangja.

E hang mármost olyasfélére szólít fel engem, hogy játssz velem. A cél tehát, amit a sakk szolgál, egy hozzám intézett néma parancs, és a sakk mint ilyen foglalt helyet a környezetemben. Akármilyen néma is ez a parancs, elég hatékony ahhoz, hogy a sakkot ne tudjam másként, csak parancsként tudomásul venni, és semmi egyebet ne tegyek, csupán játsszak. A „szolgálatomra lenni” tehát annyit jelent, mint engem föltételezni. A sakk szemlélése közben tett felejtési kísérletem alapján arra szolgál, hogy a sakkot megszabadítsam a céljától, s hagyjam, hogy saját maga jusson szóhoz. S ami ekkor tényleg szóhoz jut, az annak a hangja, aki parancsát a sakkon keresztül hozzám intézte. Így aztán a sakk esetében azt mondhatom – de ugyanez érvényes a kulturális termékekre általában is –, hogy a másik hozzám intézett parancsától, kulturális meghatározottságomtól, annyiban szabadulok meg, amennyiben a másikat mint ezen dolog lényegét fedezem fel, s imperatívuszát indikatívusszá változtatom. Amennyiben a kultúra tudománya az imperatívuszokat indikatívuszokká változtatván annak eszköze, hogy megszabaduljunk a kulturális meghatározottságtól, akkor a kultúrtermékek lényegszemlélete a kultúra tudományának egy szakasza.

Nyilvánvalóan más a helyzet, ha környezetünk olyan dolgaival állunk szemben, melyek céltalanok, haszontalanok és értéktelenek, tehát ha az úgynevezett természeti dolgokról van szó. Az a mód, ahogyan ezeket meghatározott célra felhasználom, értékelem és természetiből kulturálissá változtatom – mint ezt a „felhasznál” szó is jelzi – egy másik oldalt képvisel, pontosan meghatározott nézőpontot jelent. Ha a természeti dolgokat haszonelvűen nézem, akkor az már nem olyanfajta „tisztá” szemlélet, amiről itt szó kellene hogy legyen. Ha az ilyen dolgokat „érdek nélkül” szemlélem, akkor a másik hangja nem abban az értelemben szól belőlük, ahogy a produktumok esetében történik, hanem épp ellenkezőleg. Az ilyen dolgok mögött ugyanis csupán az értelmetlen és céltalan létezés némasága tátong. S épp ez a természet: a céltalan és értelmetlen létezés szakadéka.

S mégis szól belőlük a másik hangja, de egy egészen másféle értelemben: mint annak a valakinek a hangja, aki ugyanezt a dolgot előttem már megnézte. A dolog már valaki más látókörébe is bekerült. S ezt közvetlenül a dolog szemléléséből tudom. A dolog valamiképp magán viseli a másik tekintetét. Ha ez nem így volna, a dolog láthatatlan lenne számomra: amit látok, az alapján nem más, mint a másik tekintete. Ezt a dolgot számomra a másik tekintete tette láthatóvá, az találta meg, s ennek tudatában is vagyok; máskülönben fel sem fedezhetném. A természetben felfedezett dolgokból tehát a másik mint felfedező szól hozzám, a kulturális dolgokból pedig a dolog elkészítője is.

Az iménti értelmezések a következőképpen foglalhatók össze: a dolgok

szemlélése közben a másikat mint felfedezőt, illetve adott esetben mint készítő fedezem fel, s ez az, ami nekem és másoknak is az újdonság élményét jelenti. A sakk esetében például azt a másikat fedezem fel, aki a természeti dologból játékot készített, s mindazokat, akik e felfedezést és készítményt hozzám eljuttatták. Ezen kívül alapjában véve semmi egyebet nem fedezek fel a sakokban, de azáltal, hogy ezt megteszem, lehetővé válik számomra, hogy a sakkkal mint valami újdonsággal kerüljek szembe.

Nem sikerült tehát a sakkot előítéletek nélkül szemlélnem. Csupán egy sereg olyan szempontot ismertem fel, melyeket előttem már mások is felismertek, s erről annak ellenére tudok, hogy megpróbáltam megfélekezni róluk. Miközben azon fáradoztam, hogy mindazt, amit a sakkról tudok, elfelejtsem, egyéb elfeledett vonatkozásokra kezdtem emlékezni. Abbéli kísérletem, hogy magát a sakkot juttassam szóhoz, zátonyra futott, mert közben mások hangja szólalt meg. Így hát most a sakkon keresztül hirtelen mindazokat hallok, akik a környezetemben voltak, szemlélődtek és cselekedtek. Úgy tekinteni a dolgokra, mintha először látnánk őket – olyan hatékony és termékeny módszer, hogy alkalmazásának csődje ellenére is sok minden más megvilágításba kerül.

SEBŐK ZOLTÁN fordítása

A Jelenkor szerkesztői
és a Jelenkor Kiadó munkatársai e hónapban is
a hónap utolsó csütörtökén,
tehát február 29-én, 15 és 18 óra között
várják a folyóirat és a kiadó ügyes-bajos dolgai
iránt érdeklődő olvasókat, barátait,
a Jelenkor korábbi és leendő szerzőit
Budapesten,
az Írók Boltja (VI., Andrássy út 45.) teázójában.

Fejem lehajtva azt mondom

Elméláztam a múlt napokban azon, hogy Bertók László hatvanéves, és hogy mit is mondhatnék én neki, ami méltó volna az ünnephez.* Talán a történetnek azt a fázisát kellene kinagyítanom, gondoltam, amelyben nagy költő lett, noha vonakodva, idegenkedve. Azt a határpontot kellene megközelítenem, amit szinte észrevétlenül lépett át, de amint átlépte, azonnal egy kaotikus világban találta magát, a se előre, se vissza állapotában, segítség nélkül. Mert ettől a látványtól az őt eddig biztonsággal vezérlő tradíciónak elakadt a hangja, s neki magának, az inkább visszahúzódó, elviselő, tűnődő-szöszmötölő, sodródásra hajlamos, semmint a helyzetet uralni akaró és tudó természetnek is időbe telt, míg felfogta és megértette, hova jutott. Bármerre fordult, viszonylagosnak, tökéletlennek, tűnékenynek bizonyult minden, kiszámíthatatlannak és értelmezhetetlennek, kétségteljesen és dühítően talányosnak. Különösen ezt a stációt kellene feltárnom, ahol kiderült, hogy érintettként is megfigyelőnek kell lennie, mert egyetlen lehetőség maradt: regisztrálni, kérdezni, regisztrálni és megint kérdezni végkimerülésig, így és ezzel „kibírni a pillanatot / álmoktól az emlékekig”, mindig az eldöntetlenséget, eldönthetetlenséget hangsúlyozó jelen időben. Amiből az is következett, hogy csak az igenek és nemek között nyithatott teret a versnek, vagyis a lehető legkevesebbel a legtöbbet akarnia. És mi volna minimumként inkább optimális, mint a bomlót, a széttartót valamennyire összefogó, a lélegzetnyi épiséget rögzítő, szüntelen kétségek közt valami bizonyosságot és vigaszt adó szonett, az önfegyelem és a legmagasabb igény műfaja?

Mindezt, gondoltam, miközben könyveit szedtem le a polcról, úgy volna jó elmondani, ahogy ő szokta, csordultig telten: „Beszakadnak a lassú tölgyesek, / mint egy vezércikk, magányos a táj, / erdő mélyéről nézem az eget, / sorok között is süllyed a határ, // belátható lesz minden, ami fáj, / megírjuk a szép, régi verseket, / s míg a lap alján köröz a madár, / sírni vagy lőni egyaránt lehet, // de éjjel apróhirdetéseket, / csillagokat nyit fölénk a homály, / költemény lesz, hogy csodák nincsenek, / aki nem csügged, az hazatalál” – igen, így kellene hozzá beszélnem, távolból is meghitten, ahogy ő hozzám, vigaszra, megbékélésre váró óráimban: „Majd megjöttök, hogy melegedjete, / levetitek a fagyos maskarát, / nem firtatjátok többé, ki a szebb, / ki a gonoszabb, ki az ostobább, // a legnagyobb bűnös is megbocsát, / és nem érti, hogy mitől van meleg, / állati szag tölti be a szobát, / sírni szeretnénk, mint az emberek, // majd megtaláljuk, ami elveszett, / mert mindenki elveszti önmagát, / végtelenben dobogó

* Elhangzott 1995. december 5-én, Pécsen, a Művészetek Házában, a Bertók László tiszteletére rendezett est bevezetőjeként.

egyszeregy, / folyamatos lesz megint a világ, // majd nézzük egymást, mint a katonák, / akik túléltek, amit nem lehet.”

Az persze más volna, ha gyöngygalléros vései pálinka hunyorogna rám, Erzsébet asszony pogácsái mellől, egy régimódi kisvendéglő ígéretével, olyan, e születésnapra érkezett hölgyek és urak társaságában, akik jöttükkel esőt hoztak, ködlő, szitáló estét, vagy ami az ilyen mondatokhoz múlhatatlanul fontos: havat támasztottak. Vendégek a házban, akik nem szűntek meg figyelni és szeretni ezt az embert, mindig a versek közeléből. A lármájukba szorultan azt mondanám: „Minthogy maholnap vége lesz, / ez volt mégis a te idő”, s úgy folytatnám, hogy „néha kihagy a szíved, / de semmi sincsen nélküled, / és felelős vagy minthacsak / te szülted volna önmagad, / ... még akkor is, ha azt hiszed, / hogy nem tartozol senkinek, / és toporzékolsz, mint a rab, / ha kiengeded magadat.” Azt is mondanám, hogy „Akit az idő megölel, / nem kérdezi, hogy van-e hely, / van-e feladat, akarat, / szabad-e, amit nem szabad, / akit kiválaszt a dolog, / egy lesz vele és nekifog, / magára többé nem ügyel, / de holtában sem adja fel”.

Itt aztán zavarunkat is lenyelni, nyakon kaphatnánk a véseit, és belefoghatnánk a Szent Dávid kezdetű tápai köszöntőbe, amit Magyarországon köztudomásúlag Ilia Mihálytól tanult minden rendes író, költő, kritikus, különösen pedig annak a kívánságnak a teli tüdőből, gavallérosan megemelt pohárral való ordítását, hogy az Isten éltesen, sok számos esztendővel, Laci, szerencsésen! És akkor szedelőzködhetnénk is, dicsőség a ránk várakozó kisvendéglőnek, nagy, havas fák közt a Mecsek oldalában. Hogy ki tartana velünk? Bizony, nagyon sokan. Domokos Mátyás, Rakovszky Zsuzsa, Csűrös Miklós, Esterházy Péter, Parti Nagy Lajos, Csuhai István, Kis Pintér Imre, Balassa Péter, Tandori Dezső, Ágh István, Lator László, Pálinkás György, Kántor Péter, Darvasi László, Kemény István, Reményi József Tamás, Fodor András, Alföldy Jenő, Pákolitz István, de lélekben Szederkényi Ervin és Csorba Győző is bizonyosan. Étvágyas este volna ez, amikor is a káposztás csíkleves után gazdája kerülne a pájslinak, becsületes magyar nevén a savanyú tudónek, bő lében, igen citromosan, piros peccsenyezsírral leöntve, esetleg gombóccal, mint a régi világban csinálták, gazdája – lelki diszpozíció szerint – a hagymás, leginkább még a pörköltéhez hasonló lében, s ahogy dukál, velefőtt krumplival tálalt rostélyosnak, a szarvasgombával megőrjített bélszínszeletnek, az idej libának, a kalendárium szerint is helyénvaló disznótorosnak, de még a juhtúróval, kecskesajttal elvarázsolt, petrezselymes savanyúkáposztával kísért puliszkának is.

Itt volnánk tehát az asztal körül, csak miatta, csak az ő kedvéért (mert az nem biztos, hogy egymást is boldogítanánk), itt volnánk egy asztalnál az oly különbözők, akik esszét, tanulmányt, kritikát írtunk róla, némelyikünk többször is. Itt volnánk, és nemcsak azért, mert Bertók László a legjelentősebbek közé érkezett, miként azt mások között Tandori Dezső is megállapította egy elbűvöltséget sugárzó esszében, nemcsak, mert miközben magát mondja, elmond minket is, olyannyira, hogy kötelező hon- és önismereti olvasmánynak kell művét tekintenünk, ahogy Esterházy Péter állítja, és bizony igaza van, s nemcsak, mert a magyar költészetben páratlan problematikájú lírát teremtett, mint Kis Pintér Imre kimutatta, hanem azért is, mert miként a versek, Bertók László is a megértés, a

részvét, a szeretet, az otthonosság terét nyitja meg maga körül, a szabadság és erkölcsösség világát, amiben jó elidőzni. Hogyne igyekeznénk hát közelebb húzódni hozzá, ebben a nagy idegenségben, a „mindenség sajtó szakadásá”-tól is szorítva.

Persze óvatosan közelítsünk – gondoltam mélázás közben. Óvatosan, mert könnyen megsebezhető ember. Nem az amúgy helyénvaló önértékről van itt szó, hanem a benne és általa élő gyermekiról, aki mélyebben, mert ártatlanul és védtelenül, drámaiban, mert következményekre nem tekintve él meg mindent. Olykor a köznapokban is. Lemondott a városi könyvtár igazgatói posztjáról, felrúgta, ami innen nézve biztonság, onnan meg korlát, kénytelen teher. Visszautasította Szederkényi Ervin ajánlatát, hogy ő legyen a *Jelenkor* főszerkesztő-helyettese. Függetlenségét, méltóságát úgy őrizhette, ha a másokét óvta, jó előre, saját magától is. Erő ez, az ösztönök biztos választani és dönteni tudása, esendő következetessége. S hogy mennyire érzékeny, mennyire tiszta, mennyire állhatatos, ahhoz csak annyit: nem tudok példát, amikor a maga fontosságát bár egy pillanatra, de összekeverte volna az irodaloméval. Komolyan veszi magát, hogyne, enélkül hogyan kérdezhetne, s hogyan viselhetné el a világ válaszait? Mert hát ezek a válaszok, ugye – élni nem olyan egyszerű. Annak különösen nem, aki töredékes, elharapott, visszametszett, csak sejtető-sugalló, a jelentést mindig továbbutaló-továbbbúsztató mondatokban, még inkább mögöttük, közöttük létezik. Ezért van szüksége az iróniára, az öniróniára is. Önvédelemből, az oly nehezen, mondhatni kegyelemszerűen megszólaló vers iránti alázatból. Hogy el ne tévessze egyikük se vágyottban a valóságost, hitben az öncsalást. „Mennyi mindenről nem beszélt, / s mindig csak utólag, holott / akkor azt is mondta, ha szólt, / a végső percre remélt. // Mennyivel több, amit elért, / mint amit lassan fölfogott, / mire kioldta a bogot, / elfelejtette, hogy miért, // Mennyit jajgatott semmiért, / amikor minden veszve volt, / lógtak rajta a madzagok, / állt a lyuknál, mint a herélt. // Mennyire szégyellte, ha félt, / s hogy akkor inkább hallgatott.” Valamiképpen tud mindenről, alighanem ez a feltétele csöndes határozottságának, még inkább: elszántságának, hogy hasznos legyen. Hasznos pedig úgy lehet, ha végigmondja történetét, vagyis valódi költészeté koncentrálja. Szellemivé tehát, valamiképp közössé, ami személyes. „A homályos tükrön a karc, / marad utoljára a vers, / két szó között az egyenes, / a hirtelen emberi arc. // A mozdulat, hogy megfizetsz, / az orra-szája csupa hab, / a nem mondhat, csak igazat, / az az igaz, ami lesz. // A rímek és a vonalak, / a vágások fölött a heg, / a legnehezebb, ami megy, / a mind mulandó képe csak. // A most, a hátha, a minek, / a ránc ritmusában a dac.”

És most a verssel együtt elhallgatok, mielőtt fejem lehajtva azt mondom, Isten éltesse, barátom, Isten éltesse, Bertók László.

Szapphói fragmentum

Ezerkilencszázkilencvenöt áprilisából

*Megbolondult vad tavaszom de várlak
Nélküled bolygok magas éjszakákban
Mint veszett forgok harapós szelekben
Zúg a magány is*

*Rút beteg voltam bugyolálj susogva
Kerge főm reszket simogasd meg ápolj
Kedvesem jöjj már szerelemmel áldjál
Júlia szentem*

*Szép remény hozz új sugarat napomnak
Vak viharzással suhogó havakban
Féltem hordoztad hasadó időkben
Szíved alatt Őt*

*Gyermekünkkel most gyere csillapíts
Csillagocskám hozd kikelet csodáját
Fürge kislányunk mosolyogjon égre
Fannika fényem*

Fanny fölébred

(Rokokó töredék)

*Vagynak lyráknál lényegesebb ügyök:
Ha Fannym ébred, fényesen gügyög,
Gagyog, götzög, fölgurguláz, katzag!
A vers csak álom, köd fölött fütyög:
Vak látomás, tört pusztulás, katzat!*

Csak Fannimmal sétálván

*Marospart. Nyárvég. Jegenyék. Füzek.
Nagy ég suhog: hatalmas kék füzet
Hullatja lassan fényes lapjait...
Két kislányomnak édesapja itt
Most messze bámul. Mintha hevenyészve
A nincs s a van határán heverészne,
Akárha hosszan volt jövőkébe nézne...
De nem pillant már részre, sem egészre.
Évek hullatják kétes napjaik.
Két kislányomnak édesapja itt
Épp verset ír. Már nem tekint a készre:
Csak létezik. (Bár későn vette észre...)*

Kínai dallam

(Fu An-kung után)

*Összé válok.
Már nem bánom.
Szélvész rázhat:
Van két lányom!
Egyik nyárfa,
Másik nyírfa:
Vén törzsemben
Meg volt írva!
Összé válok.
Már nem bánom.
Lombom rezdül:
Van két lányom!
Egyik nyírfa,
Másik nyárfa:
Tán nem leszek
Többé árva...
Koronámat
Égnek tárom:
Összé válok!
Van két lányom.*

Visio: visitatio

*Meggyfa a kert peremén.
Csak az szerettem volna lenni végül.
Fehérben állni mozdulatlanul,
Mint áldozat,
Vakító hírhozó,
Örök viharzás,
Habzó szárnyait
Kitárni készülő Niké!
...Avagy csak angyal.
Kerub, vendég, váratlan érkező,
Ki lendületben épp a földre toppan,
Ki fölcsipkézett tajtékkal gomolydul,
Ki bölcs tavaszban boldogan rezeget szét:
Kibontja szirmos szárnyait,
Csak él...
Miként ha szent annunciációban.
És egyensúlyban önmagával egy.*

Dzsigerdilen

– *A szív gyönyörűsége* –

(Részlet a regényből)

Néhány nappal Anna eltűnése után összegyűltünk a vályogvetőgödörben mind a négyen: Bridorits Pál, Kristóf János, Pethő Gergely és én. Ültünk egymással, egyikőnk fájdalma sem volt kisebb. Tudtuk, el kell mennünk a faluból, ha meg akarjuk lelni azt, akivel egyedül élünk érdemes. Kutatni fogjuk a zombékok öblében, s a budai mesteremberek körében, keressük a bécsi fejedelmi udvarban, s Sztambulban a török cár palotájában, minden lépésünk hozzá igazodik, minden szavunk róla kutat híreket. Aki közülünk először rátalál – így hitük mind –, annak lesz hitvese. Anna akaratára nem gondolt senki sem.

Még akkor éjjel tompa puffanások zavarták fel a prédára leső vérvadakat. Rongyokkal volt burkolva a négy ló patája, hogy a házak rejtekébe ne keltsen zajt a szökés. Két nap sem kellett és elértük Törökbuda határát, ahonnét különvaló útjaink indultak, melyeknek véghelye mégis ugyanaz volt: Anna vagy a halál.

*

Törökbuda határában elváltunk egymástól. Mindegyikőnk a maga tervének megvalósításába fogott, tervekbe, melyeket inkább irányított a vakszerencse, mint maga az emberi elme vagy a gondviselés. Öt-hat év sem telt el, s a haza és Krisztusurunk dicső lovagjaivá lettünk, pedig mennyire nem érdekelt minket a haza, sem pedig a legnemesebb éggazda. Néha láttuk egymást, amint elképzeléseink végrevitelén tevődünk: Kristóf János egy vár szegletén kapitányi ruhában a törököt verné éppen vissza, mikor Bridorits a szultán sztambuli nagytermében török szavakat vet papírra, hirtelen Pethő Gergely is föltűnik Lotharingiai Károly, az országtalan herceg kapitányaként, s persze én magam is, a túlélő, én, aki lettem volna bár az ő helyükben.

De senki nem keveredhet másnak a helyébe, a magam feladatának kell megfelelnem. Beszélni fogok róluk, annyit legalább, amennyit tudok, annyit, amennyit elképzelek a sorsukról.

Bridorits Pál története

A levelet, melynek részlete alább következik, Sobieski Jánosnak címezte a feladó; lengyel nyelven szól, kifogástalanul:

„Nevem Bridorits Pál. Keresztény vagyok. A kaftánt csak cselvetés végett viselem. Magyar földön születtem, az anyanyelvem magyar. Tizenhat évesen kerültem a budai pasa udvarába. Ott megtanultam a törökök nyelvét, a németek nyelvét és a deákot. Nyelvtudásom a későbbi hadjáratok során tovább bővült. A pasa levelező írnokként alkalmazott, én írtam üzeneteit a magyar főuraknak, erdélyországi előkelőknek, s a császári udvarnak. Minden levelem titkos üzenet volt, melyben felfedtem a török szándékát. Haszna volt belőlem az egész honnak, s távolabb, minden eföldi keresztény uralkodónak, de életemem a töröktől függött. Ők adtak nekem étkeket, ők vetettek számomra ágyat, majd később aprócska lakással jutalmaztak. A szultánnak is tudomására jutott kiváló stílmunkám, s magához hívatott a sztambuli fényudvarba, hogy könnyítenék levelezésében, hogy találán meg a szavaknak azt a fordulátát, melytől beszédbe juthatna a keresztény fejedelmekkel. Ez a szavakkal való játék egyébként nem volt más, mint a nyílt közlés mélyén megbúvó titkos üzenet. Nem a nyelv szépsége vonzotta keresztény urainkat, hanem az, amit a szavak mögé rejtettem, s ezt kihámozván írtak kedves és kedvező híreket a szultánnak.

Immáron tizedik éve élek itt Sztambulban, s most, hogy hallottam arról a felszabadító küzdelemről, melyből Lengyelhon is részt vállal, s fenséged vezet a csapatokat, fenséged, kitől a porta fényes sakálai oly nagyon rettegnek, fenséged, kinek hadvezetői dicsőségét oly nagyon ismeri az egész keresztény világ, mint hajdan ismerte a mi Hunyadi János urunkét. Most hát felajánlom szolgálataimat, amiről tudom, mennyi sokkal kevesebb a kard erejénél, de némikor mégis segítségül lehet. Használj hát szükséged szerint, amit én tudok, azt te is tudni fogod.”

A levél röviden megmutatja, miféle sorsot élt Bridorits Pál, bár szót nem ejt arról a célról, amiért egyáltalán elindult az ipolymenti faluból, amiért feltolakodott Törökbudára és megtanulta az első török szavakat.

Memelet – mondta a kaftános –, a haza, amiért élsz. És Bridorits Pál visszahangozta magában: Memelet, Anna, akiért élek. Éveken át tanulta a haza fertelmes ellenségeinek nyelvét, aztán szolga lett, szolgálja a fenevadnak, mert úgy hitte, csak ilyen módon lelheti meg a lányt, akiért egyáltalán érdemes az élet.

Anna – úgy mondták neki – a budai pasa udvarába került, ám amikor negyedik Mohamed meglátta a tündöklő lányt a pasa háremében, a pasát halálra küldte, a lányt pedig rögvest magához vette, s első asszonya lett. Tőle valók – mondták – az uralkodásra váró aprónépek, a két fiú, aki később elpusztítja egymást a hatalomért, és a lányok, akik mindent elkövetnek apjuk és testvéreik elveszejtéséért, hogy ily módon aztán saját férjüket juttassák a trónra.

Bridorits a szultán udvarába került, de nem láthatta meg a szépséget, akiről annyit meséltek a szultáni népek. Mégis várt, és éveket várt, és mi sem történt, lépéssel sem jutott közelebb a vágyott asszonyhoz. Már a tizedik évet töltötte ott, ellátva a keresztény népeket titkos üzeneteivel, világtól világig ismert kémé lett Krisztusurunk alattvalóinak, de mindhiába a hőscselekedetek, a tündérrasszony nem keveredett elé. Az öregedés akkorra vastag csíkokat metszett az arcára, és olyan kérégeket keményített a szívére, hogy a tizedik évtől már félni is félt, hogy meglátja az asszonyt. Úgy gondolta, érdemes volna napjait utolsónak nevezni, érdemes volna elmúlnak hinni önmagát... de hosszú volt ez a múlás, és kevés az erő, ami pontot képes tenni. Az asszony helyett a jótéteményeit

kezdte szeme elé varázsolni, hogy ő mennyi sokat jelent az odaáti nagyuraknak, hogy nélküle talán a békéig sosem tudnák elvinni a harcokat. Láttá, amint a keresztény hadak letérnek megszokott útjukról, s cselt állítanak a töröknek, mert a leveleiből megtudták, merre járnak most a szultán seregei... Fényes győzelem aztán (mind neki köszönhetően), pápai mise (áldassék a pogányverők neve minden keresztény országban), örömtől boldog parasztok, olyanok, amilyenek az ő szülei is voltak (élénk még az emlék, nem is lehetne más).

Hogy ez mennyire nem így volt, sohasem derült ki számára, sorsának bevégezését nem efféle csalódás okozta.

Tizedik év a szultánnál. Oly nagyon szerették őt a főrendi törökurak, hogy mindennemű beszélgetéseiket hallgathatta, sőt, néha vélekedését is kikérték, mondaná el, mit szól ehhez és ahhoz, mint keresztény, mint a földtúró adónép szülőtte. És Jahija Jacsisi bég – ahogyan a törökök nevezték – mindenre készségesen válaszolt, okosan, tisztán és egyenesen. De azon az estén semmit nem mondott. Nehéz volt neki a hallgatás, de a megszólalás szinte lehetetlen. Mintha aknák robbantanák ki teste mélyéről a szavakat, melyek mégsem bírhatnak a felszínre jutni, mert a torok táján valami erősség, hatalmas kővár állja az útjukat. S az akna vasrepeszei nekiütődnek ennek a kemény falnak, s kőszilánkokkal együtt hullanak vissza a testmélyre.

A napi levéladaggal már éppen végzett, s csupán kedvtelésből töltötte még az időt a trónteremben, a főrangú urakkal. Este volt, a munkákat bevégezték, csak a szakácsok sűrögtek-forogtak, igazgatták a szultán esti ebédjét, az ón- és cintálak csöngése végigszántott a palota folyosóin. Néhány dühös kiáltás, valaki rontott főzés közben, vagy macska surrant az edények közelébe. A trónteremben éles vita folyt a német udvar újabb leveléről, melyben a császár arra kéri a rangban hozzá illő fenséges uralkodót, hogy engedélyezze Krisztus egyházának szolgálait szabadon tevékenykedni a törökfogta vidékeken is. Többek szerint ez álnokság, cselvetés, a császár papi köntösben katonákat küld a védvonalak mögé, a török csapatok hátába. Mások úgy vélték, mindez megengedhető, mert a hitében meghagyott nép szívesebben fizeti adóját. A vita még nem ült el, amikor a fenséges uralkodó robbant be a terembe, markában papírcafatok, a feje pedig olyan vörös volt, mintha festékbe mártották volna.

– Testvéreim Allakban! – kiáltott dühödten, habzó-nyáladzó szájjal az ottállóknak. – Az átkozott hitetlen vadak levelét forgácsokra tördeltem. Álnokok ők, és hazugok az igazságban.

És a szultán szórní kezdte szerte a teremben a levél darabmaradékait, betértette velük a márványkövezetet, a csigázó virágrajzokat s a gyöngyszövések keleti szőnyegeket, némely foszlat az állongó főurakra repült, majd mikor végzett és megüresedtek markai, nyugalmat lelt az uralkodás székében, és innen vetett szigorú mondatokat leghűségesebb alattvalói közé.

– Testvéreim, a hitetlenek Istent, az egyetlen hazudják hatalmuk játékai mögé.

– Allah'ü ekber – zúgott a megrendült kompánia.

– Testvéreim, egyedül való célja életünknek, hogy hatalmunkat kiterjesszük a nagyobbánál is nagyobb birodalmakra, hogy magunkhoz ragasszunk minden határainkon kívül fekvő földeket. Más szándék nem létezik a világon, és mi ezt a szándékunkat nyíltan kimondjuk. Allak szolgálai a testüket adták a földért, amit

elfoglaltak, ám a hitetleneknek nem csak a föld kell, hogy uralják, nem csak az adó kell, hogy megtömhessék zsebeiket, s hatalmasabbnak látsszanak. A bűnös hazudozók a lelkekig fogságban akarják tartani a szolganépet, s mikor hitről és Krisztusról hazudoznak, megvonják a szolganépségtől az életet. Igazságról és alázatról beszélnek, de rabszolgákká teszik őket.

– Allah’u ekber – zendült meg újra a terem.

– Allak szolgái, halljátok, amit a ti uratok mond: Mind a hatalom játékosai vagyunk, ám aki csaljátzmákat eszel ki, saját aljas céljait aranyszövéses kaftánba bújtatja, azt elpusztítom a föld színéről.

A dörgő hang végigkalimpált a falköveken, majd kibukott a palotából. A főrendi urak mélyen hallgattak. Hatalmuk nagyságát méregették, melyikük fed le varas tenyerével többet a világból, s kit kéne elveszejteni ahhoz, hogy nekik maguknak még több juthasson. Csillogó aranyak pengtek képzeletükben, fenséges birodalmak jelentek meg, némelyikük a szultáni széket is látta maga alatt, mások csak a nagyvezéri rangban tetszelegtek. E pillanatban számosakká lettek a törökhoni uralkodók ott a trónteremben, amit valaha dicsőséges Szulimán építtetett, hogy minden acsarkodó számára megmutassa, a hatalom az ő kezében van, s nem adja senkinek, bármilyen erővel is közelítsen, s ha 1566 augusztusában a szél nem lebbenti ki testéből a lelkét, meg sem is változik ez a gondolatja. Az ajtónállók, akik szintúgy hallották a szultán szavait, fogságbatört hazánkon osztozkodtak, gondolván, egyszer a fenséges úr meglátja tehetségüket, és az ajtótól asztalig rendeli őket (ahogy ezt akkortájt mondták), vagyis ajtónállóból csapatok élén álló lesz, s aztán mindenféle hőstettek véghezvitelét követően a budai pasa székét kapja jutalmul.

Bridorits bég észrevétlen hagyta el a tróntermet. Végigment az estére csendesült sztambuli utakon. A tenyerét méregette, a tenyeret, amit Annára akart fektetni, hogy az övé legyen, az írástól megpuhult tenyérbőrt. Léptei szinte önkéntelenül arra a magaslatra vitték, ahová majd kétszáz éve a leghatalmasabb uralkodó, a keresztény világ réme, aki miatt elveszejtettük szegény hazánkat, templomot emeltetett. „Erre a helyre hozta valaha Mohamed a csodagyémántot, a Dzsigerdilent, minden szíveknek gyönyörűségét – mesélte egy dervis. – Sokszázévekkel ezelőtt Kereszténybizánc császáranak örököse, egy magyar herceg beleszeretett ebbe a gyémántba. Ült reggel és ült este a bizánci paloták fölé magasodó dombon, s csak bámulta a gyöngyékszert. Nem bírhatott egy napot sem eltölteni a látása nélkül. S mikor fia született Mánulel császárnak, s őneki le kellett mondani a trónról, nem a hatalmat sajnálta, hanem azt a gyönyörű ékkövet. Sírt Béla herceg, zokogott. Fájdalmát látva pedig a császár neki ajándékozta az ékkövet: Vidd magaddal, ha Magyarföldre mégy – mondta. S Béla herceg inge alá rejtette a kincset, és hamarosan elhagyta Bizánc városát, s a magyarok királya lett.

Gyönyörű évek köszöntöttek akkor a magyarokra, s rémkeserűség a bizánci birodalom lakóira. Hamarosan Allak hitetlen népei kebelezték be a keresztényvárost. Megölték a császárt és minden rokonát. De mikor az ékkövet nem lelték, tervet fabrikáltak a magyarok megsemmisítésére is.”

A gyöngykincs valahai helyére épült a Szulemanie dzsámi, hogy majd méltó helyet kínáljon a budai pincékből visszaszerzett Dzsigerdilennek. De a fénygyémántot nem lelték meg többé – gondolta a magyarbég és lépdelt tovább, fölfelé a csöndberekedt uton. Nem futott össze senkivel, az éji imádkozók is fekhelyük-

re heveredtek már, csak a tenger dolgozott serényen, pörgette márványhullámaikat, s a hullámok tetején pedig a megüresedett bárkákat.

Bridorits Pál a tizedik évet nem töltötte ki. Azon az éjjelen a Szulemanie dzsámi magasából, ahonnan a legszebb kilátás nyílik a márványhabú tengerre, a mélybe vetette magát. A kemény márványvízen szétesett a teste, s az érkező halak darabjaiban falták magukba, s vitték lefelé a mélyvizek alá, a tengerek gyöngyszobái felé.

A szultán másnap reggel értesült a halálesetről (Fenséges úr! Jahija Jacsisi bég már nem a te szolgád), a keresztény uralkodók csak hetekkel később. Én éppen Babócsán voltam, ott huzakodtunk a törökkel – párviadalok, meg effélék, békés unalomélet. Egy napon valaki követ, csak úgy mellékesen vetette oda a kapitánynak: a török Bridorits megpusztult.

Mikor elmondtam Annának, sírt, hosszan és hangosan, ahogyan nem szokott sohasem, mintha belőlem metszettek volna el egy darabot, a karomat, a lábamat, a hasamat, mintha ezután már én sem lehetnék egész.

Kristóf János története

A vendéglőben gatyások vedelték a borokat, jópénzeket fizetve a tulajdonosnak. Ma adták el áruikat a töröknek, mindazon tizedeket és kilencedeket, amiket megmentettek a papoktól csakúgy, mint a földesúri adószedő bitangoktól. Ittak és fizettek bátran, hiszen bármennyit költöttek, maradt bőségesen, megvendégelték a betérőket, ételre-italra, s arra a sok értelme nincs fecsegésre, amit a bor mosott ki disznószagú szájoükléből. Asszonyokról hazudoztak. Az egyik váltig állította, hogy negyvennégyen hált együtt. Újra és újra belefogott, hogy elmeséli sorban, mimódon fektette magának az asszonyokat, öregeket és fiatalokat, melyik mit tudott, mit nem, és a szám csak növekedett (negyvenöt, negyvenhat, ötven), ahogy oltódott benne az életerő. Mások a vitézségükkel kérkedtek, hogy törököt fogtak, nem egyet, de százat, hogy megölték őket és a szénakazal alá temették a tetemeiket, bárki megnézheti, a csontjaik ma is ott porladnak.

Ahogy beszéltek, a megsavanyodott nyál, mint valami zsíros martalék, amit undorral hordoznak a szakács segédei is, végigpermetezte a vendéglő durva kövezetét. Ráfreccsent a két fiatal férfi csizmájára is, akik pedig távolabb ültek, kívül a beszélők körén, valahol a sarokban. Messziről csak a szájuk mozgása látott, s nem voltak kivehetők a szavak.

- kezdte az idősebb.
- rövid és bizonytalankodó volt a válasz.
- mondta újra a húszévesforma.
- egy szó volt mindössze, és egy (most már határozott) bólintás.

Felhörpintették boraikat, köszönés nélkül kiléptek a vendéglőből. Lovaik az épület mögötti istállóban szuszlatták ki kemény megpróbáltatásaikat. Kantárszáron fogták őket, léptek át az olajos istállóajtón, majd fel a nyeregbe és el. Hátról kerütek meg Budát, hogy még véletlen se fussanak össze portyázó törökökkel, ne kelljen feleslegesen magyarázkodni, hazudozni arról, hogy egyszerű földforgatók lennének vagy valamely budai mesterember tanoncai, s csupán terményeik ügyében járnak. Mentek alig észrevehető utakon, szántókon kereszt-

tül és állatok csapásain, lassan maguk mögött maradt a Budai-hegység, majd a Pilis, a magaslatok elkenődtek a sötétben. Első nyugtató szusszanásuk a Gerecse árnyas fái között volt, ide már nem merészkedett török, legfeljebb némely haramia-bitang veszélyeztethette az utazót, de tőlük ugyan mit is vehetett volna el. S ha kinek az életüket ajánlották volna, nem fogadta, csak legyintett, maradjon a tiétek, éppen elég, amit már eddig is cipelnem kell. Biztonságban voltak.

Reggelre lépett a nap, végre a tatai várba értek. Bakos István, a kapitány a várudvarban kószált, mikor felcsattant a kiáltás:

– Krisztus lovasai vagyunk, eressz be, testvér, új vitézt hoztam, ki a honnak szentelné életét! – A kapu nyílt, nehezen, lassan csikordult, ahogyan efféle hatalmas nagykapuknak kell, Bakos István pedig meredten nézett a nyíló résbe, hogy fedezné fel azt a bizonyos vitézt, dehát csak egy gyenge, erejealig parasztyereket látott. Rettentő nevetésben tört ki.

– Ferenc öcsém, hát az anyját hol hagyta? Vagy már nem csecsről szopik?

– Szopik az majd vért a törökből, kapitány uram, vagy tán kend vasmezzel a mellén született, s nem is bizony az anyja hasából esett ki, hanem ágyúcsőből lőtték a világra?

– Öcsém, ha nem másvilágra boldogult édes barátomnak, Bebek Ferencnek lennél a gyermeke, bizony olyképp vágnálak porciókra, hogy mind a négy világtájnak jussa legyen belőled.

– Kapitány uram – szólt immár komolyan az ifjabb Bebek Ferenc –, harc volt ötven éve, mikor még kend sem bírhatott szablyát emelni, és harc volt tíz esztendeje, mikor fakarddal rohangáltam a vár fokán, és harc folyik majd tíz év múlva is, mikor ez a legény lesz a tatai vár kapitánya.

– Ezt meséld el Kajmó esperesnek is, a csuhásnak – mordult újfent a kapitány –, hátha a vasárnapi prédikációba haszonnal beleforgathatja.

Most aztán mindketten nevettek, mintha eszükbe jött volna a pap legutóbbi beszéde az igazi vitézségről, ahogyan a szószékről sívította a szavakat az a vékony test, amit jószerével csak a csuha tartott egészben, visította bele a harcoktól barnult katonarcokba:

– Mind, ki vitéz, halálra hal majd az Úrért, de Krisztusurunk nem feledkezik meg katonáiról. Mindet, ki igaz hittel élt, feltámasztja eljövetelekor.

Nevettek a papon, mintha szemeik előtt megjelent volna mindama igazhitű török, akit az Úr föltámaszt, mintha látták volna Magyarhont megtelve színruhás, pucros török harcosokkal.

Aztán a kapitány közelebb lépett az érkezőhöz:

– Mi a neved?

– Kristóf János – hangzott a válasz ijedten.

– No fiam, a tatai védők szívesen veszik jöttödet, s maguk közé fogadnak. – Aztán csak úgy elfektetve hozzáfűzte: – Kell nekünk golyóeső is, nehogy a legjobbjainkat tépázza le a hirtelen támadás.

De Kristóf Jánost nem terítette le semmiféle kósza lövedék, sem valamely török hőzöngő kardja. Tíz év alig telt be, s a környék legvitézebb bajvivója lett. Mindenkit végre vitt, aki merészelt kiállni vele. Úgy gondolta, vitézségét a madarak is elfütyülük távoli vidékeken, messzeföldön, ott is, ahol Anna él, s akkor a lány, a sztambuli hárem gyöngye szökni próbál a szultán fogságából, s hogy a bosszúszomjas török-

ordas ne veszélyeztesse életét, nála talál menedéket és védelmet. S ha pedig ez nem így lenne, akkor talán a szultán írna neki kérelmező levelet, hogy hagyja most már békiben az övéit, ne vágja rendre legderekből harcosait. És ő erre a levélre csak annyit válaszolna: „Egy kincs van, törökök fensége, amiért én lemondok a holdzászlós vitézek kaszabolásáról, s ez a kincs fenséged háremének első asszonya. Őt kérem, s ha megkapom, fel is, le is út, felhagyok a párviadalokkal.”

Napra nap ült a székén, s azt a felemelő pillanatot pergette maga előtt, amikor a szultáni hírnök megérkezik a második üzenettel: „Amit kértél, a fenséges úr megadta neked. Alig kell várnod, s a gyöngyasszony megérkezik házádba. De ezt követően látni se lássunk többé, hallani se halljunk felőled!”

És mindaz a szépség, amit a képzelet szült, nem történhetett meg. Kristóf János betöltötte a harmincegyedik évét, már a harmadik kard pengéjét koptatta a kaszabolásban, de se hírt, se szökevényt nem kapott. Kapitány lett a tatai várban, rendesen, ahogy azt Bebek Ferenc mondta, oktatója a leendő vitézeknek. Példáját tűzte ki mind maga elé, aki valaha is dicsőségre áhítozott megkínzott hazánkban. És a kapitány nevelte az ifjakat, pergette-forgatta velük a fegyvereket, s némi idő múlva nagyobb csapásokat követően a kardmozgás szépségéhez mérhető szavakat formált ajakán:

– Fiaim, a mozdulat íve: a haza szeretete, s az erő: Krisztusurunkba vetett hitünk – de magában csak annyit mondott: „Anna vagy a halál.”

Így eltelt az évek, amelyeknek el kellett telniük, elmúltak és jelezték a jövőket, mikor egy napon Kristóf János, a tatai vár kapitánya, sírhatnám honunk legderekből bajnoka végre üzenetet kapott. Ám ez az üzenet nem a keleti fenevad palotájából érkezett, hanem saját urától, attól, aki a keresztény világ védelmezőjének tartja magát.

– Üzenetet küldött zsold helyett – morogtak a várvédő katonák –, egy zizegő papírtekercset a fényesen pengő aranyak helyett, puskák és zsold helyett. Hogy a fene rájja ki testének közepét, hogy a felseje potyogjon rá az alsajára.

De nem lelkesítő üzenet volt ez, nem a zsoldpótló biztatás, hogy hitünk bajnokai, tartsátok erőteteket, s megleljen majd jutalmatok, nem, ez a levél egyetlen vitézhez szólt, a vár kapitányához. .

„Nemzetes Kristóf János uram, Tata vitéz kapitánya – hangzott a levél. – Hírét vettük félelmetes hőstetteidnek, mellyel te, úgy hiszed, birodalmunk ellenségeinek erejét megtéptad. De lásd be, méltóbb a fegyverforgatóhoz a tisztas hadviselés, mint a feltűnősködő párviadal. Tetteiddel veszélyezteted a porta és fényes udvarunk közötti békességet, miként veszélybe kerülhet az a felszabadító hadjárat is, melynek révén az elnyomásba belefáradt hon végre szabad életre lelhet.”

A tatai vár kapitánya, amikor eddig jutott a levél olvasásában, magára hagyta parancsnokait a tágas lovagteremben, nem válaszolt a kérdésekre: Mit mondjunk a katonáknak? Mikor érkezik a zsold?, szótlan távozott, kemény csizmáival végigkopogott a folyosón, egészen a kapitányi hálóig. A tölgyfaajtót gyors mozdulattal kinyitotta és zárta maga mögött. Az ágyon folytatta az olvasást, marta le szemeivel a papírról a durva szidalmakat, melyben az ő tetteit sorolják és ócsárolják, s a helyes katonai viselkedést magasztalják, mely nem tűri a hősködést, a személyek túlméretezett szerepét a harci cselekményekben. Aztán utolsóként az aláírást: „A te királyod és annak parancsnoka: Eugen von Savoya.”

Másnap a tatai vár kapitány nélkül maradt. Volt, ki hallott lódobogást éjszaka, és a vár kapujának nyílását, mások a várfokon leereszkedő alakról regéltek ivókupáktól körbevétel, borok erejétől ellágyulva. Hogyan is maradhatott volna – mondta valamelyik –, amikor a császár hőstetteiben gyalázta meg, s nem csak őt, de rajta keresztül az egész nemzetet is. Ha nem lett volna – erősködtek mások –, a török még mindig a nyakunkon bitangolna, szívná a vérünköt, s vérünk után a vizet is kifelé belőlünk. Pedig dehogy is szívhatott vizet belőlük egyetlen török is, legfeljebb a testben áporodott cefrét, amivel gyomruk öblét töltögették minden estén, minden nappalon. Már-már a gyerekek is hinni vélték, hogy Krisztusurunk a bűntől szabadított meg bennünket, Kristóf János pedig len a törökpestistől. Eltűnése minden időkre jelzi, hogy a császár fattyaféreg, s csupán kára a honnak. Ám feleslek a mindenféle találgatások, az igazság nyomára senki nem bukkanhatott, ahogyan Kristóf Jánost sem láthatta többé se ember, se más teremtménye az Úrnak, mert Kristóf János ettől a naptól fogva nem volt.

Sírtak is akkor, akiknek sírniuk kellett, és dühöngtek, akiknek dühöngeniük kellett, de mindez a végvári harcosok sorsán mit sem változtathatott.

Kristóf János eltűnését valójában egy másik levél okozta, nem a császártól jövő gyalázkodás, nem az udvari nagypecséttel ellátott papírgöngyöleg, hanem egy annál sokkal kisedebb, jelentéktelenebb, aminek érkezése a másik mellett a tatai vár lakói közül senkinek nem tűnt fel. A levél egy olyan férfitől érkezett, akit Kristóf János mélyen ismert, akinek céljai hasonlatosak voltak az övéihez...

Pethő Gergely története

„János,

hamarosan újra láthatlak. Régen eltöltődött az az idő, amikor elváltunk egymástól az óbudai mesteremberek házai között, s azóta talán mit sem hallottál felőlem. Én magam ismerem hősi cselekedeteidet, híre jött annak ide is, a császári udvarba, ahol őfelségét, Lipót császárt szolgálom. De te bizonyára nem tudsz arról, hogy azidők óta milyen formán alakult a sorsom!

Amint elfordultunk egymástól, én Bécsnek vettem utamat, mert mire átgondoltam a lehetőségeket, ti hárman már mind nekiindultatok, s én nem akartalak egyőttöket sem követni. Az út hosszú volt és viszontagságos. Éjszörnnyek és rémséges törökövadak akadályoztak az előrejutásban. Majdhogy életemet ott nem veszejtettem, de a mennyek lakói megóvtak. Csillagaikkal a fenséges császár udvarába vezettek.

Két nap, két éjt tartott a hosszú gyaloglás, de harmadnap végre megérkezve felajánlhattam szolgálataimat az uralkodónak. Nagyságos Habsburg Lipót ekként szólt hozzám:

– A becsület, látom, a szemedben lobog, az akaratot leolvasom arcodról, karod izmokkal telt, méltó a fegyverek forgatására. Egyike lehetsz katonáimnak.

És másnap már mundaiban masíroztam, a német handa-bandát tanultam, mert csak ezen a nyelven hallhattam parancsszavakat. Faltam a tudást. Igyekeztem hamarosan feltűnt felsőbb parancsnokaimnak, s előbb csak dicséretekkal halmoztak el, később ranggal és vagyonnal ajándékoztak meg. Tíz év tellett bele, tanultam, szívtam magamba a katonai ismereteket, míg végül az országtalan herceg, Lotharingiai Károly maga mellé vett, s első tisztjévé nevezett ki.

Most azt kérdezheted, mivégre volt ez az ígyekezet, a válasznál mi sem egyszerűbb: Annáért. Mert feles a hősiesség, a szívnek túlzott lobogása. Az a nő birodalmammá válik, azon apró lépésekben, ahogyan mi hitetlenségbe fulladt honunkat visszagfoglaljuk a töröktől. Ugyan mit kezdhetne ő a háborúk befejeztével egy obsitos hőssel, aki bort bor után ürít, s jobb óráiban legfeljebb akadozás, botladozás nélkül elmeséli a vele történeteket, de hamaridő alatt minden történet únossá válik. Vitéz kapitányom, valahai barátom, lásd be, csak én kellhetek neki, hisz kezem tiszta és erős a támaszra, szívét nem sújtom szívemmel, idejét nem falom föl szeretetemmel.

János, gondold át, amit írok: ne légy halálad halála! Hagyd el ezt a földet."

Kristóf János tatai várkapitány gondosan újraolvasta a levelet. Aprólékosan, különösen azt az utolsó sort: *szívét nem sújtom szívemmel, idejét nem falom föl szeretetemmel*. Aztán azon az éjjelen úgy hullott ki az országból, mint egy zsákban felejtett krumpliszem, de hogy merre gurult, mely földeknek lett lakója: nem tudhattam meg.

Pethő Gergely, mikor megérkezett a felmentő sereggel, nem kereste a vár kapitányát. Tudta, élve vagy holtan, de már régen elhagyta az erősséget. Alig pár napot időztek ott a csapatok. Akik belülkerülhettek a falakon, az istállókat s az udvart lakták be, akik meg kívül maradtak, a tó környékén ütöttek tábort. Rendezték soraikat, a fegyverekről lesimogatták a vércsatakat, a páncélok csillára fényeződtek, alvás volt és pihenés, tábortüzek mellett, szokott dalolászás, aztán továbbindultak, frissen, gyors mozgással, erősen várva a harcokra.

Az összegyűjtött seregek, a Szent Liga ármádiája, élén Lotharingiai Károly herceggel, 1686. június 18-án kezdte meg a budai vár ostromát. Most másodízben szánták rá magukat régi királyaink országló fészkének visszavételére, s mostan sikerre is vitték szándékukat. A várból kipucolták a hitetleneket, ám a keresztre esküdött harcosok rémtettei mindenben fölülmúlták az allakszolgák cselekményeit. Mindebben Pethő Gergely nem vonható bűnösnek, mert alighogy rohamra indultak a Krisztusra esküdött seregek, ő ott pusztult a vaskos falak tövében, éppen vezényszót adva ki magából, ami keveredett az utolsó lehelettel, szakállas puska vagy szakállas török hasította ki testéből az életet, s attól a perctől nem lett.

Meghalt. Most, hogy újra elmondtam a sorsát, szívembe hasított a szomorúság, mert bár szándéka messze állt attól, amit Kristóf János, Bridorits Pál vagy jómagam akartam, nem volt becstelenséggel terhes. Elképzelése a világról hideg volt és kimért, szerelme is akként élt benne. Nem lobogás és vadság, csak méltó egymás mellett levés, erő és támasz. S ha nem harapják ki a török fegyverek ebből a világból, bizonyára ő kapja meg Annát, az asszony még könyörgött is volna neki:

– Gergely, ne engedjen át nekik! Ők engemet fölfalnak, megeszik a testem, lenyalják a hajam zsírját. A szent ostyát, mielőtt lenyelik, a szájamba mártják. Gergely, ne dobjon közéjük martalékul!

Ha ez megtörténik, gyűlöltem volna őt, gyűlölet lett volna felőle minden gondolatom. Hideg szerelmüket látni sem bírtam volna, a tetteiket, amint foglalják a töröktől megpucolt földeket, amint halmozzák a finom aranyakat kincstárukban, amint a hatalmat faldossák. Hánytam volna, öklödtem volna tőlük, s a színüket sem bírtam volna látni, és a szagukat sem bírtam volna szagolni, és kicsi lett volna számunkra ez a világ, s vagy véget vetettem volna az ő sorsuk-

nak, vagy magammal végzek. És magammal végeztem volna, az ő kezük pedig az én halálom után még többet markolhatott volna a prédaföldből.

De ez nem történt meg. Pethő Gergely ott Buda alatt, a vezénylés szavával együtt hullajtotta el egyetlen életét. Katonaként halt meg, a vár foka felé igyekezve. Lelkét angyalok markolták föl a vérlocskos földről, s felemelték a magaslatokba, ahol minden efféle hősöknek ágyaztak puha tanyát.

*

– Nekik már végük – mondtam Annának, mikor hírért vettem mindőjük pusztulásának, de Anna nem szólt semmit, úgy nézett rám, úgy futtatta végig a szemét a testemen, mint akinek ugyancsak vége. És én haraptam volna magamat a szívébe. Kezemet végigáztattam a meleg bőrön, ruha alatt és ruha fölött futottak az ujjak, de nem rezdült.

– Nem szeret – gondoltam.

– Rámsújtja a testét és engem is a halálba nyom – gondolta.

– Ha hozzábújok, a testmeleg felhevíti – gondoltam.

– Nedvedző kígyója széttépi az oldalamat – gondolta.

Aztán végződött minden úgy, ahogyan végződnie kellett. Jött az álom, s át-sodort bennünket az éjszakán, akár egy elszabadult ágat az Ipoly, innenpartról túlpartra, túlpartról innenpartra.

*

1676. Törökbuda. A város, amit olyan nagyon szerettek királyaink, hogy palotákkal és templomokkal ékítették, most semmiben nem hasonlít hajdani képére. Inkább nevezhető Kis-Sztambulnak, mint a magyar hon uralkodó városának. A templomokról mind levették a keresztek, s hatalmas sárga félholdakat emeltek helyükbe, a kövezetet belül a hajók hűsében imaszőnyegek fedték, s a tündérszép festményeket fehérre mázolták, csak az ablakok köré kerekedett némi díszítmény. Alig egy imaház maradt a keresztényeknek, azon osztozkodtak katolikusok, evangélikusok és a francia Calvin követői, ám nem sok ideig kell már az osztozkodás, hiszen napra nap jön és fogatkozik a krisztushitűek táborra. Papjaik ostobák – ezt mondják, s nem csak a törökök, hanem azok a külhoni keresztények is, akik idevetődnek. Elűzik még azokat is, akik pedig maradnának hitük mellett, hazugságokat és butaságokat fröccsentenek híveikre, s csupán idő kérdése, hogy ki meddig bírja hallgatni. A budai mesteremberek jórésze már törökké lett, nem csak hitében, hanem ruházatában és szokásaiban is. Törökké lettek a lakosok, miként törökké lett maga a város is. Ami valaha a házak rejtekében zajlott, az most török szokás szerint mind az utcára keveredett. A házak utcát támasztó oldalánál, egy kis eresz-szín alatt dolgoztak a mesteremberek, s a kereskedők sem boltokban árusították portékáikat, hanem az utcán, ponyváról vagy valamifajta bakokon álló asztalról, ha ügyes-bajos dolgot kellett megbeszélni, arra is az utcán került sor. Ott dolgoztak, ott pihentek, ha egyáltalán pihenésnek nevezhető az a tétlen lődörgés, amit szintúgy a törököktől lestek el a valahai budai keresztények. S az iparosok utcáin túl a hajdan gyönggyel be-

rendezett palota most kosztól búzlott, szerte voltak hányva benne a régi kincsek, s a hatalmas termeket ellepték a pasa martalócai, tanácsnokai, törökök és töröknyaló magyar urak.

Kellhet-e nekem itt élnem? – gondoltam, gondolkodtam mindazon, amit láthattam, mikor a Bécs felől nyíló kapun bejutottam a várba, s végigbaktattam a gazdag kereskedők lakta úton, végig, egészen a paloták kerítéséig, ott kukkoltam be egyszer a rácsozaton, hátha megpillantom mindazt, amit elrejteneek előlem a szultán haszonleső követei. De nem láthattam semmit, azt kiváltképp nem, amit meséikben a kocsmalocsogók annyiszor előhoztak, a budai pasa szépséges mátkáját, a gyöngyszemű lányt, aki nélkül – úgy hírlík – mit sem érne a törökhatalom a városban.

Egy fazekas mellé szegődtem el, akinek a főutcán volt a műhelye. Éppen segédet kerestett, mert a megrendelések oly számosak voltak, hogy teljesíteni alig bírta. Edényei bejárták a nagytörök birodalmat, tán még a fenséges szultán palotájába is eljutottak, de volt belőlük Bécsben, és a gyulafehérvári előkelőségek háztartásában is.

Mondhatni messziföldön híres mesterember volt Hadzsi Winkler. Anyanyelve német volt, bár akadozva beszélte, annál kiválóbban pergette nyelvén a nekem oly idegen török szavakat. A szükséges időben mindig megtartotta az imákat, amit Allah földi követői előírtak, s a munkától üres napokon ott hajlongott a félholdas Nagyboldogasszony templomban, bár néha, mikor az Allah-u-ekber elhagyta száját, bizony, a fiú rémlett fel szemének hátsó kamráiban, s talán még súgott is valamit a keresztről Hadzsinak, hogy valóban egy az isten – ilyesmit.

Tanultam a mesterséget, az anyag kidolgozását, az edény formázását, a festést és égetést. Számos mintát sikerült a kezembe lopnom, s úgy vittem föl a száraz anyagra, hogy szinte nem is figyeltem arra, amit csinállok.

Korán kezdtük a napot. Öt alig volt, már gyülekeznünk kellett, kis harapnivaló, a mester ellenőrizte, kellőképpen felkészültünk-e a napra, aztán máris a munka. Ivókupák, főzőtalak, lábasok, vízhordó és gabonátároló edények, se szeri, se száma nem volt a különböző formájú cseréptárgyaknak. Egészen délutáni hat óráig dolgoztunk, s megállás csak egyszer volt, ebédkor. Lemostuk kezeinkről a ragacsos sárföldet, félredobtuk az agyagtól elsúlyosodott kötényeket, leültünk mind a nagy diófaasztalhoz, és valami egyszerű kását szűrcsöltünk befelé, éhség-hajtotta gyorsasággal; itt-ott kifröccsent a szájszélre az étel, kézzel kentük el, és már nyílt is a száj az újabb kanál előtt. Hamar az edény aljáig értünk, az utolsó nyelet már az üres levegő volt, az csúszott rá a félig töltött hasra. Némi fizetség is járt nekünk, alig pár akcse, ami arra volt elég, hogy a vacsora befejeztével, hét óra tájban lemenjünk valamelyik ivóba, s felhajtsunk néhány kupa bort.

A kocsmák mindig tele voltak. Főként keresztényekkel, akiknek az Úr engedélyezte az italozást, s olyan muszlimokkal, akiknek az Úr, igaz, nem engedélyezte az ivászatot, de ezzel mit sem törődtek. A török harcok lezárultával belőlük keresztények lettek, s így ma, akiket Magyarhonban Törököknek, Böszörménynek, Tatárnak, Turcinnak neveznek, az ő leszármazottaik, mert ahogyan a szultán – istenem, mikor régen – mondta: „Aki bort iszik és muszlim, az keresztény.” Ám lehetett az ott ivó muszlim, keresztény, zsidó, a haza nyelvét egy sem beszélte, tördelték a magyart, lehetetlenül ejtették ki a szavakat, a betűhangokat, s ha az ember nem figyelt alaposan

a mondatok jelentésére, úgy érezhette, hogy ezek magyarul is törökül beszélnek. Feledett volt már a század, amikor a törökök is a magyart tekintették közös nyelvüknek. Amikor a budai pasa ekként írt egyik levelében: *„A német császár nyelvén kend ne forduljon hozzám, és a szultánhoz, fenséges urunkhoz se, mert biz azt a nyelvet nálunk senki nem bírja.”* Vagy mikor szintén Budáról indult egy levél a császárhoz ezekkel a szavakkal: *„Ha te a magyarok királyának is tekinted magadat, bár mi nem gondoljuk ekként, megtanulhatnád alattvalóid nyelvét, vagy magad mellé vehetnél egy íródeákot, ki meg tudná fogalmazni kívánságaidat magyarul. Mert minálunk a német nyelvet, s a hitetlenség nyelvét, a latint sincs ki beszélne, vagy akárcsak értené.”* De nem azt a fenséges századot éltük már. Olyan elfeledett volt az ország, hogy csak elfelejteni lehetett, s nem volt, ki hazájának nevezhette.

S a kocsmáros markába hullottak a pénzek, pengésük beszélt mindenféle nyelveken. Értette, aki fizetett, s aki bezsebelte a fizetvényt. Az asztalok dörögtek, oly sűrűn vágódott rájuk egy-egy telt kupa vagy kancsó. S a robajláson keresztül hallani lehetett, amint megannyian bizonygatják, miként tiporták maguk alá az asszonyokat. Egy tizennyolcévesforma valamelyik öregnek magyarázta: *„Lökte, lökte, de a szájáig nem nyomta föl.”* S az öreg hallgatott, tompára szédült már az egész teste. A fiatal meg ordításba kezdett, hogy csak az vitéz, aki a valagából a szájáig fellöki az asszonynak, vagy a szájából a valagáig nyomja. Valaki azt mesélte, hogy látta az asztalost, amint a satuba fogta a szerszámát és ott lökdösődött a szálkás fapofák között, mert az asszony már olyan vénség, hogy minduntalan letúrja magáról, s a szolgálok pedig, akikkel szintúgy próbálkozott, összeharapdálták neki. Aztán sorolni kezdték egymás szavába vágva, hogy a csizmadia olyan csizmákat varr, amibe éppen belefeszül a férfirésze, s a fegyverkovács épp neki megfelelő vastagságú mozsarakat gyárt, s hogy a tetőfedő két lécz között toszogatja magát, s végül kibökték: *„Vajon miszentségért csinál a fazekas ilyen keskeny nyakú kancsókat, amiből bort önteni lassú, vizet önteni meg minek.”* Mire a másik: *„Mert neki olyan vékony van, mint a kaszanyél.”*

– Nem – vágtam közbe –, ez nem igaz. Sosem láttam Hasszán Winklert, hogy ilyesfélét tett volna...

Mind akkor nevettek nagyot a tört, esetlen török mondaton, s amelyik közülük hangadó volt, az kezdte magyarázni, hogy mesterséget aszerint választanak az emberek, hogy milyen minőségű nekik a szervük, vastagság, hosszúság, keménység, bőrfinomság tekintetében. Mert egy fegyverkovácsnak például vagy nagyon vékonynak kell lennie, hogy a puskák csövébe bírja verni, vagy nagyon vastagnak, hogy a mozsarat kitöltse. Más a helyzet mondjuk az asztalosnál vagy a tetőácsoknál, akiknél meg nem a méret számít, hanem hogy miféle keménységű a bőr, mert finom bőrről nem bírhatja ki a szálkás fák dörzsölését, a fazekasoknál hasonló a helyzet, mint az asztalosoknál, végül is olyan méretre állhatnak rá, ami nekik megfelelő, csak arra kell ügyelniük, hogy a világ szemében jól megmagyarázható legyen, miért hasznos ilyen-olyan nyakazatú kancsókat gyártani. A pékek pedig – úgy hírlík – a kovászbába paccsantják bele és úgy gyurmázódnak, ez esetben a puhaság-keménység kérdése vetődik fel, mert ugye itt nem kell oly kőfeszülőnek lennie, mint az asztalos, a fazekas, vagy a tetőács esetében. Mondta, sorolta a ki-hogyant, az ottülő meg nagyokat hahotáztak, egyik kezükkel a kupákat szorongatták, másikkal a saját szervüket markolázták. Olyan mérték-

ben hergelték magukat borral és beszéddel, s a kéz matatásával, hogy ha kutya-szuka tévedt volna a kocsmába, bizonyísten rávetették volna magukat, s egymást lökdelve törtek volna annak lyukrészei felé.

Tíz felé váltott a felbuzdulás. A gyengébbek lefordultak a padokról, begördültek az asztalok lapja alá, bele a nyálukba, taknyukba, s mindama zagyva gondolatokba, amelyek a szájukból korábban a földre hányattak. Csak az erősebbek bírták szusszal, s akik kevesebbet vagy éppen semmit nem töltekeztek. Végignéztam az elcsendesedett termen. A szerteheverő emberkacatok közül mindössze három test magasodott elő. Egy ötven év körüli, láthatóan katonaforma férfi, jobb arca még mindig valahai szépségéről árulkodott, a balon széles hegnyom, a másik asztalnál egy hasonló korú, de törökforma ült, legalábbis ruházata, a színkaftán, a sárga szattyáncsizma azt mutatta, s volt még egy férfi, a sarokban, alig láthatóan, a gyertyafényből kicsúszva, talán harminc lehetett, vagy alig több.

– Megint mi – mondta a katonaforma.

– Ki más – válaszolt a férfi az árnyékból.

– Miféle gyalázatos népség – folytatta a katonafajta –, mind csupán annyi marékkan látnak a világból, amennyivel látni akarnak. Akár a lánygyerekek a játékbábot, úgy öltözteti szemük nekik kellővé a valót.

– Ilyen módon méltók hát az életre – mondta a törökruhás.

– Hagyd ezt – mordult a katonaforma. – Aki tégedet, Bételi Miklós, török kereskedőnek vél, s akként válik méltóvá tiszteletedre, vajon attól kapja-e meg a tiszteletet, aki te valójában vagy?

– A török kereskedő része az életemnek, miként az ő képzeteik is részei a világnak. Aki megbecsül engemet mint török kereskedőt, az nem ellenemre teszi, hanem éppen értem, azért az emberért, aki, legyen bár török, bár német vagy netán bukovác marhahajcsár: bennem lakozik.

– Kíváncsi leszek, ekként vélekednek-e azok is, akiknek álnokságát így álruhában kifigyelted és jelentetted is a királynak, ahogyan arra is, hogy a képzetekbe belebutultak haláluk óráján miféle dicsérő himnuszt zengenek az élethez!

– Gonosz vagy, Apafi Péter! Sosem tudod megszeretni az élniakarásukat. Családod címei számosak, s birtokai sem kevesebbek, de hidd el, ugyanaz a hagymázos hazugság illesztgette nemzedékről nemzedékre egyre fenségesebbé birtokaitokat, ugyanaz, ami az ő testüket és lelküket bitorolja. Hatalmat akartok, egyre csak nagyobb, először csak falvakat kormányozni, aztán vármegyéket, s később az ország ügyeibe is beleszólni. Ugyan, miért gyűlölöd te a törököt? Ne mondj olyat, hogy a szíved szakadozik nemzedetért, a hatalom kell, amihez hozzászoktatok, amiről lemondani nektek lehetetlenség. És örülj, Apafi Péter, örülj a töröknek, ha ő nem jön, bizony, a királyi székért kellett volna hadba szállnotok, s kipusztult volna akkor a fényes nemzetség, s te nem koptatnád itt a kocsmá pallóját, miként kihaltak János király örökösei is, nem csupán a királyi székéből, de egész honunkból is. Örülj hát, hogy tévképeid újra elhatalmasodhatnak rajtad, és olyan ügy mellé állhatsz, amely ügy nem csak uralkodóknak, de népeknek is szent ügye, hős lehetsz a hazugságaid által. De mikor a finisponton majd érted is jönnek, életednek nem lesz más a végső conclusiója, minthogy: „Én, Apafi Péter, akárcsak elődeim, s oly sokan az engem követők közül, nem hittem, hogy halál fogja végre szakítani életemet.

Mert mikoron láttam az idő végességét, a köröttem elterülő földeket tettem hatalmasabbá. Oly mérhetetlen birtokok és jövedelmek fölött voltam irányító, hogy azt hittem, az én perceim duplán vagy éppen százszorosan számítanak, annyszor többnek, ahányszorosra sokszorozódik a kezeim közé szorult hatalom.” De az égetya másként döntött: a te életed nem áll más időből, mint az övéké...

– Irigy vagy, Bételi Miklós, magadnak akarnád a hatalmat, s mivel ezt nem tudod, engem tennél lehetetlenné...

– Amikor feladatomra vállalkoztam, hogy a király titkos küldönceként járom ezt az elárvult földet, tudtam, hogy tetteimet sem pénz, sem elismerés nem jutalmazza, mivel itt töröknek, ott magyarnak kell lennem, vagy itt, vagy ott, de fejemet veszik, s feledni kívánnak mind. Ha nem veszttem el az asszonyt, aki életem talizmánja volt, a szívemnek gyönyörűsége, bizonyára benne megylem azt a hatalmat, ami egyedül nyújt tiszta képet a világról. Egy pillanatra az enyém lehetett, egy perc sem volt, de azóta tudom, nem lehet a helyét felcserélnem, semmiirányú törleszkedés nem hozhat hozzá hasonló gyöngyöket nekem.

– A tündöklő budai asszony – szölt ki az árnyékból a fiatal férfi –, íme hát, végleg elhagyta a fegyverkovácsot.

Hirtelen felkaptam a fejemet: Anna.

*

– Anna! – egy pillanatra a három férfi felém fordult. Nem értették, ki az, aki fel bírja emelni a fejét, s ha meg is teszi ezt az éjnehéz mozdulatot, honnét tudja a titokzatos budai asszony nevét. Végigmérték, aztán újból belefogtak, hogy elbeszéljék a történetet Annáról és a budai köszvényes fegyverkereskedőről.

– Jöttek éjszakák, és jöttek nappalok – kezdte a fiatal férfi –, s a budai polgárok, legyenek bár keresztény fajták vagy a porta mocsakai, csak lesdestek a gyönyörű asszony után, akit a fegyverkereskedő hozott a házába. „Mit akarhat az a vén haláleső attól a fiatal nőtől? Mért nem nyughatik gyűrött bőrében?” – kérdezték egymástól, s száma nem volt a vállalkozóknak, akik megszabadították volna rabházából az asszonyt. De Anna – így nevezték – nem közösködött se emberrel, se szóbeszéddel, nem árult sorsáról szavakat, hogy szörnyű volna, netán elviselhetetlen, s hogy gonosz az úr, hogy neki efféle időket, efféle férjet juttatott. Semmit nem tudtak meg a leselkedők, hogy tényleg mi is zajlik abban a tölgyfakapus kőházban, a nehéz falak között, a súlyos bútorokon. Kaszás János fegyverkovács, akárcsak az asszony, mélyen hallgatott, s nem szólt semmit arról, amiről szólni várták, bár mondogatták a zsidó kereskedők: „Mély lehet annak a szerelme, mert színaranyakat költ az asszony ruházatára.” „Színaranyakat, igen – hessegetek a vágyakozók –, mert nincsen annak mása, csak színarany, de azon biz nem édesgetheti magához a fiatal nőt.”

S az éjek és napok újfent csak teltek, szinte már elülni látszott a szó és a beszéd, ami körülöttük zajlott. Megszokták már a vári lakosok, mint minden dolgokat, ezt is, lassan-lassan öregnek kezdték látni az asszonyt, olyanformán öregnek, ahogyan a férfi is öreg volt. Ám egy reggelen nem nyílottak ki a női szoba spalettái, nem pattant ki fürge léptekkel az utcára Anna, csak Kaszás Já-

nos látszott itt is, ott is feltűnni, olyan módon egyedül, mint mikor még a sándorpusztai asszony nem költözött fedele alá.

– Megszökött – sügtak össze mögötte, amint ment a pékhez, hogy reggelire kenyeret vegyen magának, meg kalácsot az asszonynak.

– Hogy van az asszonyka? – merészkedett a kérdésre a pék.

– Beteg – válaszolta Kaszás János –, mélyen köhög, s oly rosszul kapja a levegőt, hogy a szíve is zavartan ver.

Nem szólt szót se a pék. Pakolni kezdte elő a kenyeret, majd a kalács felé nyúlt:

– Kalácsot is?

– Igen – válaszolta Kaszás János –, enni még bír.

Reggelt reggel követett, s a beszéd hasonlatos volt minden alkalommal a péknél. Az emberek nem hittek igazán, de mintha kicsit hittek volna mégis, amikor valaki ügyes figyelő kileste, hogy Kaszás János kaláccsal eteti degeszre a malacokat. Azt mondta a kocsmában:

– Emberek, nincsen ott abban a házban asszony, a disznájának veszi a kalácsot.

És akkor mind, kik ott voltak (később azok is, akik nem voltak ott), mondtak valamit, hogy miféle módon, mely finom lovag kíséretében hagyta el az éj leple alatt Pesti Anna a budai várat, de az igazságot senki nem tudhatta.

Az igazság

*Édes uram,
nem élhettem magával, mert minden jósága ellenére hevílni nem tudott magától a szívem, s olyanformán ugyan mit érhet az egész. Férfiúi ruhában szöktem Kanizsára, a törökvárosba, s hogy mikor ölthetek ismét gyöngyöző asszonyruhát e szégyenletes tett után: nem tudhatom.*

Hinni vágyom, hogy megérti, miért kellett elhagynom, s nem gondol gonoszúsággal rám.

Anna

*Édes asszonya házamnak,
a maga szíve szabad tőlem, s hogy más se kösse hozzám, mindent megteszek érte. S hamikor minden jóra fordul magával, kíméljen fájdalmamban.*

Hites ura

Mikor Kaszás János megírta szűkszavú levelét, már tudta, hogy az asszonyt, bármekkora is a fájdalma, meg kell szabadítania magától, s ennek csak egyféle módja van: a király által jóváhagyott válás.

1677. augusztus huszonnegyedikén a budai fegyverkovács, akinek vagyona számos volt, ám egy kincsnek mégis híját élte, lovakat kötöttetett a kocszi elé, s a vár alatti, nyomorultaktól lakott Krisztinavárosba hajtatott. Aprócska templom volt ott a keresztényeknek, tornyanincs kőépület, mellette a többitől nem különb ócska viskó, amiben Pereszteghy János plébános lakott. Óvatos koppanás az ajtón, az éppen érkező vigyázva zörrenti föl a házat.

– Ki vagy? – vágódott ki bentről.

– Krisztusban szeretett híved, Kaszás János.

– Tudhatod, kit az úr teremtett, bejöhet hozzám.

A pap valaki beteget ápol a szobában, a szétterített hatalmas egyházi könyvek és irományok között. A lesóványodott férfin kelések voltak, borzalmas geny-nyedző dagadások. Jajveszékelt, amint a gyógyító kenőcs a bőrhez ért. A pap kissé mosolygott rajta, s míg kencelte a sárga zsírszert, csak mormogott: „Gyermekem, genyvedző sebeid a testen gyógyulásra lelnek, de lelked fekélyes keléseit nem érintheti az ujjam.”

A fegyverkovács gyors üdvözlést követően leült, és szótlan várt, hogy sorra kerülhessen. A beteg félmeztelen, fehér foltokkal pötytyezve lépett ki a paplakból. Pereszteghy János gondosan elcsomagolta az orvosi szereket, s mikor alapos kényelemmel mindent elvégzett, akkor fordult a jövevény felé.

– Nos, barátom, miért keresel?

– Atyám, boldogabb nálam az, akinek csontjait szétrohasztja a pusztulás, boldogabb nálamnál ez a nyomorult, aki az imént lépett ki ajtódon...

– Ne légy káromlója az Istennek, János – szakította félbe a pap. – Ismerem sorsodat, tudom, elhagyott. Hiába szeretted oly nagyon, ő nem tudott téged viszonyszeretni, s a reggeli kalácsok a disznók vályújában végezték. De mielőtt sorsod szétmorzszálnád, gondolj Jóra, az úr kedvencére, és ne átkozódj!

– Atyám, szeretetemtől nem szabadulhatok, megbékélek sorsomban, éppen ezért kell segítened. El kell érnem, hogy kegyelmes királyunk megszüntesse és semmissé tegye a közöttünk lévő szerződést, hogy Anna tisztán állhasson a világ előtt.

– Csalásra kérsz, de mivel maga az Úrkrisztus mondta: csak szerelmük által szerethetnek engemet, segítek neked.

Akkor Pereszteghy János, azzal a szokásos aprómód mozdulatokkal papírt és pennát vett elő, s lassan, gyöngyös betűvel írni kezdett:

Bizonyságlevél a fenséges, tekintetes királyi vármegye bíráinak

Ez év júniusában megkeresett engem Pesti Anna budai úrasszony, aki 1676 januárjában annak rendje és módja szerint a katolikus hitben házasságot kötött Kaszás János budai fegyverkováccsal. Ez alkalommal Kaszás János törvényes hitvese azzal a kérdéssel hozakodott elő, hogy mitévő legyen, mit kellene, illene cselekednie, mivelhogy az ő férjura nem képes férfiúi feladatait a házasság során ellátni. Én ezen okot olyannak látom, mely a házasság fő céljával, ami nem más, mint az emberi nem szaporodása és sokasodása, ellenkezik. Éppen ezért azon javaslattal élek, mivel nekem nem is illendő és nem is törvényszerinti ezt vizsgálnom, hogy bírósági utasításra a fent nevezett férfiút orvos vizsgálja meg, s amennyiben férfiúi lehetőségei a kívántak alatt maradnak, úgy a házasság nem köttetett meg az úr előtt, tehát a földi bírák se tekintsék megkötöttnek.

E jelentést az Úr 1677. évének agusztus huszonnegyedikén Pereszteghy János krisztinavárosi plébános tette.

A krisztinavárosi pap levele hamarosan eljutott a királyi bírákhoz Pozsonyba, s Kaszás János aranyaitól hevített gyorsasággal utasítás érkezett a szükséges orvosi vizsgálatok megtételére.

Wuksits István budai orvos – kinek keresztény volta még ezekben a nyomo-

rúságos években sem volt kétségbevonható – kapta a feladatot. Az orvos rövid konzultációt folytatott a fegyverkováccsal, mely konzultáció tárgyát egy kis zacskó arany átvétele képezte. Majd a kért szigorral róttá papírra a fenséges vármegyei bíróságnak a levelet:

„Alulírott orvosi szakértő, a törvényszéki megkeresésre válaszol a következőket tudatja: Kaszás János budai polgár, foglalkozását tekintve fegyverkereskedő, vallására nézve katolikus, a mai napon megvizsgáltatott. A vizsgálat eredményeként kiderítettett, hogy a fent nevezett személy a közösüléshez, mely a házasság elsődleges célja, emberi nemzetiünk fenntartása érdekében, a szükséges részekkel nem rendelkezik. Mezítelenségében láthattam, hogy vesszeje akár a csecsemőké, amivel az egymásbajutás lehetősége kizárt, ám mindennél nyomósabb érv, hogy a nemzéshez szükséges tök-golyók sem találtattak a maguk helyén.

Mindezek után becsülettel állíthatom, hogy Kaszás Jánost a természet oly sorssal verte meg, amely lehetetlenné teszi, hogy asszonyával közösüljön, s végképp arra, hogy gyermekeket nemzen a jóvendőnek.

*Wuksits Miklós budai orvos,
az Úr 1677. évében, szeptember 9-én”*

Ez év novemberében titkos küldemény érkezett Pozsonyból Kaszás Jánosnak. A fegyverkovács átvette a hivatalos pecséttel ellátott csomagot, megetette, megittatta a küldöncöt, akinek csak bujdosva lehetett bejutnia a törökfogta várba, majd visszavonult szobájába. Ott törte föl a szigorú bírósági pecsétet és olvasta el a levelet.

„A királyi tábla, fenséges uralkodónk, Lipót rendeleteivel összhangban közli, hogy Kaszás János és Pesti Anna házassága az úr előtt nem kötött meg, csupán az emberi törvények kötötték a feleket egymáshoz. Ám amit ember kötött, az ki is oldattatik.

A mai napon kimondjuk, hogy fentnevezett személyek házassága, mivel a férfiú szükséges feladatait a házasság során nem volt képes ellátni: felbontatik.

*Antal Farkas a pozsonyi tekintetes királyi tábla bírása
1677. november 3.”*

Kaszás János szomorúan hajtogatta össze a levelet. Új viaszt öntött rá, s bele nyomta a címert, amin egy félig kihúzott kard volt látható. Kilépett a szobából, végigdobolt a hosszú folyosón, s a konyhaajtót belökte.

– Ébredjen – szól az asztalra dőlve hortyogó küldönchöz.

A férfi fáradtan emelkedett:

– Nem lehetne még egy órácskát?

– Nem – mondta szigorúan a mesterember, s a küldönc kezébe nyomta a levelet. – Vigye a kanizsai törökvárosba, ifjú Pesti Gábor uramnak!

A hírvívő huzakodva kicsit, de végül elhagyta a házat, lóra kapott, s vágótával szántott végig a Duna mögötti földeken, egyetlen pihenővel, egészen a messzeli Kanizsáig.

S ami még az igaz történethez hozzátartozik – mondta zárásként az ifjú férfi, aki a lámpahomályban bújt meg –, hogy a levél elküldését követő második napon Kanizsán egy gyöngyszép ifjú nő tűnt föl, s ahogy annak lennie kellett, többé senki nem találkozott a néhány hónapja odaköltözött ifjabb Pesti Gáborral.

– Ezt bizony sosem gondoltam volna Kaszás Jánosról – mondta sietve Apafi Péter –, meglehet, nem is igaz. Legényember vagy, fiam, s képed az asszonyról s az emberről kevés kapcsolatot mutat a valósággal.

– Nekem így igaz a történet, s nincs okom kételkedni – válaszolta kissé dühösen a fiatal férfi. – A maga szívét oly mód megfertezte a valóság, hogy még a szavai is leprakórt freccsegnak, s mindazokat kerítik hatalmukba, akik szintúgy már lelkükbe bújtatták a betegséget, s így aztán egymásra találhatnak csókjaikkal, kiszípozhatják egymás vérért, és fennen hirdethetik, íme, hát ez a valóság. De tekintetes uram, ne tegye a maga idejét az enyém helyébe, ne váltsa ki percimet a magáéval, nem kell nekem.

Szék zördült, a kupák megreccsentek, lépések határozott ütése, az ajtó csapódott, lódobogás. Hárman maradtunk. Bételi Miklós úgy nevetett, hogy rázkódott testén a törökrongy, s megremegett még az asztal is, Apafi pedig csak káromkodott, a bajsza alatt, nem pont érthető formán.

– Kend a mai estén többet kapott, mint várta – mondta nevetve a törökruhás hírnök. – Talán mégiscsak aludnunk kéne, elkerülendő, hogy ez a nyálasszájú – és akkor rám mutatott nemtörődöm mozdulattal – valami okossággal tovább rontsa a kedvünket.

– Így legyen – helyeselt Apafi Péter, s rögvest felállt, sietve indult az ajtó felé, nyomában Bételi Miklós. Ahogy kell, akként hagyták el a kocsmát. Elöl a főúr, aki, bár sárba nyomták ezeste, mégiscsak főúr maradt, s nyomában a szolgatevő hírügyes, aki bizony minden szavakbani nyeresége ellenére szolgál maradt ezestén is. Alig percek teltek, kortyoltam még a borból, aztán követtem őket, hogy legalább órákat alhassak a hajnali kelésig.

Halottasház

*Könnyű veszendőbe menni Debrecenben.
A lapály, az erdő: ijesztő erőtér.
Hűtlen bennszülött vagy, s polgár, engedetlen?
Terveket szökésről, karrierről szóttél?*

*Erdei szüléset, erdei tavacska
s az erdei sírkert: ez mind a Nagyerdő.
Gőgicsélő cívis, nyugtalan fiúcska
s elparentált férfi: itt vagy elveszendő.*

*Erdőnkől a déli, humuszos lapályra
patak csordult egykor. Emlékét vigyázza
most a földalatti mélyáram iránya,
s az utcarajz is, a felszín tagolása.*

*Vízvonal fölött az öblös utca rajza,
vízvonatra fekvő villamossínnel;
a Nagyállomás meg a Nagyerdő: rajta,
ingázgass közöttük, hol talál a reggel?*

*Nyirkos halottasház, sírkert-forma város.
Hogyha nem vagy észnél, elnyel a Nagyerdő.
Jókötésű ifjú, itt légy bús napszámos,
avagy városvesztő légy, városveszejtő.*

Fejedelmi többes

*Kegyelmes úr! Mi nem ilyen lovat
akartunk. Szép szerződésünk nem erre
szólt: reszketünk hát a kényeztetéstől.
Aratásunkat nem előzte meg
vetés. Verejtékes szemeszterek sem
a beköszöntő, gazdag szünidőt.*

*Tág mozgástér, mely tévelyegni csábít.
A komplett ellátás csömört okoz
és gyomorégést. Szabad akarat
mint legfőbb ráadás: ezért vagyunk mi*

*dologtalan szabadcsapat. A póráz
kicsusszant rég a kegyosztói kézből.*

*Nevünk előtt előnév. Jó a sajtónk,
főztünket ingyencek eszik. S közben:
kedvünk, akár a cukrozott ecet.*

*A mieink mélységes őszt akartak,
ínséget és fogyatkozást. Egyetlen
odút, négy téglából rakott falat
– cikázzon köztük esti léghuzat –,
s fölperzselt földet menhelyünk köré.
A régi őszt pöröljük vissza. Rémlik,
Hinterland volt a tartomány neve,
hol utoljára voltunk boldogok.
Munkálni, nyújtózni ott a legjobb:
fejünket fölkapjuk háttérzajokra.
A házi boldogság, az béketűrés,
hűvös szobában részeg sürgölődés.*

A fölmentettek sóhaja

*Gubbasztva kispadunkon,
az elsötétítések
idején zsörtölődünk:
távol vagyunk a tűztől,
bajtársaim a bajban.*

*Minket itthon marasztott
a rosszhiszemű doktor.
Szívogondozóba járunk.
Teleírjuk a sajtót
fegyverrel és vitézzel.*

*A hátszági élet,
az nem tejföl fenékgig.
Komfortos unalommal,
takarékmécsesekkel,
tátongó kaszinókkal.*

*Erőnlétünk a régi.
Óvóhelyünk kelepce.
Legjobb az arcvonásban,
legszebb a tűz szívében,
legszebb a front, a máglya.*

A MAGYAR ÁLLAMI OPERAHÁZBAN BEMUTATTAK EGY ÚJ ABLAKOT

Levél Balassa Péternek

Kedves Péter,

azon veszem észre magam, hogy hónapok óta beszélgetni próbálnék veled, ha nem volna közöttünk éppen most több mint tízezer kilométer távolság, többek között arról a *Jelenkor* nyári számában megjelent írásodról,* amelyikben arra keresed a választ, hogy miért olvassák a németek a magyarokat. Sietlek megnyugtanni: fogalmam sincsen, és nem is hiszem, hogy én erről bármi érdekeset mondhatnék. Engem a válaszkísérleted vagy hipotetikus válaszod alapgondolata ragadott meg: hogy azért olvasnák többek között azt a négy író, Esterházy Pétert, Kertész Imrét, Krasznahorkai Lászlót és Nádas Pétert, akiket említesz, mert ők mindannyian „valamilyen értelemben régi írók.” S bár nagyon meggyőzően támasztod alá ezt a véleményedet, nem tudok szabadulni a gondolattól, hogy nem a négy íróról beszélsz ezúttal, hanem saját magadról. Nem az ő „rég” voltuk áll itt a középpontban, hanem a te saját értékeid *régisége*, pontosabban egy, az egész generációnk számára megkerülhetetlen, még végig nem gondolt kérdéskör.

Ezt, hogy *régi*, kritikus, esztéta vagy bármilyen alkotói terület történésze nem írta le pozitív előjellel ebben a században. A szecesszió óta (*art nouveau!*) soha meg nem kérdőjelezett alapfeltevésnek, evidenciának számított, hogy ami új, az együttal érték is. Némi leegyszerűsítéssel kimondható, hogy ezen a haladásba vetett hithöz kapcsolt etikai (elő)ítéleten alapult a század – a modernitás – esztétikája. Erről árulkodik az a terminológiai arzenál, a *progresszív*-tól a *látnoki*-ig, amely sohasem kérdőjelezte meg a haladás, újítás, jövőbe tekintés etikai értékét; ehhez képest egy-egy mű esztétikai minősége sokszor részletkérdésnek tűnt, ha nem éppen irrelevánsnak.

Most azonban egyetértőleg bólintok, amikor a *régi* jelzőt mint írói teljesítmények, illetve magatartások pozitív minősítését olvasom. Mert melyek azok a vonások, amelyek ezen írók *régi* voltának a jellemzői? A „totális értékrelativizmus”, a „pusztán autoreferenciális” mű, az „Ego önfelszámoló magányának” elutasítása, a „dekonstruktivizmus gyakorlatilag sterilizáló, ábrázolás-ellenes természetének” tagadása, a korszellemmel (vagy ami éppen annak látszik) való kényszeres lépéstartás elvetése. A jelentéshez, értelmes közléshez való ragaszkodás, a „tudás, az igazság-feltárás kötelessége”, amely „még etikumot is jelent”; s ami különösen erős hangsúlyt kap, ha az irodalom „az ábrázolást mint kudarcot, bukást, hiányt, lehetetlenséget” prezentálja. Kirajzolódik – merőben új kép – a művészet mint *utóvéd* arculata. Miközben új területeket hódít meg – mert ez tagadhatatlan: csak az általa felsorolt írók mennyi radikális felismerést, tudást adnak

* Balassa Péter írása (*A hang és a látvány. Miért olvassák a németek a magyarokat?*) a *Jelenkor* 1995. július-augusztusi számában, a 664-668. oldalakon jelent meg. – A szerk.

közre, nem kevésbé radikális nyelvi felszabadulás, megújulás közepette – ez a művészet mintha alapvetően mégis értékek védelmére rendezkedne be. De úgy tűnik, hogy nem a régivel szemben van defenzívában, mint volt az avantgárd, hanem valami újjal.

Azt a távolról sem érdektelen nézetet fejtet ki, hogy a németek, a Nyugat, egyfajta „premodern zárványként” találják érdekesnek a magyar írók egy részét. Ehhez hasonló gondolatot írt le Boris Groys, aki az orosz kultúra nyugati recepciójáról szólva, hasonló érvelés eredményeként, Oroszországot a „Nyugat tudatalattijának” nevezte,* lényegében arra utalva, amit te úgy fogalmazol meg, hogy ezeket az írókat „az a meghökkentő, »elmaradottnak« tűnő tapasztalat fűzi össze, hogy egy olyan világ peremén, annak határhelyzetében állnak, ahol nem lehet teljesen eltekinteni mindannak legalábbis egykori értelmességétől, ami olyan nyilvánvalóan hiányzik a posztindusztriális és posztindividaualista életvilágból.”

Bár a kiindulópontodul szolgáló kérdésre ezzel lényegében válaszoltál, hiszen a magyar irodalom néhány vonatkozását a németek felől vizsgáltad és értelmeztetd, úgy gondolom, ennél sokkal érdekesebb ennek a válasznak a magyar kultúra felőli nézete. Az az itt megfogalmazódó – valóban sem nem retrográd, sem nem konzervatív – álláspont, amely az írói magatartás és a műhöz való viszony bizonyos „rég” jegyeihez köt értékeket. Úgy érzem, ez az interpretáció egy krízishelyzetben fogant, és voltaképpen tárgya is elsősorban ez a krízis.

Olyan pontra érkeztünk, ami sokkal inkább összeomlásnak, mint egyszerűen változásnak tűnik. A zárt forma szétrobbanásának tűzijátéka után mintegy háromnegyed évszázaddal már régen nem arról van szó, milyen lehetőségeket nyújt a nyitott forma: ugyanis az elemi tagolás, ritmus tűnik el, ami a formát egyáltalán létrehozza és értelmezhetővé teszi vagy tette, eddig legalábbis. Nem lehet nem látni a morális összeomlás és a forma eltűnése közötti szoros kapcsolatot. Valóban szétesik, de-konstruálódik az a reneszánszban megteremtett forma, amely az egész modern európai kultúrára boltozódott, mintegy a saját architektúrájával hirdette a struktúra, a megszerkesztett világrend értelmességét, s az általa megtestesített hit: a gyarapodó tudás és a felhalmozódó ismeretek hatalmába vetett hit erkölcsi értékét. A tudás és a józan ész szorosan az erkölcshez kapcsolódott, mert a tudatlanság feletti uralom a gonosz feletti uralom zálogának tűnt.

Nem volt az. Mint a század infernális történelme sorozatosan demonstrálta és demonstrálja, ahogy a józan ész és a felhalmozott ismeretek, úgy a nyugati kultúra sarkkővét jelentő erkölcs sem képes érvényt szerezni önmagának. A forma jelenkori eltűnése, felszívódása, amellyel az általad említett írók a maguk módján s jól látva, mi történik, dacolnak, nem egyszerűen egy kulturális formáció belső lépésváltása: sokkal inkább az egész kultúrkör jelenlegi erőtlenségének, kimerülésének, tartalékok híján valóságának a jele. Mindez egybeesik a magyar történelem fordulataival. De ahhoz, hogy a magyar kultúra reflektálni tudjon az 1989-90-es történelmi fordulatra, az volna szükséges, hogy az ilyen típusú reflexióknak hagyománya legyen. A kiegészztől fogva nem volt olyan történelmi fordulat, amely elmélyült, önismeretre és nem kevéssé a tényekre alapozott higgadt elemzést váltott volna ki. (Bibó munkássága e szabályt erősítő kivétel.) A magyar kultúrának mindig neuralgikus pontja volt az újhoz való viszony, és sohasem honosodott meg a mindenkori régi és új között egy elfogadható tónusú dialógus. Ahelyett, hogy a mindenkori kulturális megújulás legalább egy generációs késéssel integrálódhatott volna a magyar kultúrába, zárványként, elszigetelten élt annak a testében, s ebből a helyzetéből sohasem tudott kitörni.

S miközben az európai kultúra morális építménye összeomlik, a magyar történelem-

* Nem szeretnék saját írásom ismétlésébe bocsátkozni: vö. *Az ember, aki a világűrbe repült a lakásából – Ilja Kabakov Los Angelesben*. Kritika, 1995. december.

ben pedig a társadalom átrétegződésével járó, az élet minden szféráját felforgató változás megy végbe, egyúttal kulturális anyanyelv váltás, közegecsere, a nyelv funkciójának, a kommunikáció anyagának, lehetőségeinek, ritmusának és stílusának a tökéletes megváltozása zajlik globális méretekben. Az elektronika a világ dematerializálódásának az élményét nyújtja, miközben bebizonyítja, hogy az éterben áramló információk félelmetesen valóságosak.

Mindennek közepette azt is átéljük, hogy nagy gonddal és fáradtsággal csiszolt stratégiáink, amelyekre életünk eddigi nagyobb részében energiáink jelentős részét kellett fordítanunk, hogy egyáltalán életben maradjunk és megőrizzük integritásunkat, '89 után teljesen értelmetlenné és feleslegessé váltak. Azt hittük, legalábbis a nyolcvanas évekig, hogy csak a mi kis létező szocializmusunk rohad, minden más elméleti és esztétikai probléma. Most, hogy egyszerre érezhetjük a szabadság édes és sós ízeit, persze, hogy a „rég” jelző tolu előtérbe, ha értékekről van szó. Szeretnénk a világot úgy egészben látni, ahogyan mindig is akartuk, csak nem volt lehetséges. Hogy ennek időközben elmúlt az ideje, az a mi személyes történelmi pechünk.

Az egymással egyidőben zajló globális és hazai földcsuszamlást és teljes felkészületlenségünket számomra egy emblemikus kép fogja egybe: az, hogy, mint olvasom, „*A Magyar Állami Operaházban Bill Gates bemutatta a Windows '95-öt.*” Bár jól értem a mondatot, elsőre valami vizuális képtelenség jelent meg a tudatom horizontján: mintha Bill Gates egy táncjátékot mutatott volna be, vagy valami más, színpadi művet. Olyan erős berögzöttség nekem az, hogy „*A Magyar Állami Operaházban bemutatták...*” A Magyar Állami Operaházban, gyerekkorod második otthonában ugyanis vagy zenés színpadi műveket szoktak, eddig, bemutatni, vagy hivatalos állami díszünnepségeket tart a mindenkori kormányzat. A Magyar Állami Operaház erős szimbolikus jelentések súlyával terhes intézmény. A legszebb, legünnepélyesebb színházi helyszín Magyarországon, és informális, XIX. századi presztízsével bizonyos nemzeti események formális ünnepélyességét is fokozni tudja, mert valami polgári patinát és legitimitást kölcsönöz nekik. (Sokan és sokszor bitorolták az Operaháznak ezt a presztízsét, mégis töretlen: sok minden lepereg róla, akár a viccbeli kurváról, akinek voltaképpen mindegy, ki a soron következő rendőrkapitány.) Az Operaház tehát ezúttal egy számítógép-programot tűzött műsorára, a *program* szó régi és új, kibernetikai értelmében. Úgy hallom, volt füst és köd, akár egy beat-koncerten, és Bill Gates ebben a színpadi felhőben jelent meg a színen. Nem tudom, volt-e vizuális produkció, a programot szó szerint is *bemutató* kivetített számítógép-monitor, vagy csak Bill Gates ismertette azt, s beszélt a magyarországi terjesztésről és hasonlókról. Nem is ez a fontos, hanem az, hogy ez a kulturális hibrid: a Magyar Állami Operaház és a Windows '95 elnevezésű számítógépes program alkalmi elegye így létre tudott jönni. Hogy egyrészt nincs nagyobb, alkalmasabb, politikai hagyományokkal is rendelkező s főként korszerű arénánk, ami stílusában is jobban illett volna Bill Gateshez és mindahhoz, amit képvisel; másrészt, hogy a Microsoftnak, stílus ide, hagyományok oda, meg kellett adni a lehető legmagasabb *állami* protokollt. Az Operaháznak és a számítógépnek ez az improvizáltnak ható, alkalmi násza elmondja azt a teljes zavart, amivel a kommunikáció változásait és jelentőségét szemléljük. Ez a stíluszagyvalék leleplezi, hogy nem tudjuk biztosan: minek tekintjük a világ leghatalmasabb számítógép-vállalatának az elnökét. Politikusnak? Nemzetközi gazdasági vezetőnek? A világ egyik leggazdagabb emberének? Főpapnak? Mintavállalkozónak? Az első számú értelmiséginek? Netán művésznek? Ha a Sportszarnokot bocsátjuk rendelkezésére, akkor a befogadóképességre helyezzük a hangsúlyt, egyoldalúan technokratának tekintjük, hidegen praktikusak vagyunk s nem jelenítjük meg az ügy nemzeti fontosságát; ha a Kongresszusi Központot, akkor túlságosan a szakmára szűkítjük az eseményt, ugyanez a helyzet az egyetemek és kutatóintézetek bármelyikével és a Magyar Tudományos Aka-

démiával. Ha azonban az Operaházban „lép fel”, akkor a legtöbbet adjuk, amit adhatunk, és mégsem kell egyértelműen megválaszolni azt a kérdést, minek tekintjük pontosan Bill Gatest és a szoftvergyártást: ki-ki oda helyezi a hangsúlyt, ahová akarja, a lényeg, hogy *rendkívül fontosnak tartjuk*. Nem is tehetünk másként, persze, mégis: *ahogyan* ezt kifejezésre juttattuk, abban a réginek az újjal szembeni zavart tehetetlensége és felkészületlensége vált kézzelfoghatóvá. Mintha a legmodernebb repülőgép gyártóját azzal tisztelnénk meg, hogy a legjobb fehér lovunkon vonulhat be hozzánk: mert ugyan minden elismerésünk a technikai haladásé, de valójában azért a fehér ló nemességében és ünnepélyességében hiszünk igazán. A reformkor óta nem sikerült rendet csinálni haza és haladás kérdésében, s ez alkalmanként lelepleződik, még akkor is, amikor ilyen egyértelmű az az állásfoglalás, bogy a haza haladni kíván. És itt aláhúzendó, hogy mi – úgy értem: Magyarország – a számítógépek meglehetősen elterjedtsége és a kiváló szakemberek serege mellett vagy ellenére mint régiek fogadtuk a Microsoft mindenható, egyesek szerint zseniális alapítóját és elnökét: az Operaház vörös-arany terében, ahol Erzsébet királynő páholyával szemben (vajon színpadi világítás mellett vagy kivilágított nézőtérrel?) mutathatta be a Windows ’95-öt.

A Microsoft felől nézve mi mindannyian *régiek* vagyunk; még akkor is, ha használjuk, vagy hamarosan használni fogjuk a Windows ’95-öt. Amíg úgy tekintünk Bill Gatesre, mint egy ködből-füstből kilépő jelenésre, mágusra, és színpadra léptetjük, ahelyett, hogy tanfolyamot tartatnánk vele, addig nem értjük, mire kell nekünk az ő programja. Amíg a nemzeti reprezentációt fontosabbnak találjuk, mint magát a szigorúan gyakorlati értelemben vett munkát, addig passzív elismerést juttatunk kifejezésre aktív és értelmes hasznosítás helyett, és Bill Gatesből ikont csinálunk.

Ez a *régi*, ez lett a *régi* szó új értelme, ha nem is szigorúan esztétikai értelemben. Lehet, hogy a német olvasóknak jólesik bizonyos premodern, vagy annak tűnő vonásokkal találkozni egyes magyar irodalmi művekben. (Ilyen óvatosan fogalmazok, mert ez sem olyan egyértelmű: Nádas például addig boltozza egymásra a zárt forma egységeit, amíg egy Piranesi-féle bonyolult, zugokkal teli építményt hoz létre, a klasszicizmus paródiáját, ráadásul az utolsó pillanatban kirántja az egyik falat, amivel az egésznek a zártságát kérdésessé teszi.) Amely vonások, persze, e művek irodalmi minőségétől válnak érdekessé. De ha van analógia a képzőművészet és az irodalom nyugati recepciója között, akkor hajlamos volnék a nyugati olvasót némi voyeurizmussal vádolni, úgy, ahogyan azt Nádas Névtelen Elbeszélője teszi Hédivel, amikor az hirtelen betoppan, s akinek „...a tehetetlen részvéte fáj, az a felnőttektől eltanult szálnalmas igyekezete fáj, hogy miközben mások eleven szenvedésébe készül belenyúlni, ő maga ne érezzen szenvedést.” Ha ebben van valamennyi igazság, az mindenképpen csak rész-eleme egy összetettebb befogadási folyamatnak – akárcsak annak a felismerése, amit *réginek* nevezel.

Szeretettel ölel:

Forgács Éva

ISKOLA AZ EGYHÁZBAN

A Baár-Madas és a magyar református egyház

„Nádszál az ember, semmi több, de gondolkodó nádszál. Nem kell az egész világmindenségnek összefognia ellene, hogy eltapossa... Tehát minden méltóságunk a gondolkodásban rejlik... Munkálkodjunk hát azon, hogy helyesen gondolkozzunk: ez az erkölcs alapelve.”

(Pascal)

Az 1994/95-ös tanév végén a Budapesti Baár-Madas Református Gimnáziumban igazgatóváltás történt. Az iskola eddigi igazgatójának (e sorok írójának) helyét a fenntartó egyházkerület június 2-i döntése alapján július 1-től új igazgató vette át.

A Baár-Madas – és általában az egyházi iskolák ügye – iránt érdeklődő s az azt figyelemmel kísérő szélesebb közvéleményt a hír (ha egyáltalán tudomására jutott) váratlanul érte. S hogy valami készül, azt a szűkebb, egyházon belüli közvéleményben is csak a figyelmesebbek és bennfentesebbek sejtették, nagyjából 1994 őszétől. Ekkortól lehetett érzékelni az egyházon belül azt a folyamatot, amely az igazgatóválasztásban tetőzött. Ennek során azonban nem egy egyszerű és természetes személyi változás történt (ami maradhatna a magánügyem), és nem is csak a sok református iskola egyikét érintő esemény, hanem gyors és durva beavatkozás, amely az ország fővárosában lévő, a legelső közt induló és reményteljesen fejlődő egyházi iskolában teljes irányváltást, az egyház iskolapolitikájában pedig egy irányzat felülkerekedését jelenti. Azt azonban, hogy valójában mi és hogyan történt, pontosan a mai napig is csak a legközvetlenebb résztvevők tudják: a tantestület tagjai és az ügyben eljáró egyházi tisztségviselők; valamint kevésbé pontosan az eseményekben nem közvetlenül résztvevő, de mégis nagyon erősen érintett közösség: a diákok és a szülők. A tágabb kör – a leendő diákok és szüleik, a volt diákok, az iskola közeli és távoli támogatói, a szimpatizánsok és érdeklődők, más felekezeti és egyéb iskolák tanárai, a pedagógus szakma képviselői stb. –, ez a tágabb kör már senkiféle tájékoztatást nem kapott, kivéve a sajtóról szájra terjedő híreket és a *Beszélő*-ben

megjelent, több részletkérdésben pontatlan, de a lényegre tekintve helytálló cikket. Ez a cikk azonban viszonylag szűk olvasóközönséget ért el, s éppen a református egyházhoz közel állók közül kevesen olvasták. És sem a pletykák, sem egy újságcikk az egyháztól viszonylag távol álló lapban nem pótolja a hivatalos és hiteles tájékoztatást.

Az egyház – saját közvéleménye előtt is – hónapokig mélyen hallgatott a történetekről, s úgy tűnik, az iskola szellemében célbavett – és azóta gőzerővel, elsősorban tanárok eltávolításával megindított – változást hallgatással kívánja övezni. Azok pedig, akiket ez a változás méltánytalanul érintett, nem kívántak sajtókampányt indítani sem a folyamat megállítása, sem utólagos megfordítása érdekében.

Én azonban nemcsak tájékoztatással tartozom egy viszonylag tág közvéleménynek (ha már az egyház semmiféle tájékoztatást nem adott), hanem számadással az iskola egykori s azóta csatlakozott támogatóinak, akik 1986 óta az ügy mögé álltak. Nemcsak azért, mert én igazgattam az iskolát 1990-1995 között, hanem azért, mert feleségemmel együtt én kezdeményeztem azt a mozgalmat, mely 1986 óta az iskola újraindulását szorgalmazta és előkészítette. Számadással tartozom arról, hogy mit terveztünk a Kádár-rendszerben, mi változott a rendszerváltáskor, mit sikerült megvalósítani és mit nem, s mi az, ami a történetekből általánosabb érvényű tanulságként levonható.

A református egyház iskolapolitikájában most felülkerekedett irányzat tulajdonképpen két irányzat, illetve két összetevője van. Az egyik irány hívei az igaz magyarságot vélik képviselni, s aki nem az ő stílusukban és nem az ő hangsúlyaikkal teszi ezt, az minimum

gyanús, de inkább chartás, legfőképpen pedig „liberális”. A másik irányhoz tartozók arról vannak meggyőződve, hogy az igaz hitet, a tiszta bibliai tanítást képviselik; s aki nem az ő stílusukban és nem az ő hangsúlyaikkal teszi ezt, az szintén gyanús: hátha nem tért meg igazán, hátha bűnök vannak az életében; esetleg nem is hívő, hanem egyenesen tévtanító. A más stílusú, más kegyességi irányhoz tartozó keresztyén nagyon hamar kerül a tévtanító gyanújába.

Mindkét irányzat közös vonása egyrészt a saját igazságuk kizárólagosságáról való meggyőződés, másrészt az, hogy másfajta gondolkodásmóddal szembesülve nem gondolkozni vagy vitatkozni kezdenek, hanem az ellenségképüknek megfelelő – vagy inkább az abba belegyömöszölhető és belegyömöszölendő – személyeket találják meg pillanatok alatt. Szövetségük mégsem magától értetődő; érdemes tehát megvizsgálni, mi hozta össze őket. Ugyanis az sem ritka, hogy az igaz hit konkurenciát lát az igaz hazafiságban, s azt mondja – egyébként joggal – hogy a hit, illetve Isten helyére nem állítható a nemzet és a haza; de ilyenkor a fürdővízzel együtt rendszerint kiönti a gyereket is. Mikor, miért fognak össze mégis?

Úgy tűnik, a Baár-Madas esetében nem két részigazság szintéziséről van szó, hanem két azonos szerkezetű korlátoztság szövetségéről, melynek *lehetőségét* elsőrenden éppen az azonos szerkezet, az azonos gondolkodásmód adja. Mindkét irány hajlik arra, hogy saját igazságát kizárólagosnak tekintse; hogy táborokban gondolkodják („mi” és „ők”); egyikőtől sem idegen a sokféle formában megjelenni képes agresszivitás sem, viszont szinte teljesen hiányzik a humorérzék, az öniróniára és az önkritikára való hajlam. Mindkettő a rendet és a fegyelmet, az egységet és összetartozást szereti hangsúlyozni, inkább, mint a szabadságot és nyíltságot, melyeknek jobbára csak a veszélyeit látják. Szövetségük *kiváltó oka* azonban nem ez, hanem a mindkettő számára egyformán legfőbb konkurens, mondhatni a közös ellenség, az *önálló kritikus gondolkodás* megjelenése. A Baár-Madasban pedig éppen arról volt szó, hogy a keresztyén hitet és az önálló, kritikus gondolkodás képességét együtt, egyszerre, egymással összekapcsolva akartuk nevelni diákjainkban, legalábbis a tantestület nagy többsége erre törekedett. (Példák mutatják, hogy ez az összekapcsolás nem lehetetlen, de a hozzá vezető út nagyon keskeny. Nem tudom, mennyire sikerült megmaradnunk ezen az úton, s azt sem,

hogy hosszú távon mennyire bizonyul majd maradandónak az, amit öt év alatt e téren elértünk; de hogy biztató visszajelzések kísérték munkánkat, az biztos.)

Mi történt tulajdonképpen, milyen előzmények vezettek a mostani változáshoz? Először a konkrét történesekről, majd a bennük megjelenő szándékokról, az eredményekről és kudarcokról, végül a tanulságokról és a tanulságképpen felvetődő kérdésekről kell beszélünk.

I. Mi történt tulajdonképpen?

1986-ban mozgalmat indítottunk annak érdekében, hogy rávegyük az egyházat: vállalja el Debrecen mellett egy második református gimnázium újrafelállítását Budapesten, azaz legalább egy iskolát szerezzen vissza az 1952-ben államosítottak közül. Ez a mozgalom kezdetben barátok, ismerősök és ismeretlenek egyenkénti meggyőzését jelentette személyes beszélgetések útján. Több mint 50 aláírás és 613 ezer forintnyi megajánlás birtokában feljegyzést nyújtottunk be Tóth Károly püspökhöz, a református egyház Zsinatának (azaz legfelső tanácskozó és törvényhozó testületének, parlamentjének) alelnökéhez, majd az ő óvatosan igenlő, de egyúttal fékező válasza után is folytattuk a megajánlások gyűjtését. 1988 nyarára a mozgalom alapítványt hozott létre, s tanárokkal, leendő szülőkkel, szakértőkkel és támogatókkal rendszeres találkozókat tartottunk. A Svájcban ugyanezen céllal alakult testvér-alapítvány létrejötté és a rendszerváltás előszelét az egyházat hirtelen gyorsításra készítették; ez úgy történt, hogy az egyház gyorsításra készítette azt a tanári csapatot, melynek elkötelezettségét addigra megismerte. E sorok íróját 1989 februárjában felkérte szervező igazgatónak, s noha az épület átadását a kormányzat csak részletekben tudta biztosítani, s az első épületrészt csak 1990. január 1-jén kaptuk meg, az egyház már 1989 tavaszán meghirdette az 1990 szeptemberi indítást. Emiatt lehetetlenül rövid idő alatt kellett előkészíteni az első tanévet, melyet 1990. szeptember 2-án nyitottunk meg. (Mindez részletesebben olvasható az iskola új évkönyv-sorozatának 1993-ban megjelent első, 1990-93-as kötetében.)

1990-től kezdve sorozatban kerültek vissza egyházi kezelésbe és tulajdonba az egykori református iskolák; nagyobb részüket tanárostól-diákostól, az ebből fakadó összes ismert nehézséggel. A Baár-Madas a tiszta lappal induló, felmenő rendszerben kiépülő kevesek közé

tartozott, s létrejöttét nem kísérték politikai csatározások; és sikerült attól is megvédeni, hogy eddigi 5 éve alatt ilyesminek tárgyává, eszközévé vagy terepévé váljék. Két évig (1990-1992) társbérletben élt az állami Móricz Zsigmond Gimnáziummal, s a közös épület-használat ideje zavartalan viszonyban, feszültségek és torzalkodások nélkül telt el. Jó kapcsolatot épített ki az iskola a II. kerületi Önkormányzattal is, melytől sok támogatást kapott; 1990-94 között több lépcsőben felújította az igen elhasznált és elhanyagolt épületet, s e közben tanulmányi téren – budapesti és országos szinten is – egyre jobb eredményeket ért el. – Az öt év (1990-1995) fontosabb eseményei az alábbiakban összegezhetők (felsorolom közöttük az iskolával kapcsolatos, kiemelkedően legostobább pletykákat és denunciaciókat is, mivel az ezekben megnyilatkozó szellemiségnek és szellemi színvonalnak az események kiemelésében nagy szerepe volt):

- 1990. január 1.: az iskola szervezeti újraindulása az épület hátsó szárnyában;
- 1990 február-augusztus: iskolaszervezés, a tanévindítás előkészítése, tanárok és diákok felvétele; az épület hátsó szárnyában átvett szintek renoválása;
- 1990. augusztus 23: Bibó István megbízott szervező igazgatót két évre igazgatóvá választja a Dunamelléki Egyházkerület közgyűlése;
- 1990. szeptember 2.: az első tanév megnyitása;
- 1991 május-október: a korszerűtlen olajfűtést gázfűtésre állítják át a II. ker. Önkormányzat támogatásával;
- 1991 szeptember: Bibó István aláírja a Nyilvánosság Klubnak az ún. „Kónya-dolgozat”-tal kapcsolatos tiltakozó nyilatkozatát;
- 1992 május: Bibó Istvánt pályázat útján három évre ismét igazgatóvá választja az iskola-fenntartó egyházkerület közgyűlése;
- 1992 augusztus: kiköltözik az állami gimnázium; a Baár-Madas megkapja az egész épületet, igen rossz, tatarozatlan állapotban;
- 1992 szeptember eleje: megkezdí működését az iskola május-szeptember között kialakított új konyhája;
- 1992. szeptember 24: az igazgató meghívására az Országgyűlés kulturális, valamint kisebbségi-vallásügyi bizottságának látogatása az iskolában; támogatják az iskola kérését (címezett költségvetési céltámogatás az épület felújításához);
- 1992 október: denunciació egyházi „értelmiségi” körökben: „Bibó István ki akarja tiltani

Áprily Lajost az iskolából” (t.i. Áprilynak, az iskola 1934-43 között volt igazgatójának emlékét és költészetét. – Feltehetően egy belső vita rosszsziszteműen torzított interpretálása; e vitában az igazgató a magyar szakosok többségével együtt azt az álláspontot képviselte, hogy az évente rendezett Áprily-szavalóversenyen a névadó költésze ne évente, hanem négýévente legyen kötelező anyag.)

- 1992 december: az iskola az 1993-as állami költségvetésben 100 millió forint felújítási céltámogatást kap;
- 1993-1994: felújítási munkák (1994-re újabb 50 millió forint céltámogatással);
- 1993 május: az igazgató és a tantestület elleni vádak egyetlen nyílt, írásbeli, névvel vállalt megfogalmazása (az iskola egyik hitoktatójának levele az igazgatóhoz és az iskolát felügyelő igazgatótanács tagjaihoz); eszerint az igazgató az újonnan felvett tanárokat közben tartani és leköteleni igyekszik, illetve csak ilyeneket – leköteleneteket és leköteleneteket – vesz fel, hogy egy későbbi igazgatóválasztáskor rá szavazzanak; továbbá hogy az iskolában az igazi református keresztyén hit és a liberális szellemiség áll szemben egymással. (A primitív – nemcsak az igazgatóra nézve sértő – vádaskodás és a gondolatilag is zavaros állítások mögött a valóságban az a tény áll, hogy a testület ígéretes fiatal tanárainak mind a gyerekekkel, mind a vitathatatlan tekintélyű idősebb kollégákkal sokkal jobb a kapcsolata, mint az „igazi reformátusság” letéteményeseinek. Azaz pedagógiai – tehát szakmai-emberi – konfliktust toltak át politikai-ideológiai síkra, olcsó és felületes magyarázattal hátrítva el a sokkal nehezebb, nyílt vitát és gondolati igényességet kívánó pedagógiai tisztázást.)
- 1993 június: az első érettségiző osztály (az 1990-ben második évfolyamra felvettek); jó eredmények: főiskolai és egyetemi felvételt nyert a végzettek 54 %-a;
- 1994 január: a testület két nagy tekintélyű tagja (mindkettő a régi Baár-Madas egykori diákja) Apáczai-, illetve Németh László-díjat kap (az új iskolavezetés 1995 júniusa után nem tart igényt munkájukra);
- 1994 június: az első érettségiző évfolyam (3 osztály), mely elsőtől kezdve a Baár-Madasba jár. – Igen jó eredmények (felsőfokú továbbtanulásra 70 % fölötti felvétel);
- 1994 augusztusától: készül az iskola pedagógiai programjának – melynek elkészítését

- az oktatási törvény a nemzeti alaptanterv bevezetését követő harmadik év szeptember 1-re teszi kötelezővé – elvi-teológiai alapvetése;
- 1994 augusztus: „Göncz Árpád felkérte Bibó Istvánt svájci nagykövetnek, ő tehát nagyon megfelel az SZDSZ-nek” (semmiféle felkérés nem történt; a pletyka viszont a püspöki hivatalban azután is szívósan tartja magát, hogy az országgyűlés mást hallgatott meg nagykövetjelöltként);
1994. szeptember 29.: hírlapi támadás a *Pest Megyei Hírlap*ban az iskola ellen, T. M. monogrammal jelölt olvasólevél formájában. (A vád: Bibó István és a tantestület liberális [„chartás”] politikai irányultsága; a felhozott „bizonyítékok” nem igazak, de egyértelmű, hogy az iskola, illetve az egyház belső köreiből származó hazug és torzított információkon alapulnak.) Noha a cikk rögtön a legfelső egyházi vezetés asztalára kerül, senkinek nem jut eszébe e legfelső szinten megvédeni az iskolát a nyilvánvaló denunciacióval szemben;
- 1994 október: „Bibó István svájci attasé lesz” (ugyanaz a tévhit teszi ismétlődő köreit);
- 1994 október-november: A *Pest Megyei Hírlap* a levélíró nevét „személyiségvédelmi okból” nem adja ki; de leközi Bibó István helyreigazító nyilatkozatát 1994. nov. 10-i számában;
1994. október-november: támadások az iskolaszék szülői képviselői részéről az iskola lelkes és egyik tanára ellen, főként egy tankönyv megválasztásának ürügyén. (Egyértelmű, hogy ezek a támadások az egyik jól körülhatárolható kegyességi irányzat felfogása alapján történnek, s bizonyítható, hogy a szülők nagy többsége nem áll mögöttük.)
- 1994 november: az egyház zsinata első olvasatban tárgyalja egy új egyházi iskolatörvény tervezetét, amely szerint az igazgatóknál 10 év szakmai (pedagógiai, tanári) gyakorlat a kinevezés egyik feltétele (az állami oktatásban 5 év). A Baár-Madas igazgatójának megbízása 1995 májusában lejár; pedagógiai gyakorlata összesen hat év; az a hat év, melyet 1989 februárja óta a Baár-Madas szervezésével, felállításával és igazgatásával töltött;
- 1994 november közepe: talán a legszebb denunciació: „Bibó István az SZDSZ utasítására szándékosan helyezte november 4-re az első évfolyamosok gólyabálját, meggyalázva ezzel a nemzeti gyásznapot”;
1994. december 7.: az egyházkerület iskolaügyi főtanácsosának látogatása a magyar szakosok munkaközösségében, a szülői támadások egyik célpontját képező ún. „tankönyv-ügy” lezárása címén. Rendkívül durván és fölényesen támadja a hat évfolyamos képzés első két évére készült tantervet és azokat, akik ebben dolgoztak és dolgoznak; érvei közt szakmailag tarthatatlannak éppúgy vannak, mint utóbb – bizonyíthatóan – blöffnek bizonyulók;
- 1995 január: elkészül a pedagógiai program alapvetése;
1995. február 6: a tantestület megtárgyalja és 29 „igen”, 2 „nem” szavazattal, 4 tartózkodás mellett elfogadja;
1995. február 7.: iskolaszéki ülés, melyen a következő, május 3-i ülésre kitűzik a pedagógiai program megvitatását;
- 1995 február: Bibó István néhány érdeklődő tanárral közli, hogy a következő tanévben is számít rájuk, ők is számíthatnak tehát szerződésük meghosszabbítására;
1995. március 1.: zsinati ülés, az iskolatörvény második olvasata; az igazgatói kinevezés feltétele 8 év gyakorlat. Egy felszólaló felhívja a zsinat figyelmét arra, hogy ez néhány „rendszer váltási” igazgatót, aki más szakmából váltott át, súlyosan méltánytalanul fog érinteni, hiszen anélkül, hogy bárki megvizsgálná, jól vagy rosszul dolgoztak, saját állásukat nem pályázhatják meg. (A zsinat ennek következményeit nem gondolja végig, s a passzus marad változatlanul.) A törvény az iskolák igazgatótanácsainak újjáalakítását és összetételének egységesítését írja elő. A zsinat határozatot hoz, hogy az új igazgatótanácsok felállításáig (előreláthatólag április 20-ig), illetve a törvény hatálybalépéséig személyi ügyekben nem lehet dönteni. Ezzel a határozattal – az igazgatóválasztástól függetlenül is – másfél hónapra lebénítja az iskolákban a következő tanév előkészítését. (Hogy ennek a határozatnak ilyen hatása is van, azt a zsinati tagok többsége nem tudja; a javaslattevők és a jelenlévő szakértők viszont igen.) Bizonytalanság az iskola szerződéses tanárai között, mivel a moratóriumot kimondó határozat értelmében az igazgató egyelőre nem teljesítheti ígéretét.
1995. március 3.: ünnepség az iskolában az egész épület birtokbavétele és teljes belső felújításának befejezése alkalmából; az iskola egykori igazgatója, Áprily Lajos mellszobrának felavatása;

- 1995 március: egyházi tisztségviselő elmélyült helyzetelemzése: „Bibó István a liberálisok uszályába került”;
1995. március 23.: az egyházkerület iskolaügyi főtanácsosa úgy tájékoztatja az iskolaigazgatókat, hogy a zsinat által személyi ügyekben elrendelt moratórium csak azokra az esetekre vonatkozik, melyekben a régi szabályok szerint az igazgatók, az új törvény szerint viszont az igazgatótanácsok illetékesek. Bibó István ennek alapján megerősíti ígéretét szerződéses tanárainak, hiszen a törvény második olvasata szerint felvételük, illetve szerződéshosszabbításuk az igazgató jogköre;
1995. április 5.: az egyházi iskolatörvény harmadik olvasata és végső jóváhagyása a zsinat ülészakán. Az igazgatónak nehezebb pályázati feltételeket ír elő (8 év gyakorlat 5 év helyett) és kevesebb bizalmat és szűkebb jogkört ad, mint az állami törvény (kinevezése csak 4 évre szól 5 év helyett, nem nevezhet ki tanárt és meghatározott idejű szerződéses sem vehet fel, csak óraadót). Nem szabályozza az igazgatótanács választott tagjainak jelölését: ki(t) hogyan jelöl(nek) stb. Bibó István nincs jelen az ülésen, és az igazgatói jogkör újabb szűkítése elkerüli a figyelmét;
1995. április 24.: Bibó István meghosszabbítja azoknak a tanároknak a szerződését, akiknek erre kétszer is ígéretet tett;
1995. április 25: az iskola értesítést kap, hogy az új igazgatótanács alakuló ülése 28-án lesz. A fenntartó egyházkerület közgyűlése által választandó (azaz a következő esedékes ülésen jóváhagyandó) tagokat kézivezérléssel, az iskola kérésének figyelmen kívül hagyásával jelölték, s jellemző, hogy az iskola vezetősége a jelölés módjára vonatkozó kérdésére három alkalommal három különböző választ kapott (egyet a jelölés előtt, kettőt utána). Az iskola vezetősége írásban tiltakozik az eljárás módja ellen, a református egyház presbiteriánus és demokratikus hagyományaira és az iskolával való egyeztetés addigi gyakorlatára hivatkozva. A jelölés legitimitása azonban nem vonható kétségbe, tekintve, hogy semmi sem szabályozza;
1995. április 28. az új igazgatótanács alakuló ülése. Az iskola tiltakozását elutasítják. Pályázatot hirdetnek a május 29-én lejáró igazgatói állásra, május 29-i beadási határidővel;
1995. május 3.: elmarad az iskolaszék ülése, melyen a pedagógiai programot kellett volna megvitatni. A következő ülést a fenntar-

tó május 31-re tűzi ki a tantestülettel közös értekezlet formájában, s ennek napirendjén csak az igazgatói pályázatokról való véleményalkotás szerepel. Egyértelmű tehát, hogy nem akarják megvitatni az igazgató és munkatársai által készített és a testület által elfogadott pedagógiai programot, nehogy érdemben kelljen nyilatkozni róla. A több mint 50 tagú testületnek és a 12 tagú iskolaszéknek a május 29-én este felbontandó pályázatok áttanulmányozására *összesen másfél munkanap* áll majd rendelkezésére (ezalatt természetesen dolgozniuk is kell);

1995 május: mozgólódás a szülők és a tanárok között, mivel világosan látszik, hogy Bibó Istvánt, akinek csak 6 év gyakorlata van, úgy akarják félreállítani, hogy ne kelljen ezt politikai vádakkal indokolni. A szülők aláírásokat gyűjtenek, s azt kérik, hogy Bibó István egyetlen eséllyel indulhasson a pályázaton; a tanári karnak és az iskola dolgozóinak 90 %-a írásban kéri a püspöktől, hogy a tanári kar akarata ellenére ne nevezzen ki igazgatót. A püspök ezt megígéri, a szülőket pedig biztosítja arról, hogy Bibó István másokkal egyenlő eséllyel indulhat a pályázaton;

1995. május 26-27.: a Dunamelléki Egyházkerület éves közgyűlése. Meghallgatják Bibó István jelentését, jegyzőkönyvi köszönetet mondanak 6 éves munkájáért; de a püspök nem szavaztat arról az indítványról, beszámítható-e szakmai gyakorlatnak Bibó István esetében a hat évet megelőző három év, amelyet a Kádár-rendszerben az iskolamozgalmak szervezésével töltött. A püspök biztosítja a közgyűlést, hogy egyetért Bibó István esélyegyenlőségével, és nemcsak lehetségesnek, de kívánatosnak is mondja, hogy adja be pályázatát; de a szülői beadvánnyal szemben felmutat egy másik beadványt, melynek aláírói lelkesen üdvözlrik az új egyházi oktatási törvényt, és annak maradéktalan betartását kérik. Nem kerül a közgyűlés elé az új igazgatótanács tagjainak jóváhagyása;

1995. május 29.: igazgatótanács ülése az egyházkerület püspökének elnöklétével, a pályázatok felbontása. Döntés: Bibó István pályázata a 8 év gyakorlat hiánya miatt nem felel meg a törvényes formai előírásoknak, tehát érvénytelennek tekintendő;

1995. május 31.: a tantestület, az iskolaszék és az igazgatótanács együttes ülése a másik – az egyetlen érvényes – pályázat benyújtójának meghallgatására, utána tantestületi és

- iskolaszéki szavazás a jelentkező alkalmas-ságáról. A testület 70 %-a az eljárás elleni tiltakozásul kivonul a meghallgatásról; a szavazáson a jelentkező írásbeli pályázatá-nak ismeretében részt vesznek. A tantestü-let 23:10 arányban nem tartja alkalmasnak a jelentkezőt, az iskolaszék 6:4 arányban (egy tartózkodás, illetve érvénytelen szavazat mellett) igen;
1995. június 2.: az igazgatótanács a pályázót 8:4 arányban alkalmasként javasolja; az egyház-kerület elnöksége július 1-től négy évre igaz-gatóvá kinevezi. Együtt a addigi igazgató május 29-én lejárt megbízását a tanév befeje-zéséig, június 30-ig meghosszabbítja;
1995. június 6.: a diákönkormányzat éves össz-iskolai diákgyűlése. Az igazgatótanács megbízásából kiküldött iskolaügyi főtaná-csos közli a gyerekekkel, hogy egyházi is-kolában igazgatóválasztáskor nem kötele-ző kikérni a diákönkormányzat vélemé-nyét, így ezen a gyűlésen a lezárt személyi ügyekhez nincs mit hozzászólni (a diákön-kormányzat véleményét a közoktatási tör-vény értelmében ki kellett volna kérni; itt tehát félretájékoztatás történt);
1995. június 9-17.: érettségi vizsgák, az érezhe-tő feszültségek ellenére kifejezetten jó ered-ményekkel;
1995. június 18.: évzáró;
1995. június 19.: mivel a szerződéses tanárok szerződéshosszabbítása végül az új törvény hatálybalépése után, április 24-i dátummal történt, a fenntartó a szerződéseket jogilag aggályosnak és felülvizsgálandónak jelenti ki. Az érintettek értesítést kapnak, hogy munkaviszonyukat az egyház a korábbi szerződésnek megfelelő június 30-i dátum-mal megszüntnek tekinti, s az új alkalmazás kérdésében az új igazgatóval tárgyaljanak. Ez a levél mindenkit – köztük egy ötgyerme-kes tanárt és egy négygyermekes tanár-há-zaspárt is – igen rosszul érint és egzisztenci-ális bizonytalanságba helyez. Az igazgatóval hiába tárgyalnak, mert az egyházi törvény értelmében szerződéses tanárt sem vehet fel, s így az igazgatótanács következő üléséig semmit nem is ígérhet; ráadásul mindenki tudja, hogy az igazgatótanács tisztogatásra készül a testületben. (Ezt a július-augusztusi fejlemények igazolták. Az, hogy tanároknak mit jelent, ha többszöri ígértet után júliusban közlik velük, hogy mégsem alkalmazzák őket, és az, hogy nyáron 15 tanár helyére pót-lást keresni egy iskolában nem éppen a mi-nőség garanciája, az illetékesek közül sen-kit nem érdekelt. Pedig mindez a március 1-i határozat óta sejthető volt, időbelileg és következményeit tekintve pedig szinte napra pontosan kiszámítható.)
1995. június 23.: évzáró testületi értekezlet. Az igazgatótanács képviselőletében megjelenő iskolaügyi főtanácsos felszólalása szerint a tanári munkaviszonyok kérdésében „min-denki jóhiszeműen járt el”, és a fenntartó oldaláról „krisztusi szeretettel kezelték és kezelik ezt a kérdést, de a törvényen senki sem teheti túl magát”;
- 1995 június vége: ismertté válik a tanárok kö-zött, hogy egyik kollégájuk (önként? felké-résre?) jelentést írt az új iskolavezetésnek, il-letve az iskola egyházi felsőségének a tantes-tület tagjairól. Az írás színvonalára jellemző, hogy az egyik nyugdíjasként tanító kollégá-ról azt tartja fontosnak, hogy „SZDSZ-megfi-gyelő” (kiemelés tőlem, B. I.), s nyegle gunyo-rossággal említi a köztisztletben álló, a fia-taloknak rengeteget segítő Németh László-díjas kollégát (akit Apáczai-díjas társával együtt szintén nem kívántak tovább alkal-mazni). Ennek kapcsán most már mindenki előtt világos, hogy az egyház illetékesei hó-napok, sőt talán évek óta ilyen színvonalú in-formációkat fogadtak és tekintettek hiteles-nek az iskolával kapcsolatban;
1995. július 1.: hivatalba lép az új igazgató;
- 1995 július-augusztus: tisztogatás a testület-ben; 15 olyan tanár kényszerű vagy önkén-tes távozása, akik az igazgatóváltás előtt nem gondoltak erre.

*

A további eseményekről itt csak annyit kívá-nok mondani: sajnos, szóról szóra igazolták azt a levelet, melyet 1995. április 26-án írtam a fenntartó egyházkerület püspökének, s melyről ak-kor azt gondoltam: elkeseredett hangja és ború-látása miatt jobb, ha magánlevélként küldöm el. Nyilvánosságra hozatalát illetően a címzettnek szabad kezét adtam, ugyanezt magamnak is fenntartva. Itt csak egy részletét idézem, nehogy valaki azt mondja, hogy utólag könnyű okosnak lenni, s miért nem szóltam idejében:

„...A mai napon hivatalos levelet küldtem Neked, melyben iskolánk vezetése megdöbbe-nésének adott hangot afölött, hogy az egyház-kerület kérésünk ellenére nem a több éve jól működő és bevált világi tagokat jelölte az igaz-gatótanácsba, s ezt a jelölést az iskolával sem-miféle megbeszélés vagy tájékozódás nem

előzte meg. A levél végén finoman jeleztem, hogy Téged becsaptak, amikor azt mondták Neked, hogy a jelölést az iskolabizottság végezte. Telefonomra a bizottság 5 tagja válaszolta azt, hogy a közelmúltban még csak ülés sem volt...

...E jelölésekből és az új törvény létrejöttének kísérőzöngéiből világos számomra, hogy itt vagy eltávolításom, vagy munkám gúzsba-kötése és felfogásom érvényesítésének lehetlenné tétele a cél. Hogy ebben a helyzetben – ha nem változik – félre kell-e állnom, és mikor, az most még nem tudható; félreállításom esetén viszont számítanod kell a következőkre:

1. Az iskolából jó néhány tanár azonnal távozik; elsősorban azok, akiket a kegyes mázzal meg az iskola érdekére való hivatkozásokkal leöntött tisztességtelen módszerek a végső undor határára vittek.

2. A többség, elsősorban az osztályfőnökök keserűen és kétségbeesetten, az egyházban csalódva kitartanak a gyerekek mellett.

3. Tanárhiány, színvonalatlan tanárok belépése.

4. Az iskola szellemét sok jogos és sok jogtalan kritika érte. Egy biztos: ami jó benne és sokak erőfeszítésének eredménye, az tönkre fog menni.

5. A romlás egy pontján valaki esetleg »megmenti« az iskolát.

A szerénységet felretéve itt ki kell mondanom, hogy az iskola iránt 9 éve fennálló reménység és bizalom földi tényezői között az én személyem volt az első és ma is az; és ezt az általam ide hívott kiváló és becsületes munkatársak munkája erősíti. (Az egyházban terjedő ellen-hírek szellemi és erkölcsi színvonalát Te is jól ismered.) Ha ez a bizalom az iskola körüli közvéleményben meginog, az nemcsak a Baár-Madasra, hanem a református egyház iskolaügyére, sőt az egész egyházra is kihat, bel- és külföldön egyaránt. A magam részéről a nyilatkozatkérőket és riportereket el fogom háritani és nem fogok belemenni abba, hogy mások interpretálják a szavaimat; de azt, hogy mi és hogyan történt és történik, az én oldalamról írásban fogom nyilvánossá tenni, éppen mert közvéleményünk a legprimitívebb és legrosszulindulatúbb beállításokat is elhiszi és terjeszti...

...Tudom, hogy mindaz, ami az iskolával történik, nem közömbös a számodra – ezért is tartottam kötelességemnek, hogy minderről tájékoztassalak. Az én személyes helyzetemnél és sorsomnál nagyobb tétéről van szó...”

II. Célok, tervek, szándékok, indítékok az iskolamozgalom indulásakor

Ez történt nagyjából 9 év alatt. De ha számot akarunk adni, hogy az események során mit értünk el, mit sikerült megvalósítani és mit nem, akkor össze kell foglalnunk céljainkat, terveinket, szándékainkat, melyekkel annak idején elindultunk; és főleg ezek indítékait.

Ahhoz a nemzedékhez tartozom – egy vesztett szabadságharc nemzedékéhez – amely 1956-ot és az azt követő megtorlást kamaszfejjel élte át; felnőtté válása és ifjúsága a Kádár-rendszer enyhülő – és akkor felívelőnek látszó – szakszára esett; felnőttkora legjobb, alkotó(nak remélt) éveit pedig a döglődő – demoralizálódó és demoralizáló – szocializmus idején élte. S akár bevallotta, akár nem, mindez – elsősorban 1956-57 – döntően meghatározta későbbi életét is.

Az én esetemben 1956 élményéhez két jelentős többlet járult, s mindkettő már egészen korán tudatosodó felelősség-többletet is jelentett. Az egyik az, hogy ugyancsak 1956-57-ben játszódott le bennem – a történeti eseményektől függetlenül – az a folyamat, melynek következtében keresztyénnek valloam magamat; a másik az, hogy olyan családban nőttem föl, ahol tiszta és hiteles példáit láthattam annak, hogy keresztyénség és közéleti felelősség, hit és értelem, erkölcs és politika nem egymást kizáró, hanem egymást feltételező, pontosabban egymással ok-okozati módon összefüggő dolgok: a keresztyénségből többek közt közéleti felelősség következik, a hitből az értelem használata és művelése, az erkölcsi döntésből pedig adott esetben a politikai cselekvés vállalása is; akkor is, ha az igazság ügye esélytelennek látszik, és emberileg belátható távon kudarcra van ítéelve.

Hamar világossá vált tehát számomra, hogy 1956-57 történelmi élménye és az a belső folyamat, amely bennem ezalatt lezajlott, nem zárja ki egymást, hanem összekapcsolódik. Tíz évvel később kötött házasságunkba feleségem lényegében ugyanezt az indítást hozta.

Ilyen indítással egyre keservesebb volt látni a magyar társadalom – benne egyrészt az értelmiség, másrészt az egyház(ak) – állapotát; s főleg azt, mennyire hiányzik az a szétszóródott, atomizálódott, szinte megszűnt réteg, amely századokon át megvolt Magyarországon, s legjobb korszakaiban megérdemelte azt a nevet, hogy *protestáns értelmiség*. A magyar társadalmat a Kádár-rendszer a jól ismert módon demoralizálta; s ebben jelentős szerepe volt annak,

hogy az értelmiség hamar és túl könnyen elfogadta a hatalom által diktált feltételeket; kiegyezett, s még csak nem is törekedett arra, hogy bizonyos feltételeket maga diktáljon. Emiatt nem válhatott igazán hiteles, tudatosan mintaadó és tudatosan felelősséget vállaló elitté, de ezt csak nagyon kevesen vették észre. S a társadalom – mert nem kapott más mintát, mint amelyet ez a kiegyező értelmiség nyújtott, s ráadásul ez a minta volt a legkényelmesebb – persze hogy követte. Az ebből következő erkölcsi züllést – mely társadalmi szinten csak a Kádár-korszak végére lett nyilvánvaló, s amelynek következményei máig is jelen vannak – jól lemérhetjük a kiegyezés igazolására elterjedt szlogeneken. Először: „nem kell fejjel a falnak menni”; utána: „vegyük figyelembe a realitásokat”; végül: „ez van, ezt kell szeretni”. A végén a döglődő szocializmust is szeretni kellett, hiszen vitathatatlan volt, hogy „ez van” (vö. „létező szocializmus”). Aki pedig nem így gondolta, hamar megkapta – gyakran a barátaitól is – a többé-kevésbé pejoratív minősítést: ha csöndesen állt ellen, akkor „idealista”, ha hangosan, akkor „forrófejű”. És végképp eltűnt, illetve csak kóbor példányokban és tudatos partizánokban létezett az az emberfajta, aki hitéből meríti az erőt a reményhez, a tiszta és bátor gondolkodáshoz, szóláshoz és cselekvéshez, s az idealizmus vagy forrófejűség következményeinek a vállalásához.

Az egyházak állapota sem változott vigasztalóbb képet. Az állam a híveket az egyházi vezetőkön keresztül igyekezett kézben tartani, s ha nem lehetett elkerülni a piszkos munkát, azt az egyházzal végeztette el. Ez a képlet a negyven év alatt alapszabályként nem változott, legfeljebb színeződött-módosult, követve a diktatúra enyhülését és puhulását, de rothadását is. Az egyházvezetést ez a helyzet közvetlenebbül demoralizálta, a lelkészeket és híveket közvetetten. Az állam ugyanis a direkt elnyomás eszközeihez már egyre ritkábban fordult, de arra érzékenyen ügyelt, hogy az emberek vallásos és hitélete megmaradjon az egyházi felsőség által ellenőrzött gyülekezeten belül, és a privát szféra, a magánélet államilag meghatározott keretei között. Ezen belül azután tényleg békében hagyta az embereket, akik valóban jobb helyzetben érezhették magukat, mint a Rákosi-korszakban vagy a Kádár-rendszer megtorlások szakaszában. („A vallás magánügy.”) Ez a szituáció volt az, amely a híveket leszoktatta a tágabb összefüggésekben való gondolkodásról. Ha ugyanis valaki a hitét is komolyan vette és gondolkodásra is vetemedett, nagyon hamar eljutott oda,

hogy egyes konkrét esetekben mégiscsak át kellene lépni ezeket a határokat; ilyenkor viszont az egész kényes egyensúly felborulása fenyegetett. Ha tehát nagy ritkán előfordult, hogy valakit keresztyén lelkiismerete közéleti állásfoglalásra, szolidaritási akcióban való részvételre, világi felsőség kritizálására, tisztességtelenség leleplezésére stb. indított, könnyen megkapta az e tárgyban speciálisan az egyházban létrejött hamis szentenciákat (a világi értelmiség kiegyezését tükröző szlogenek méltó párjait): „a politika piszkos dolog, a hívó ember ne keveredjen bele”; „nem kell ugrálni, mert megint rászállnak az egyházra”; „nem a keresztyének feladata az, amit a társadalomban egy talpraesett értelmiséginek kell elvégeznie” stb. Így jött létre néhány évtized alatt az egyházakon belül egy látszólag értelmiségi – mert értelmiségi munkakörökben dolgozó – emberfajta, amelynél nem az volt a baj, hogy tudta, hol vannak a határok (a „realitások”), hanem az, hogy ezeket *léleken is elfogadta*, azaz a maga részéről hallgatólagosan szintén kiegyezett. Pedig ennek az emberfajtának sok jó tulajdonsága volt és van ma is, csupa olyan, ami társadalmunkból nagyon hiányzik: munkájában buzgó és odaadó, anyagi ügyekben becsületes és tisztakezű, pénzből, idejéből és munkaerejéből áldozatra kész; de az értelmiség legfőbb jellemzője, az önálló kritikus gondolkodás nagyrészt hiányzik belőle. Legtöbb példányra szinte skizofrén benyomást tesz: komoly, a maga területén elismert szakember, de hitéből a gyülekezet és a „magánlakási kegyesség” határain túl alig következik valami; emberi, erkölcsi, közéleti, politikai kérdésekben gyanútlan, tájékozatlan, egyoldalú és felületes, néha kifejezetten korlátolt. Nagy többségük szeretetteljes jószándéka sem változtat azon, hogy sértődött és agresszív – tehát hangadó – kisebbségükkel együtt sok területen tudnak kárt okozni.

Már a 70-es évek végén világos volt, hogy a szinte eltűnt protestáns értelmiség helyén támadt vákuumot egyre inkább ez az emberfajta tölti ki, anélkül, hogy feladatait látná és elválná. S amikor a rendszerváltás teljesen új helyzetbe hozta, igazolódott az a sejtés, hogy a hozzá tartozók többsége sem elnyomásban, sem szabadságban, sem puha diktatúrában, sem kemény demokráciában nem alkalmas arra, hogy értelmiségi szerepet töltsön be.

Egyértelmű volt, hogy a bajok mind a társadalomban, mind az egyházban részben a nevelés csődjére és hiányosságaira vezethetők vissza, és oly gyökerek, hogy a megoldást is

az alapoknál kellene kezdeni. Így támadt fel és erősödött meg bennünk a 80-as évek közepén az a gondolat, hogy a sok régi egyházi iskola méltatása és siratása helyett legalább egynek az újrafelállítást kellene megpróbálni. S amikor ez a gondolat a családi és baráti körön túllépve mozgalommá vált, akkor derült ki igazán, hogy hányféle elvárás fogadja majd az iskolát, ha egyszer tényleg létrejön. A különböző megfogalmazások sokszor hasonló vagy rokon elvárásokat takartak, de sokféleségük így is tanulságos: volt, aki az egyház megújulását, volt, aki a hit elmélyülését, volt, aki a magyarságtudat erősödését, a református hagyományok feltámasztását, az ökumenikus szellem kiteljesedését, a református értelmiség regenerálását, a jó értelemben vett egyházi elitképzés megindulását, az egyházi munkások utánpótlási bázisának kiszélesedését várta ettől az iskolától, és a sort folytathatnám. De abban mindenki egyetértett, hogy jó iskolát kellene csinálni, ahol a nevelés és oktatás minősége alapvető cél. Azt is megpróbáltuk megfogalmazni, hogy milyen embert szeretnénk nevelni leendő diákjainkból; s az a rövid cikk, melyet a *Confessio* 1989. 4. számába írtam, az elvárások mellett erre is kitér. A cikk azt a ma is válalt – bár naivnak látszó – meggyőződésünket tükrözte, hogy létezik olyan emberfajta, amely szinte mindegyik elvárásnak megfelel, és pedig nem azáltal, hogy mindenre fel van készítve vagy mindenre van recept a birtokában, hanem azáltal, hogy keresztyén hitéből erőt merítve meg tud állni a legkülönbözőbb szituációkban. Képes átlátni helyzetét, megtalálni feladatait, végiggondolni teendőit; cselekedni, ha a helyzet ezt kívánja, és megőrizni a reménységet, ha várni kell. Ez az az emberfajta, amelyet az „értelmes keresztyén”, „a gondolkodó hívő”, a „nyílt és türelmes református” szókapcsolatokkal próbálhatunk körülírni; s ennek a nevelését céloztuk meg már akkor is, amikor az iskola még csak reményeinkben élt.

A rendszerváltás nemcsak emberek és csoportok, hanem mozgalmak, intézmények, tervek, szándékok számára is gyökeresen új kontextust jelentett. Elképzelt iskolánk, mely a diktatúrában a közvélemény érdeklődése szempontjából kiemelt jelentőségű intézmény lett volna, mire megvalósult és működni kezdett, az induló demokrácia sok érdekes iskolájának egyike volt csupán. De a változással csak feladata lett nehezebb, fontossága és jelentősége nem csökkent. A különbség annyi volt, hogy míg azelőtt az elnyomás különböző fajtáival szemben megállni tudó ember, most pedig a szabad-

sággal élni tudó ember nevelése lett a feladata; bár e kettő tulajdonképpen ugyanaz. Az elnyomással szemben kitartó ember ugyanis a szabadsággal való élés sajátos formáját valósítja meg: a külső kényszerekkel szemben sem adja fel *belső szabadságát*. Szándékaink és indítékaink tehát a rendszerváltáskor sem változtak.

III. Kifogások, vádak az iskola ellen

Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az egyházvezetés úgy döntött: az 1986-ban indult kezdeményezést elvágja azzal, hogy az e kezdeményezésből 1990-ben megszületett iskolának új irányt és merőben új arculatot ad azáltal, hogy az igazgatót eltávolítja, majd a testületben alapos tisztogatást végez, az érintettek számára már világos volt, hogy ezt a döntését alapvetően két megfontolásra (pontosabban meg nem gondolt kifogásra, pletykaszinten terjesztett és igazán soha meg nem indokolt vádra) alapozza. Az egyik az, hogy az iskola „liberális”, ami az e köröket valamennyire is ismerő számára legenyhébb változatában is egyet jelent a nemzetietlenség vádjával; a másik az, hogy az iskola „nem eléggé hívő”, „nem igazán református” szellemű.

E vádak tartalmával érdemben nem foglalkozhatunk. Nemcsak terjedelmi okokból. Az első esetben ugyanis az egyházi köröket messze meghaladó jelenségről, a mai magyar értelmiség egyik válságtünetéről van szó. Az egész magyar társadalom s benne az értelmiség aggasztó tudati állapotáról tanúskodik az, hogy nálunk ma széles körökben elterjedve, eredeti jelentésétől teljesen függetlenül s minden gondolkodás nélkül szitokszóként vált használatossá a liberális jelző, s az is, hogy a magukat liberálisnak vallók elvétve sem hivatkoznak egy olyan színvonalú magyar liberális hagyományra, amelyet Kölcsey, Eötvös, Vörösmarty és Ady neve fémjelez, hogy csak a legnagyobbakat említsük. A két jelenség összefügg, ugyanannak a nyomorúságnak két arca, egy olyan kérdés része, amelynek elemzése nemcsak erre hivatott politikai eszmetörténészt kívánna, hanem olyan nyugodt politikai elemzőt, aki meg tud maradni az elfogulatlanság, jóhiszeműség és tárgyilagosság útján, ami meggyőződésem szerint ma is létező lehetőség. De ha akadna is ilyen, kérdés, hogy van-e annyi erő a magyar értelmiségben, hogy visszatérjen az önmagával való szembenézésnek és gondolkodási tisztességgnek ahhoz a mércéjéhez, amelyet e kis ország legjobbjai példa-

ként felmutattak. Mert a „rendezni végre közös dolgainkat” ma mindenekelőtt azt sürgeti, hogy a legkülönbözőbb viszonylatokban *először* határainkon belül egymással értsünk szót, tisztességes hangnemben.

Ami a másik vádat illeti, nevezetesen azt, hogy az iskola „nem eléggé hívó”, azzal azért nehéz érdemben foglalkozni, mert egyrészt eseteket és történeteket kellene elemeznünk, bizonyítanunk vagy cáfolnunk, a valóban negatív esetek súlyát, gyakoriságát, jellemző vagy eseti voltát mérlegelnünk; másrészt mert ezek a vádak kizárólag egy jól elkülönülő kegyességi irányzat képviselői részéről merültek fel, amely irányzat nemcsak tartalmat, hanem formák, szabályok és szokások betartását, illetve egy ezekből kialakult stílust is elvár azoktól, akiket hívőnek tart. Természetesen előfordult, hogy ilyen stílusú gyerekeket más gyerekek kegyeskedőnek csúfoltak vagy ilyenként kezelték őket, s az is, hogy ilyen csúfolódók egy-egy osztályban hosszabb-rövidebb ideig hangadókká váltak; ilyenkor rendszerint az osztályfőnök rátermettségétől függött, hogy mikor vette észre és hogyan állította le az esetet vagy a folyamatot. Az azonban a testületben egyértelmű volt, hogy az ilyesmiket le kell állítani, s ha egy időre jellemzővé váltak, nem iskolai, hanem osztályszinten voltak jellemzők, az öt év során fölvetett tizenkilenc osztályból kettőben vagy háromban. (Mindezt nem az igazgatói felelősség elhárítására mondom, mivel a legkevésbé rátermett osztályfőnököket is én választottam az iskola tanárául, ugyanúgy, mint a pletykák és denunciaciók kiagyalóit, terjesztőit és a jelentésírókat is. Azóta is többen vigasztalnak azzal, hogy ha ötven vagy hatvan tanárból az évek során három vagy négy bizonyult katasztrofális választásnak, az nagyon jó arány; de ez engem kevésbé nyugtat meg, mert ezt a vigaszt nem adhatom tovább azoknak az osztályoknak, melyeknek életét megnehezítették. Ott a csőd nem 6 vagy 8 %-os, hanem százszázalékos.) De a kegyességi stílusokkal és irányokkal kapcsolatos viták – okos tanári segítséggel – a diákok hitének megerősödéséhez és értelemmel való összekapcsolódásához is vezethettek, s erre is tudok jó néhány konkrét példát.

Folytatva a „nem eléggé hívó” iskola kérdését: azokat, akik ezt a vádat nyíltan vagy burkoltan képviselték, teljesen hidegen hagyta az a százszor igazolódott tény, hogy az iskola keresztyén, református és hívő jellegének és a diákok hitének a legtöbbit a képmutató keresztyén, az agresszív hívó, a korlátozott református árt, és ilyen – sajnos – nemcsak az iskola köreiben kívül létezik. Végül is azt gondolom,

hogy ezekből és hasonló jelenségekből, melyek egy keresztyén iskolában is természetesen, az említett vádat vagy csak olyanok tudják megfogalmazni, akiknek az elméjében véletlenül sem merül már fel „a ti mennyei Atyátok, aki a szíveket vizsgálja”, hisz ők rég rátértek arra, hogy maguk vizsgálják a szíveket, s ilyen módon elég nagy gyakorlat birtokában maguk döntenek el régóta biztosan és végérvényesen, hogy kinek a hite megfelelő és kié nem. Vagy olyanok, akik pedagógiai kudarcaikat nem vallják be és nem gondolják végig, hanem ehelyett más kollégák működésének tulajdonítják, s az igaz hit, a helyes reformátusság s a valódi magyarság sérelmeként állítják be; ezeket az értékeket természetesen mind ők képviselik. (A Baár-Madasban volt néhány ilyen kollégánk, akik ezzel a felfogással természetesen újabb kudarcoknak tették ki magukat mind a diákok, mind tanártársaik között.)

E két vád képviselői annyiban mutattak valamelyes eltérést, hogy míg a hívő jelleg vagy hívő szellem elégtelensége szinte nyíltan is megfogalmazódott (és a hivatkozási alapjául szolgáló jelenségekről kétségtelenül jó szándékú jelzéseket is kaptam, amelyekkel mindig lehetett mit kezdeni), a nemzetietlenség vádja csak burkoltan, a liberalizmus meg az SZDSZ zagyva belekeverésével jelentkezett. (Persze, akiknek szólt, azokat így is elérte, hiszen őket a gondolati zagyvaság egyáltalán nem zavarta.)

Mindkét irányzat képviselői egyetértettek viszont abban, hogy az igazgatót le kell váltani, s abban is, hogy ennek leghatékonyabb eszköze nem a kifogások nyilvános megfogalmazása és az ezzel járó nyílt vita, hanem a születőben lévő új egyházi iskolatörvény. S az egyszerű képlette sűrített vádakat kritikátlanul és kontrollálatlanul magáévá tevő egyházvezetés valóban a frissen létrehozott törvény segítségével bonyolította le az igazgatóváltást úgy, hogy a gyerekeikért és az iskola jövőjéért aggódó szülőknek karjait szüntelenül széttárva ugyanazt felelte és feleli azóta is, mint az 1952-ben szétvert Baár-Madas szellemi örökségére hivatkozó, óva intó öregdiákoknak, s a tantestületi egyetértés tiszteletben tartásáért tiltakozva kivonuló tanároknak (amikor ezek az ígéreteket, a megértést és egyetértést deklaráló nyilatkozatokat, a biztatásokat és megnyugtatókat számon kérték): hogy a törvényen senki nem teheti túl magát, a demokráciának vannak ellentmondásai és gyermekbetegségei, „még egy püspök sem avatkozhat be kézivezérléssel”, és sajnos, a törvény az törvény.

IV. A törvény és a törvény végrehajtása

A törvény teljes elemzése s a történetek fényében nem egészen célzatosság nélkülinek tűnő hiányainak és szembeszökő abszurditásainak feltárása szintén nem lehet itt dolgunk. Ezt jogászok, protestáns egyházjogászok és vezetélméleti szakemberek végezhetnék el igazán jól. Itt csak a törvénynek és a törvény nevében alkalmazott eljárásnak néhány olyan eleme érdemel figyelmet, amelyből elsősorban pedagógiai tanulságok vonhatók le.

A születőben lévő egyházi törvényt már a tavaszi hónapokban lex Bibónak nevezték a diákok, bebizonyítva ezzel – immár sokadszor –, hogy a gyerekek gyanútlanására építő ravasz felnőttek általában elszámítják magukat. A spontánul és gyorsan érzékelő fiatal agyak itt is nyilvánvaló jelekből értékelték, s amikor észrevették, hogy a készülő törvény egyik passzusa a Baár-Madas igazgatója ellen irányul, nem jártak messze az igazságtól.

Mégis, az iskola életét megzázó eseményektől időben alig eltávolodva is nyilvánvaló, hogy noha erről is, de nem csak erről szól a törvény. Lehetetlen ugyanis nem észrevenni, hogy jelenlegi formájában elsősorban a változatlanul – azaz épülettel, tantestülettel és diákokkal együtt – átvett vagy visszavett iskolákra van szabva, s így összefügg azokkal a kérdésekkel, amelyek a rendszerváltás utáni egyházi iskolaügy nézeti pontjaira kérdeznak rá. Tudomásom szerint ugyanis az iskolafenntartó három történelmi egyház mindegyikében felmerült a kérdés, jó-e pusztán az elszenvedett sérelmek és az elvesztett iskolák felől megközelíteni az egyház újrainduló iskola- és nevelésügyét, és nem volna-e jobb és fontosabb a *mai* társadalom szükségai és igényei felől látni a kérdést, s ott és olyan mértékben vállalkozni iskolák felállítására, ahol erre egyértelmű igény mutatkozik, ugyanakkor figyelve arra, hogy megvannak-e vagy összehozhatók-e az iskola-felállításhoz szükséges *szellemi erőforrások*.

Jól tudjuk, hogy nem ez a fajta felelős mérlegelés határozta meg az egyházi iskolák átvételének, illetve létrehozásának első fordulóját, de nem is csak ennek ellenkezője, a hatalmi pozíciókban vagy presztízsből gondolkodás régi, háború előtti reflexeinek feléledése, hanem ezek mellett az új egyházi ingatlantörvény bizonyos kényszerei is. Akárhogy is zajlott azonban ez az első menet, a kérdés nem megkerülhető: az egyháznak számot kell tudni adnia saját híveinek és a társadalomnak

is, hogy mik oktatásának és nevelésének a céljai és melyek az eszközei.

A Magyarországi Református Egyház jelenlegi iskolatörvényéből sajnos egyértelműen annak a körvonalai rajzolódnak ki, hogy az egyház az iskolaügyet hatalmi és ideológiai kérdésként kezeli, s a törvény elsődleges célja a változatlanul, mindenestül átvett iskolák tantestületeinek a kordában tartása. Az igazgatótanácsban ugyanis a tantestületi képviselő aránya úgy van megállapítva, hogy a testület véleménye nemcsak hogy nem juttatható érvényre, hanem a testületnek arra sincs esélye, hogy képviselőin keresztül befolyásolja az igazgatótanács döntéseit; az igazgatótanács ugyanis az iskolát érintő bármely kérdésben jogerős döntéseket hozhat az egyetlen tantestületi képviselőnek és a hivatalból igazgatótanács tag igazgatónak, gazdasági vezetőnek és lelkésznek a teljes tartózkodása, tiltakozása vagy távolléte esetén is.

A törvény ide vonatkozó részeit nyilvánvalóan az a helyzet magyarázza, amely több felekezeten több iskolájában is előállt, néhány esetben huzavonáival több metetben országos figyelem középpontjába is került; nevezetesen az, hogy az egyháznak visszaadott iskolában a fordulatot sem a változatlanul átvett tantestület, sem a szülők egy része nem fogadja osztatlan egyetértéssel. A törvény hátterének megmagyarázható volta azonban nem kérdőjeleli el azt, hogy az ilyen iskolákban felmerülő kérdések és nézeteltérések rendezésében törvényével az egyház amellettt döntött: nem szót érteni akar ezekkel a testületekkel, hanem szándéka az, hogy minden vitát kikapcsoljon és a vitás kérdések rendezésében a tantestületi akaratnak semmi esélyt ne adjon. És ha az ilyen iskolák tanárai látják (mint ahogy május vége óta látják), hogy az egyház ezen a módon legelőször a tiszta lappal induló Baár-Madasban a szabadon és önként egyházi szolgálatra szerveződött tanárközösséggel bánt el, akkor hiába mondják nekik az egyház képviselői, hogy senki ne aggódjék egzisztenciális biztonsága felől, és hiába a nyitottság, méltányosság, tolerancia, ökumenikus szellem, krisztusi szeretet emlegetése is. A Baár-Madas esete tehát különös élességgel mutatja a kérdéses voltát annak a törvénynek, mely minden tanár-közösséget egyformán kezel: hatalmi eszközökkel sakkban tartandó testületekként.

Részleteiben ez például azt is jelenti, hogy a református iskola igazgatóját az egyház nem munkatárának, hanem rövid pórázra fogandó alkalmazottnak tekinti. Több mint függése, kiszolgáltatottsága az igazgatótanáccsal szem-

ben, felelősségének és cselekvési lehetőségének képtelen aránytalanságai, mint már említettem, külön vezetéseméleti elemzést érdemelnének. Hogy az igazgató saját jogállását mennyiben érzi bénító erőként mindennapi munkája gyakorlatában, azon valamelyest enyhíthetnek helyi viszonyok vagy szerencsés személyi felállások; elképzelhető például, hogy egy kisebb vidéki város iskolájának igazgatója nem szembesül olyan durván jogállása következményeivel, mint a nagyvárosi vagy pláne fővárosi iskola igazgatója, akinek számára már a törvény szövegéből egyértelmű kell hogy legyen, hogy jogállásának egyenes következményeként kerül majd alig megoldható helyzetek sorozatába. A tantestületi autonómia szinte teljes kiiktatása viszont feltehetően inkább a kisvárosi iskolák tanárait sújtja, mivel az elhelyezkedési lehetőségek korlátozott volta miatt az egzisztenciális kiszolgáltatottság itt nagyobb, mint a fővárosban.

Ezek az aspektusok végképp nem elhanyagolhatóak, mégis a törvény által felvetett igazi kérdéseknek csak a felszínét érintik. Nincs ugyanis semmiféle különbség nagyváros és kisváros vagy akár város és falu között a tekintetben, hogy a tantestületi autonómia valójában mindenütt a független, felelős tanárszemélyiség tiszteletének az egyik jogi megjelenési formája. Ott tehát, ahol ez az autonómia majdnem nullára redukálódik, valójában a tanár mozgástere határolódik be, méghozzá úgy és olyan mértékben, amelyet már az elmúlt negyven év gyakorlatából jól ismerünk: a függetlenségéhez ragaszkodó tanár legfeljebb a szellemi partizán függetlenségével élhet. Mondhatja vagy sejtetheti zárt ajtók mellett azt, amit a lelkiismerete diktál, összekacsinthat a diákjaival, de nyíltan vállalt, testületileg összehangolt és megvitatott nevelőmunkára nincs esélye ugyanúgy, mint az elmúlt rendszerben, mert tényleges jogállása legálisan csak az utasítás-végrehajtás lehetőségét tartja fenn számára. És ez a helyzet azzal is a pártállami rendszer legrosszabb pedagógiai hagyományát folytatja, hogy az iskolát a besúgások és feljelentések melegágyává teszi, főleg, ha van, aki fogadja ezeket a jelentéseket. Nagy keserűséggel szögezem le, hogy a Baár-Madas új igazgatótanácsa működésének második hónapjára e téren is „eredményeket” ért el.

A törvény viszont láthatóan nem számol azaz, hogy az ilyenfajta ideológiai parancsuralom társadalmi közege a rendszerváltással alapvetően megváltozott: a tanár-diák összekacsintásnak sem alapja, sem értelme nincs igazán többé,

sőt a bája is elszállt immár. Ehhez a bájhoz ugyanis a társadalomnak kényszerekkel és erőszakkal átítatott olyan zárt rendszere kellett, amelyben tudható volt, hogy diák is és tanár is minden iskolában ugyanazzal a rendszerrel szembesül, egyszerűbb tehát röghözköttöttségét tudomásul venni, s a cinkosság futó pillantásában keresni a szabadság élményét. A demokratikus társadalomban viszont a szellemi jogfosztottságra ítélt iskolát és tanárt a diák könnyen otthagynak, és előbb-utóbb ott is hagyja. Az egyháznak tehát jó lenne időben észrevennie, hogy szaporodnak az egyházilag visszaszerzett iskolákkal szemben felépített állami-önkormányzati iskolák. Elemi érdeke lenne tehát annak mielőbbi belátása, hogy *hosszú távon* csak akkor állhat meg, ha iskoláiban maga is megteremti az önálló és független felelős szellemi munka feltételeit.

Hogy ez a törvény mennyire nem alkalmas a református iskolák hosszú távú érdekeinek szolgálatára, az szövegénél is erőteljesebben megmutatkozott abban, ahogy szelleme testet öltött a Baár-Madasban a törvényre hivatkozva lefolytatott eljárásban. Ennek során ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy nemcsak annyiban a rövid távú szemlélet szülte, hogy az átvett iskolák hatékony kézen tartását és az egyházvezetés nyíltvita-kerülő kényelmét szolgálja, hanem annyiban is, hogy egyes iskolák esetében az életükbe való direkt beavatkozás eszközüel és leplezőjüel van szánva, s a *direkt beavatkozás* hosszú távú következményei sem a törvényalkotókat, sem a törvény alkalmazóit nem érdeklik. Ha érdekelték volna őket, nem rendeltek volna el március elején moratóriumot személyi ügyekben (amely az igazgatóválasztástól függetlenül minden iskolában megbénította a következő tanév előkészítését, de igazi célja az volt, hogy a Baár-Madasban ne az akkor még hivatalban lévő korábbi igazgatótanács bonyolítsa le – és ne az akkor még érvényes szabályozás szerint – az igazgatói megbízás lejártával esedékes eljárást). A márciusban elrendelt moratórium, az április végén kiírt igazgatói pályázat, az igazgatóváltás által okozott május-júniusi személyi bizonytalanságok, az ennek következtében júliusra csúszó tanár-eltávolítások és az új tanároknak a tanévkezdés heteire is áthúzódó keresgélése (ami, ismétlem, a moratórium-határozat pillanatában mind előre kiszámítható volt), mindez világosan mutatta, hogy *az iskola működőképessége és az oktatás-nevelés színvonala* az eljárás lebonyolítását vállaló vagy ahhoz nevüket adó egyházi „szakemberek” és tisztségviselők közül *senkit semmilyen formában nem érdekelt*.

A Baár-Madasban folyó munka három hónap-

ra, március 1-től május végéig történő megbénítása és bizonytalanná tétele azután arra is jó volt, hogy a pályázatok felbontása után öt napon belül lebonyolított kinevezési eljárás minősíthetetlen rövidegét képmutató módon azzal lehessen indokolni: „nem jó, ha az iskolában tovább tart a bizonytalanság.” Ezért adtak a tanároknak másfél munkanapot a jelentkező pályázatának megismerésére; ezért „felejtették el” kikérni a diákönkormányzat és az összsalkalmazotti értekezlet véleményét, amit a közoktatási törvény a nem állami iskolákra nézve is előír; majd a gimnazistákat óvodásként kezelve közölték velük, hogy ez az előírás az egyházi iskolákra nem vonatkozik. (A törvény az törvény?) – A gyorsaság oka természetesen más volt, éspedig „szakmai” természetű: az alattomos és durva eljárásoknak azt a részét, amelynél elkerülhetetlen a nyilvánosság, erőszakkal és rajtaütésszerűen kell lebonyolítani, hogy azok, akiket érint, s akik nem is álmodják, hogy ilyesmi megtörténhet, csak az események után ébredjenek föl. Az egyházi törvény, melyet a püspökhöz benyújtott ellen-beadvány aláírói lelkesen üdvözöltek, mindezt simán lehetővé tette és a törvényesség látszatával fedezte.

A gyors leszámolást, a testület akaratának megtörését tehát nem lehetett *erőszak* és éppen a törvényesség szempontjából *nem tiszta, illetve egyetlenest törvénytelen módszerek* alkalmazása nélkül megoldani. Az új törvény által életre hívott új igazgatótanács választandó tagjai – kézivezérlésű jelöltetésük után – „a közgyűlés utólagos jóváhagyásától feltételezeten” kezdték meg munkájukat április végén, majd a május végén összeülő éves közgyűlésen megválasztásuk elmaradt, illetve fel sem vetődött. Feltehetően szándékosan: mivel az iskola tiltakozása elhangzott, a jelöltek nem akarták kockáztatni az esetleges leszavaztatást, és pontosan tudták, hogy ha a szavazás elmarad, akkor az egész dolognak nincs gyakorlati jelentősége: a döntések és kinevezések gyorsan megszületnek, s ezzel a folyamatok munkajogilag visszafordíthatatlanokká válnak; és lényegtelen, hogy a döntéshozó testület az egyház törvénye szerint meg van-e választva, vagy nincs, legitim vagy illegitim. Ennyit ér az egyház törvénye meg a rá való hivatkozás. Az már csak ráadás, hogy a lebonyolítók, mint említettem, az állami törvény ide vonatkozó paragrafusaiból is megkerültek néhányat.

Ezek a módszerek – keresztyén iskoláról lévén szó – szinte szükségszerűen csak *kétszínűséggel és képmutatással* párosulva jelenhettek

meg az eljárás során. Különösen látványos és egyértelmű volt ez azokban az esetekben, amikor az igazgatótanács tagjai – már a döntés után – kijöttek az iskolába különböző alkalmakkor egyen-ketten-hárman, hogy „tájékoztassák” a diákgyűlést, a szülőtanácsot, a tantestületet arról, amit azok ugyanolyan jól tudtak, mint ők. Hogy a döntéshozó és az eljárást lebonyolító egyes személyek esetében mi volt az aránya az elfojtva is mocorgó rossz lelkiismeretből fakadó, alig vagy félig tudatos képmutatásnak, illetve a cinikusan vállalt farizeusságnak, az nem tudható, de hatását és eredményét tekintve nem is lényeges. Mindenesetre már a döntés előtti szakaszban látni lehetett, hogy a dolog nem megy másképp. A törvény vitája során voltak felszólalók, akik felhívták a Zsinat (a református egyház legfelsőbb törvényalkotó testülete, „parlamentje”) figyelmét, hogy az igazgatói kinevezéshez előírandó 8 év gyakorlat annyit jelent, hogy az egyház számára csak az felel meg iskolaigazgatónak, aki pedagógiai pályafutását a Kádár-rendszerben kezdte, s ez önmagában is abszurdum; ráadásul ez a feltétel azokat, akik a Kádár-rendszerben nem taníthattak és a rendszerváltáskor álltak az egyház szolgálatába, netán iskolát állítottak fel, kizárja az egyház pedagógiájából (itt a nevem is elhangzott példaként), vagy ami még méltánytalanabb, kizárja abból, hogy saját állását megpályázhassa és egyenlő feltételekkel indulhasson más pályázókkal s munkája, programja, eredményei és hibái alapján ítéltessék meg. Válaszképp a zsinat elnöke és a törvényt előterjesztő bizottság tagjai megnyugtatták az aggodalmaskodókat, hogy semmi probléma, hiszen a törvény azt is kimondja: indokolt esetben megbízást lehet adni kétszer egy évre, s ilyenkor el lehet tekinteni a 8 év gyakorlattól. Amikor azután a pályázat kiírását hozták elő az igazgatótanácsban, már fel sem merült, hogy íme, itt az indokolt eset, megbízást kell adni (pedig az említett megnyugtatók közül ketten, az ülést vezető elnök és a törvényelőkészítő bizottság egyik tagja az igazgatótanácsnak is tagja). A pályázatok felbontásakor azután éjszakába nyúló jogi vita folyt arról, hogy pályázatom elfogadható-e, meg a hat év gyakorlatot megelőző iskolamozgalom három éve hozzászámítható-e, s az volt a döntés, hogy nem, mert „sajnos, az igazgatótanács nem törvényértelmező, hanem csupán törvényalkalmazó szerv”. Az a kézenfekvő megoldás, hogy az ügyet a nyolc nap múlva összeülő Zsinat elé terjesszék, hogy e speciális esetben értelmezze saját törvényét, szintén nem merült fel (nyilván

azért nem, mert a három hónap bizonytalanság után „nem lenne jó az iskolának a további bizonytalanság”). Maradt az izzadt homlokok törölgetése, az égnek emelt tekintetek és a karok tehetetlen széttárása: sajnos, a törvény az törvény.

A törvény alkalmazásának eme képmutató kísérőelemei önmagukban is leverők és elgondolkodtatóak. A magukat az egyház szolgálatára szánó tanárok számára mégis az volt a legnehezebben megemészthető (s valószínűleg a szülők és a diákok számára is), hogy az egyházvezetés az új törvényt végső eszközként és arra használta, hogy *kitérjen a párbeszéd elől*. A rendszerváltás után újrainduló nevelésügyének mindama kérdéseit, amelyet negyven év után az új helyzet felvetett, nem nyílt és tárgyilagos vitában akarta tisztázni, hanem a vélt ellenfél elnémítása és kivetése mellett döntött. Mert a Baár-Madas nemcsak időrendben tekinthető az első újrafelálló református iskolának azáltal, hogy a kezdeményezés jóval megelőzte a politikai fordulatot, hanem azért és azáltal is, hogy a beindításán tanárként és munkatársként becsületesen és áldozatkészen dolgozók elsőként tapasztalták meg azt, hogy egy induló iskola ügyét szolgálni összehasonlíthatatlanul nehezebb, mert összehasonlíthatatlanul több munkát igényel, mint egy már működő vagy pláne régóta működő iskolában dolgozni. E nehéz helyzet azonban egy előnyt mégis kínál (annak, aki ezt észreveszi): az induló iskola jobb helyzetben van arra nézve, hogy az új társadalmi-politikai helyzetben magát bemérje, céljait-feladatait tisztán lássa és megfogalmazza a maga számára úgy, hogy újra végiggondolja: mi következik saját alapjaiból a mai helyzetben. Egy ilyenfajta elvi tisztázásra történt kísérlet az iskola pedagógiai programjának első részében.

V. A pedagógiai program

A pedagógiai program kidolgozásának szükségességét egyfelől, mint köztudott, az 1993-as közoktatási törvény előírása indokolja, meglétét azonban a Nemzeti Alaptanterv hatálybalépését követő harmadik év szeptember 1-re írja elő kötelező érvénnyel. A hivatalos határidő felől nézve tehát nem volt olyan sürgős a program írásba foglalása, mint az egyház és az újrainduló iskola belső valósága felől nézve. Az újrainduló iskola gyakorlata ugyanis tisztázatlan kérdések tömegét hozta felszínre, s létezett ennek megfelelően az isko-

lán és az egyházon belül a tisztázásnak egy tisztességes igénye. Volt azonban kezdettől egy kevésbé tisztességes változat is: voltak, akik elvárták, hogy az igen rövid idő alatt felállított iskolában ne csak íróasztal és karosszék, valamint felszerelt laborok fogadják őket, hanem kész pedagógiai program is, amely kezdettől garantálja az igazi református szellem érvényesülését. Nem értették meg, hogy ez a szellem, ha megszületik, nem az írásba foglalásból fog megszületni, hanem deklarált és vallott *keresztyén alapelveinknek, a magyar protestantizmus – benne a kálvinizmus – hagyományainak és a mai magyar társadalom igényeinek találkozásából, az iskolában, a tantestület sokéves munkája által*. S ezt a sokéves munkát győzni kell hittel, reménységgel, türelemmel és bizalommal, és a dolgozni-tudás mellett várni-tudással is. Ehelyett – mivel a program sem az induláskor, sem a kezdeti években nem állt rendelkezésre felüthető szabálykönyv vagy asztalra letehető ismertető formájában, s minden konkrét probléma előtt magunknak kellett megtalálni a választ alapelveink, hagyományaink és józan eszünk alapján – viszsztatérőleg emlegetni kezdték, hol számonkérően, hol ajkbiggyeszítve: „mitől református ez az iskola?”, „hiszen még pedagógiai programunk sincs”. S ezzel nagyjából párhuzamosan és nagyjából ugyanezek kezdtek kétségbevonhatatlan autoritással igazi reformátusként az igazi református szellemre hivatkozni.

A program írásba foglalását még éppen időben kezdtük el 1994 augusztusában, mert az év végére világossá vált, hogy az egyházi felsőség ezt a fajta számonkérő hangot is magáévá tette; igaz, minden jel szerint csak a Baár-Madassal szemben. (1995 januárjában, amikor a mi programunk már elküldhető állapotban volt, végigtelefonáltam a református testvériskolákat, hogy ha van pedagógiai programjuk, vagy valami annak megfelelő, ahhoz hasonló, esetleg ideiglenes dokumentum, küldjék el, cserébe én is küldöm a miénket. Nem tudtak küldeni, teljesen elfogadható indokokkal; ha két hónappal korábban kérnek, én sem tudtam volna.) Így készült el 1995 januárjára, jórészt már a támadások tüzeiben az iskola pedagógiai programjának első, elvi része.

Ez az első rész (a többi már nem készülhetett el) tartalmaz egyfelől világosan megfogalmazott elvi-teológiai állásfoglalásokat, másfelől kísérletet tesz a mai helyzetben legfontosabbnak tűnő kérdések végiggondolására. Ugyanakkor a szöveg egészével sugall egy bi-

zonyos szemléletmódot. Ennek leglényegesebb elemei a következők: a református iskolát elsősorban nem felekezeti sajátosságában, hanem mint *keresztyén iskolát* definiálja, sugallva ezzel, hogy az iskola lényegét a krisztusi alapok adják; továbbá az átfogóbb, illetve konkrét kérdések tárgyalásánál a klasszikus hitvallásokra, a protestáns teológia klasszikusaira (Lutherre éppúgy, mint Kálvinra) és XX. századi legjelentősebb képviselőire hivatkozik mindig úgy, hogy *reformátori tanításról* beszél. Eme hivatkozási alapok egyike sem véletlen.

Mindkét megközelítés valójában ugyanazt célozza: miközben a közös keresztyén alapok végiggondolására hívja azokat, akik egy határozott felekezeti hagyományból jönnek, ezzel a végső lényegre irányítja a tekintetet; ugyanakkor a szellemi horizont-tágítás első szerény, de konkrét lépését igyekszik meg is tenni azal, hogy a XX. század végén közös protestáns alapokról, közös reformátori tanításról beszél.

A mai helyzetben végiggondolásra javasolt legfontosabb kérdésekként a következőkkel foglalkozik a program: milyen emberszemléletre, emberképre építi nevelését az iskola; a személyiségformálást milyen célok jegyében végzi; mely céloknak ad prioritást; tisztázni igyekszik hit és erkölcs, törvény és evangélium viszonyát; majd a keresztyén hit és kultúra, illetve hit és tudomány viszonyát. Kitér továbbá olyan, speciálisan magyar vonatkozásokra is, mint a hazaszeretet helye a keresztyén nevelésben; végül pedig kísérletet tesz az egyházi iskola helyzetének – mind az őt körülvevő társadalmi közegben, mind az egyházban – végiggondolására, és az ebből adódó feladatok jelzésére.

Tudatában voltunk annak, hogy ezt az elvi kiindulást és szemléletmódot az egyházon belül nem mindenki teszi magáévá, s így ellenvéleményt jelenthet be. Tudható volt, hogy vannak, akik nem igazán akarnak egyetemes keresztyén alapokról hallani, hanem csak magyar kálvinizmusról; az sem volt titok, hogy lesznek, akik csak a hivatkozásokat számolják le és az idézett szerzőkről készítenek statisztikákat, anélkül, hogy megkísérelnék a mondottakat felfogni, azokkal egyetérteni vagy nem egyetérteni; s az is világos volt régóta, hogy nagyjából ugyanez az emberfajta sok mindenre kapható, de arra nem nagyon, hogy gondolkodási horizontját tágítsa. Mégis, a szellemi sportszerűség elemi követelménye azt kívánta volna, hogy ezek tárgyi vitában álljanak ki nézeteikkel, nemcsak vállalva, hanem ki is fejtve gondolataikat. Nem ez történt.

Az egyház nemcsak hogy nem adott fórumot a pedagógiai program megvitatására, hanem minden módon aktívan igyekezett elkerülni a nyílt vitát; s annak, hogy a hivatalban lévő igazgatót végül is nem engedte megmérettetésre, egyik oka biztosan az volt, hogy pályázatában ott volt ez a program. Korábban ennek hiányát az egyház illetékesei többször is, olykor egészen arrogáns hangnemben fordították a Baár-Madas vezetése ellen, majd amikor a program írásba foglalva elkészült és a testület nagy többséggel elfogadta, nem történt róla többet említés. Amikor a Baár-Madas ellen készülő hadműveletről mit sem sejtő vidéki iskolaigazgatók és tanárok örömmel üdvözölték a régen esedékes elvi tisztázás kísérletét, és tárgyilag bíráló, komoly észrevételeket is kaptunk, az egyház hivatalos illetékesei savanyúan hallgattak, mert a program nem illett bele elképzeléseikbe. Ezeket az elképzeléseket azután a pártállam ideológiai harcainak mintájára valósították meg: nem a nézetek ütköztetése és kikristályosítása volt a cél, hanem egy láthatatlan ideológiai központ döntötte el, hogy mi a helyes nézet. Nem új számunkra, hogy az ilyenfajta döntések a döntéshozók agyában néhány durván leegyszerűsítő és megbélyegző kategória alkalmazására épülnek: ezúttal az „osztályellenség”, a „burzsuj” és az „ingadozó középparaszt” helyét a „liberális”, a „nem eléggé hívő” és a „nem igazán református” címkék foglalták el. S végül az egyedül helyes álláspontnak is pártállami módszerekkel szereztek érvényt: sem az iskolában folyó munkát, sem annak eredményeit és hibáit nem vizsgálták meg szakszerűen és elfogulatlanul, s nem készült elemzés és értékelés a testület által megvitatott és elfogadott alapelvekről sem, hanem a már említett módon, a törvényesség látszatába burkolva egyszerűen kiiktatták azt és azokat, akiket titkon ellenségnek tekintettek.

VI. Kérdések és tanulságok

A Magyarországi Református Egyház újonnan hozott iskolaügyi törvénye, és az a mód, ahogy az egyházvezetés ezt a Baár-Madas igazgatóváltásában alkalmazta, megkerülhetetlenül felvet néhány fontosnak tűnő kérdést.

Ezek közé tartozik mindenekelőtt a *nevelésteületi autonómia* felszámolásának félreismerhetetlen szándéka. Az elmúlt negyven év tapasztalatának fényében kínos és nehéz felvet-

ni a kérdést: épp az egyház vezetői nem érzékelik, hogy ez a szellemi erőszak egyik formája? Ma, a tömegkultúra, pontosabban a tömeges kultúrátlanság árnyékában nagyon különböző pedagógiai irányzatok és gyerekekért egyre jobban aggódó szülők egybehangzó álláspontja, illetve tapasztalata az, hogy a nevelés egyik leglényegesebb faktora a pregnant, hatni képes, autonóm tanár-személyiség. Ennek kézenfekvő magyarázata az, hogy a nevelés ugyanolyan primer szellemi tevékenység, mint az irodalom, mint a művészet bármely más válfaja, vagy akár az igehirdetés, amelyeknek lényegéhez tartozik, hogy a függetlenség és lelkiismereti szabadság bizonyos minimuma alatt nem lehet minőségi módon végezni. Pontosabban a nevelés is olyan terület, ahol a szellemi függetlenség csorbítása azonnal torzító hatásként jelentkezik. Ma még elég közeleik a múlt rendszerben szerzett tapasztalataink, s ugyanakkor némi történelmi távlatunk is van már ahhoz, hogy könnyen előre lássuk: az olyan iskolában, amelyben a szellemi autonómiájában veszélyeztetett tanár bármely ok miatt ott marad, minimálisan elszűrül, valószínűbb azonban, hogy így vagy úgy eltorzul és megkeseredik. Ennél azonban még realisabb veszély *ma* az, hogy a szellemi autonómiájához ragaszkodó, azaz a feltehetően jó minőségű tanár előbb vagy utóbb elmegy az ilyen iskolából, s marad a közepes és gyenge, akit mindez kevésbé zavar, azaz: *a neveléstitület autonómiájának lefokozása* – szinte áttétel nélkül – *kontraszelektációs tényezővé válik*.

Az egyház oktatási törvényének másik sarkalatos pontja az, hogy a törvényalkotók vagy nem ismerik, vagy tudatosan figyelmen kívül hagyják azt a valóságos életközeget, amelyben a törvény szabályozó erőként megjelenik. A protestáns egyházi iskolának ugyanis egyszerre gyengéje és erőssége az, hogy a tanárok nagy többsége családost, olykor többgyermekes, ami annyit jelent, hogy megélhetési gondjai, egzisztenciális biztonságigényei alapján nem vonhatja ki magát úgy a munkaerőpiac törvényei alól, mint a szerzetes tanár. Ebben a helyzetben az új törvény által az igazgatónak meghagyott munkajogi jogosítványok semmitőrien csekély mértéke (csak óraadót vehet fel saját hatáskörében) gyakorlatilag lehetetlenné teszi – a fővárosban mindenképpen, de valamilyen mértékben vidéken is –, hogy az igazgató rangos, jó tanárt meghívjon vagy akár csak alkalmazzon. Ahogy a Baár-Madas június óta eltelt hónapjainak példájából látható, a munkaadói jogoknak az igazga-

tótanácsra való átruházása – ami a bürokratikus nehézkesség és a szakértelemhiány megsokszorozásával jár – lehetetlenné teszi a következetes és igényes tantestület-fejlesztést; azaz *a minőség szempontja teljességgel elsikkad*. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a jó minőségű tanár megszerzését és megkötését az egyház saját törvényével nehezíti meg, sőt teszi lehetetlenné saját iskoláiban. Mindent összevéve: az egyház mintha nem lenne képes vagy nem akarná tudomásul venni azt a társadalmi közeget, amelyben él, és amelyben iskoláit működtetni akarja.

S ez már összefügg egy sokkal tágabb és összetettebb kérdéskörrel. Itt nem annyira a törvény szövege, mint inkább az alkalmazása során porondra lépő és lelepleződő erők kényszerítik ki a kérdést: mi az egyháznak a társadalomban betöltött szerepe? Vajon végiggondolta-e az egyházvezetés, hogy milyen szerepet szán egyházának s benne az egyházi iskoláknak a mai magyar társadalom egészében? A minőségi szempont mellőzése ugyanis úgy is értelmezhető, hogy az egyház kitér a társadalmi megmértetés elől, s hogy számára nem fontos, hogy iskolái minőségileg-szakmailag megállnak-e az állami oktatás és más egyházak iskolái mellett. Ebből elkerülhetetlenül és egymáshoz kapcsolódva kérdések láncolata áll elő: az egyház egy zárt saját világ felépítésén fáradozik? csak saját magának – gyülekezetek és egyházi tisztségviselők számára – tartja fenn iskoláit? nem fontos a számára, hogy ad-e valamit a világnak, azaz a társadalomnak? nem fontos a számára, hogy értelmiségi pályára menő nevelttei be tudnak-e majd épülni az ország értelmiségének egészébe?

Azt hiszem, nem lehet igazán kérdéses, hogy közöm a református egyházhoz és benne kitüntetetten a Baár-Madashoz nem mai keletű. Így nyugodtan kijelenthetem, hogy az iskola hagyományja nem ez: sem a hajdani Baár-Madas, sem az általam öt évig vezetett intézmény nem volt felekezeti rezervátum, hanem valami többre igyekezett vállalkozni. Ettől függetlenül is érvényes azonban az, hogy az egyházi iskola az egyház és a világ találkozásának kitüntetett helye: olyan hely, ahol ez a találkozás naponta megtörténik és elkerülhetetlen akkor is, ha el akarják kerülni. Egy gyülekezet, ha akarja, kikapcsolhatja magát a környező társadalom életéből s évtizedeket tölthet el viszonylag konfliktusmentes belterjességben, hátrítva és elkerülve a felmerülő problémákat; iskolában ez lehetetlen.

Mindez azt is jelenti, hogy ha az egyház nem vállalkozik is a rendszerváltás után elő-

állt helyzetben, a megváltozott társadalomban saját helyzetének és ebből fakadó feladatainak átgondolására, ennek következményei mégis törvénytörően őt érintik, az ő fejére hullanak vissza. Lehet, hogy ez nem lesz olyan gyors és drámai folyamat, mint ahogyan a lengyel katolikus egyház óriási erkölcsi tőkéjét egész rövid idő alatt föléltte, jellegében mégis hasonló folyamat indulhat el vagy már el is indult; s ezen mit sem változtat, ha nem akarunk vele szembenézni.

Ugyancsak megkerülhetetlen az egyház szembesülése azzal a kérdéssel, hogy szellemi légköre és konkrét tevékenysége *a társadalomban miféle tendenciákat erősít fel*. Az ázsiai diktatúra elvonulása után ugyanis a demokrácia első, talán legérezhetőbb kísérőjelensége az erőszak össztársadalmi mennyiségének ugrásszerű megemelkedése volt (a közbiztonság romlása, szélsőséges csoportok, mozgalmak, mentalitások megjelenése) nemcsak nálunk, hanem az egész közép-európai térségben. Ha az egyház nem néz szembe önmagával, akkor sem kerülheti el, hogy megnyilatkozásait, tetteit és szellemi arculatát ebben az összefüggésben értékeljék mások. Jó lenne hát, ha a magunkat keresztyénnek vallók eszünkbe vennék, hogy a társadalom, ha vár tőlünk valamit, akkor az az, hogy jó akaratot vigyünk a világba és ne erőszakot. S esedékes lenne talán arra is ráébrednünk, hogy keresztyénségünk semmire sem jogcím, s főleg arra nem, hogy mindenre receptünk legyen és semmin se kelljen gondolkodnunk; hanem sokkal inkább erőforrás arra, hogy meg- és feloldhatatlannak látszó problémákkal is nyíltan szembenézzünk, s hogy gondolataink, szavaink és tetteink felelősségét vállaljuk. El kellene jutnunk annak belátására, hogy a legveszélyesebb emberfajta az, aki hitét, vallását, ideológiáját receptkönyvnek használva már itt a földön az igazság birtokosának hiszi magát, s ezért kritikus helyzetben (amelynek kritikus voltát természetesen ő dönti el, méghozzá többnyire érdekei, sérelmei, hiúsága alapján) bármilyen eszköz használatát megengedhetőnek tartja. S nem szabadna elfelejtenünk azt a történelmi tapasztalatot, hogy ez a kísértés a keresztyénhez éppoly közel van, mint a muzulmánhoz vagy a kommunistához.

A Baár-Madassal kapcsolatos döntésekben körvonalazódik még egy, inkább latensen meglévő, megint csak nem tisztázott és ki nem mondott kérdéskör, amely, mint annyi más tisztázatlan kérdés, anélkül ölt testet visszacsinálhatatlan döntésekben, hogy előzőleg bár-

milyen kísérlet történt volna bárminemű végiggondolására: ez pedig *a hagyomány értelmezése*. Olyan alapos elemzésre, mint amit a kérdés megérdemelne, itt nyilvánvalóan nincs mód. Inkább csak utalni lehet arra, hogy hagyományon valami változtatlan örök érték változatlan örök formában való továbbviteleét érteni *elvileg* képtelenség vagy illúzió (ha valahol, hát itt is egészen új szemléletet hoz a reformáció); *gyakorlatban* kísérletet tenni ilyen hagyományértelmezésre pedig sokkal közelebb áll az agy-érelmeszesedéshez, mint ahhoz, amit élő hagyománynak nevezhetünk.

A történetek fényében ennél is fontosabb azonban tisztán látni, hogy egy hagyományon belül tudni kell megkülönböztetni a hagyomány magját, a lényegét, és azt, ami a magból kinő, ami a lényegből következik. Mintha zavar lenne ebben a vonatkozásban is a mai magyar református egyházban. A mi olvasatunkban ugyanis a magyar kálvinizmus talán legfontosabb hagyománya, hogy az alapok és ami az alapokból következik, a helyükön voltak. Az alap a bibliai (ő- és újtestamentumi) kijelentés és a reformatori tanítás volt, s ez határozta meg a történelmünk során oly keservesen fontossá váló kérdéseket: a nemzetszemléletet és a nemzeti történelem értelmezését, és nem fordítva. Ez az, ami évszázadokon át nyomomon követhető a református vidékek névtele nélkül fennmaradó betlehemes játékaiban éppúgy, mint kálvinistaként számontartott legnagyobb klasszikusainknál: Kölcseynél, Aranyánál, Adynál. A Baár-Madas pedagógiai programjának agyonhallgatása egyértelművé teszi, hogy az egyházban olyan erők kerekedtek felül, amelyek vagy nem akarnak ezekről az alapokról hallani, vagy nem így látják alap és következmény viszonyát. A kérdés az, hogy mit akarnak a helyére tenni. Nem egy jel arra mutat, hogy a nemzeti érdekekhez és egy sajátos nemzetszemlélethez, lehetőleg minél dicsőbb-höz akarják hozzáidomítani a bibliai tanítást.

S ez már közvetlenül kapcsolódik a következő lényeges kérdéshez: abban, ahogy az igaz magyarság és az igaz hit meg a valódi reformátusság képviselői láthatóan feltétlen egyetértésben és akcióegységben felálltak az 1990-ben újraindult iskola ellen, a legjellemzőbb talán az, hogy közösként vállalt szemléletük *inkohereciája* láthatólag senkit sem zavart.

Vannak ugyanis olyanok, akik észre sem veszik, hogy össze nem tartozó, netán egymásnak ellentmondó gondolatoknak, eszméknek és meggyőződéseknek adnak helyt elméjükben.

Ha tetszik, nevezhetjük ezt – éppen gyanút-lansága miatt – jóhiszemű gondolati inkoherenciának is; ez azonban nem azt jelenti, hogy következményei ártalmatlanok. Ezen a gondolkodásmódon, helyesebben a gondolkodási hiánynak ezen a fajtáján csak a céltudatos gondolkodásra-nevelés segíthet. Ezért volt az iskola szükségességének belátásánál legelső helyen az a felismerés, hogy égetően szükség volna az egyházban gondolkodni tudó keresztyénekre, olyan emberekre, akik átlátják, hogy mit lehet keresztyénség címén úzni s mit nem, hogy milyen gondolatok milyen következményekkel járnak, s hogy vannak lelki-gondolati belátások, amelyekből egyértelmű tetteknek kell következni stb.

Van azonban ennek a gondolati inkoherenciának egy rosszabb, nem jóhiszemű változata is. Azok közt, akik az akciót irányították vagy közreműködtek benne (de nemcsak ebben a körben) feltehetően vannak olyanok is, akik többé-kevésbé tudják, vagy akár nagyon is tudják, hogy hangoztatott nézeteiken belül nem minden fér össze egymással, s hogy nézeteik és tetteik nem fedik egymást. Ezek viszont láthatólag úgy vélik, hogy a hirdetett meggyőződés (keresztyén tanok) és az ezekkel nem egyező módszerek és tettek közötti ellentmondás több vagy kevesebb képmutatással áthidalható. Megint csak nem kellene kivételes képességek annak belátásához a XX. század végén, hogy a keresztyén egyházak kétezer éves történetük során ezt a kártyát már kijátszották, ki így, ki úgy. Ha nem tudunk koherensen és tisztességesen gondolkodni és meggyőződésünkéről számot adni úgy, hogy tetteink és deklarált nézeteink egyértelműen és hitelesen fedjék egymást, akkor ez nem is olyan hosszú távon csak az egyház hitelvesztését vonhatja maga után. Ha tehát az egyház egy általa célzatosan meghozott, átlátszóan alattomos (vagy alattomosan átlátszó) törvénypasszus alkalmazása során széttárt karral azt mondja: „sajnos, a törvényen senki nem teheti túl magát”, s eközben mind az általa hozott egyházi, mind a rá is érvényes világi törvények más passzusait szemrebbenés nélkül megszegi vagy figyelmen kívül hagyja, ez éppúgy nem növeli tekintélyét, mint az, hogy miközben hivatalos megnyilatkozásaiban állandóan a magyarság fogyatkozására hívja fel a figyelmet és gyerekvállalásra buzdít („azé az ország, aki teleszüli”), iskolájából többek mellett simán elbocsát egy négygyermekes tanár-házaspárt is, méghozzá júliusban. Hivatkozik demokratikus és presbiteriánus hagyományaira, de saját iskolájának tantestületét bátran semmibe veszi.

Iskoláról lévén szó, van azonban ennek a kérdésnek egy különösen sötét vonatkozása is.

A törvény alkalmazásának hevében az ebben buzgó egyházi és nem egyházi illetékesek láthatóan nem törődtek azzal, hogy a helyenként több mint átlátszó szándékok, tettek és az ezekhez fűzött deklarációk – magyarul a *képmutatás tömény valósága* – hogyan hat az ifúságra. Senki nem törődött azzal, hogy képmutatással az egyház többet rombol a gyerekekben, mintha nem adna nekik semmit. És itt nem gondolkodhatunk globálisan. Minden egyes gyerek, aki emiatt elfordul a Krisztus evangéliumától, külön-külön teljes veszteség.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a kérdés nem vizsgálható egyházi összefüggésben is. A farizeusság nyilván azokban a gyerekekben rombol leginkább, akik átlátják a képmutatás színjátékait, és főleg azokban, akiknek az igazságérzete tiltakozik is ez ellen. Az egyház tehát megint elsősorban a legértelme-sebbeket és az erkölcsileg legigényesebbeket távolítja el vagy löki ki magából. Így egészen ki a tantestületi kontraszelekció a diákság körében beinduló kontraszelekcióval.

S ha el is maradt a Baár-Madasban 1995-ig működő pedagógiai koncepciónak, és az új vezetés által 1995 szeptemberében bevezetett elképzeléseknek a vitája, világos, hogy ezen a ponton a gyakorlat valóban két merőben ellentétes felfogást szembeállít. A testület által elfogadott programunk előfeltevése az, hogy az iskola, a tanár *hatni akar* a gyerekre. Egy ilyen pedagógiai szemlélet éberen ügyel arra, hogy a képmutatásnak lehetőleg még az árnyéka se merüljön fel az iskolában, tudván azt, hogy a kamaszok különösen érzékenyek erre; e ponton tehát a nevelés egésze foroghat kockán. Azokról, akik a Baár-Madas irányításában teljes fordulatot és tisztogatást láttak szükségesnek, vita nélkül is tudható, hogy zászlójukon a *rend és fegyelem* áll. Hogy ez konkrétan mit takar, az most még nem tudható. A történetek után azonban annyi biztosnak látszik, hogy eme felfogás hívei azzal nem foglalkoznak, hogy mi zajlik a gyerek agyában, amikor erkölcsileg kifogásolható események és magatartások tanúja; a fontos csak az, hogy olyankor hallgasson. Természetesen fegyelmeztessen. Önkéntelenül is felmerül a kérdés: valóban erre akarja alapozni az egyház az ifúsághoz való viszonyát? Továbbmenve: *milyen erőkre akar építeni, ha saját fiaival ilyen mértékben és ilyen módon nem akar szóba állni?*

Le kell szögezni azt is, hogy a „világnezetileg elkötelezett” iskola (ma ez a hivatalos neve az egyházi, felekezeti, vallási alapokra hivatkozó iskoláknak) sokkal nehezebb műfaj, mint a „semleges”, ahol csupán a színvonalas oktatás (és esetleg az általános társadalmi normáknak megfelelő nevelés) a kitűzött cél. A világ-

nézeti elkötelezettség – még ha a legpozitívabb értelemben vesszük is – mégiscsak hatni akar, saját meggyőződését továbbadni és terjeszteni; s emiatt nagyon közel van hozzá egyrészt a doktrinerség, másrészt az agitáció kísértése. A doktriner és agitáló meggyőződés azonban csak a gondolkodni resteket, a receptre vágyókat, a mankóra szorulókat, a szabályokba kapaszkodókat, a hézagtalan világképre áhítozókat, a magukat csak nyájban jól érzőket nyeri meg magának, pontosabban ilyené neveli – tudatosan vagy öntudatlanul – azokat, akiket nevelni alkalma van, ha hagyják magukat. Az ilyen növedékekből azután lehet jó alattvaló, drága testvér, kellemes elvtárs vagy végsőkéig kitarító katona, de önállóan gondolkodó ember nem. Hogy a hitbeli elkötelezettség (sokkal szívesebben használok ezt a szót a „világnézeti” helyett) terjesztése igazán csak a hiteles példa erejével képzelhető el, hogy ez nagyon keskeny út, s hogy ezen a keskeny úton két halálos ellenség van, a képmutatás és az erőszak, ennek a felismerésnek, úgy tűnik, a Baár-Madast jelenleg körülvevő egyházi közegben még érelelődni kell.

Az egyháznak tehát életősen szüksége volna önállóan gondolkodó keresztyénekre; és, mint láttuk, mindent inkább el tud viselni, mint a független és kritikus gondolkodást. Pár évvel ezelőtt azt hittük, hogy ebből a circulus vitiosusból a református egyházban jó – és igenis hitbelileg elkötelezett – iskolák létrehozásával lehetne kilépni; ma ez, a Baár-Madas tapasztalata alapján, nem ilyen egyértelmű. Egyelőre meg kell állnunk egy komoly csatavesztés regisztrálásánál és végiggondolásánál.

Végül még egy megkerülhetetlen kérdés, *a kultúrához való viszony* kérdése. A változás során úgy tűnt, sem a döntéshozókban, sem a lebonyolítókban nem merült fel futó kétségként sem, hogy egy iskolával (mint ahogy semmi olyan intézménnyel, mely kultúra építésére hivatott) nem lenne szabad ilyen durván elbánni. Egyszerűen azért, mert egy kultúra kialakulása és megerősödése, akármekkora léptékről van szó, mindenütt csak lassú, szerves építési-növekedési folyamat eredménye. Lehet, hogy mindabban, amit az iskoláért és az iskolában munkatársaimmal együtt tettünk, sok mulasztás és hiba terhel bennünket, s lehet, hogy ezek felelőssége elsősorban az enyém, de az talán nem vonható kétségbe, hogy hosszú idő után, nagy erdőirtások helyén ültettünk. A református egyházban láthatóan nem volt annyi türelem, hogy egy ilyen friss erdőtelepít-

tést egy darabig békén hagyjon, még ha nem is minden az egyház jelenlegi vezetőinek szája íze szerint történt, akik nem tudtak okosabbat, mint hogy öt év után kiszaggassák azt, amit sokan tiszta szándékkal és fáradságos munkával ültettek. Ennél már csak az szomorúbb, hogy olyan erők sem léptek föl, amelyek ezt a szaggatást képesek lettek volna megakadályozni, illetve akik felléptek, végül is nem voltak elég erősek ehhez. Elgondolkoztató az a váratlan és felemelő – de legalább ugyanannyira leverő – tény is, hogy az iskola védelmében elinduló szülői-támogatói-alapítványi akció kezdeményezői mind a természetudományos értelmiség köréből kerültek ki, s az ún. humán értelmiség, amelynek pedig jobban kéne ismernie a kulturális pusztítások természetrajzát és következményeit, ebben az ügyben inkább hallgatott (tisztelet a kevés kivételnek). És a lelkészeknek-presbitereknek, azaz a gyülekezetek vezetőinek az iskolához való viszonya is ambivalensnek tűnik, bár az arányok nehezen állapíthatók meg. A májusi közgyűlésen, amikor iskolánk helyzete mindenki előtt világossá kellett hogy váljék, igazán bátor és egyenes felszólalások is elhangzottak, de ezek mellett többek részéről az ügyben érdektelennek hazamenni akaró türelmetlensége és ingerültsége volt érezhető. Egyes konkrét esetek pedig egyenesen kétségbeejtőek voltak abból a szempontból, hogy gyülekezeti vezetők, tagok és egyházi „értelmiségiek” mit képesek kitálatlani, elhinni és terjeszteni.

Végző tanulásként tehát szembe kell néznünk legalább két dologgal. Az egyik az, hogy az egyház hivatkozhat sokat és bőven múltbéli kulturális teljesítményeire, de ha vezetőinek a kultúrát érintő döntései és közvéleményének reakciói (mit hisz el, mit terjeszt, mit miért nem ellenőriz) tartósan arra a szellemi és erkölcsi szintre állanak be, mint amelyen a Baár-Madas ügye eldőlt, akkor féltő, hogy a magyar kultúra újabb fordulóiban a református egyház nem lesz jelen kultúrateremtő erőként. Ez nem azért baj, mintha a kultúra fontosabb lenne az evangélium hirdetésénél, hanem azért, mert a kultúra-ellenes és kultúra-romboló egyház hiába prédikál az evangéliumról (és hiába szónokol a magyarságról).

A másik tanulság, amellyel szembesülnünk kell, az, hogy ha valakiben felmerül még egyszer az a szándék, hogy hasonló indítékokból, hasonló célokkal, mint mi, iskolát csináljon, akkor számolnia kell azzal, hogy nincs mögötte olyan értelmiségi erő, mely védelmet jelenthet

neki. Nem kell az egész világmindenségnek összefognia, hogy eltaposson egy iskolát, tanárokat és diákokat; de az eltaposztatásban is kötelességük gondolkodni. A gondolkodás kötelessége azonban nem azt jelenti, hogy csak saját erőikre lesznek hagyatva. Ezt ma is hiszem.

*

Befejezésül arra a kérdésre kell válaszolnom: miért kellett mindezt megírni, hiszen a történetek alapján világos, hogy az a folyamat, amely a Baár-Madas szétveréséhez vezetett, rövid távon nem megfordítható. A református egyház saját nevelésügyét, ahogy iskolatörvényéből és egyéb megnyilvánulásából kitűnik, jó ideig hatalmi és ideológiai kérdésnek fogja tekinteni, s egyáltalán nem biztos, hogy a kijózanító kudarcok gyorsan és látványosan fognak jelentkezni. S még kevésbé biztos, hogy egyáltalán létezik-e olyan és akkora kudarc, amelyből az önkritikára képtelen, hatalom- és ideológia-centrikus szemlélet legalább annyit észrevesz, hogy miről van szó. Mire szolgál hát ez az írás?

Először is tájékoztatásra. A közvéleménynek, elsősorban az egyházon belüli és az egyházhoz közelálló közvéleménynek tudnia kell, hogy az 1990-1995 közötti Baár-Madas és az a Baár-Madas, amelybe 1995 szeptemberétől a gyerekek járnak, *nem ugyanaz az iskola*. Az erről szóló tájékoztatás a fenntartó kötelessége lett volna, de nem teljesítette. Egyébként lehet, hogy a rend- és fegyelemcentrikus iskolára is van igény, de a jelentkezőknek tudniuk kell, hogy milyen iskolába jelentkeznek.

Másodszor: ez az írás hírmondás a szétvert csapatról. Ez a maga lehetőségei szerint minden túlélőnek kötelessége.

Harmadszor: annyi csúsztatás, mellébeszélés, félígazság, elhallgatás, képmutatás, hazugság után valakinek mégiscsak nevükön kell neveznie a dolgokat. Ha másért nem, azért, hogy a szavak értelme megmaradjon.

Meg kellett hogy szülessen ez az írás negyedszer azért is, mert mindaz, ami történt, s ahogy történt, *nem az egyház belügye*. Hogy a hivatásos politikusok s a hivatalos oktatáspolitikusok egyházi belügyként kezelték, ez még elfogadható: demokratikus országban a politika oldaláról nemigen lehet mást tenni. Ha azonban *a társadalom* is egyházi belügyként kezeli, az rossz jel: azt jelenti, hogy a társadalom nem tart igényt az egyház szolgálatára, s mindegy neki, mi történik az egyházban s milyen színvonalon. De a legrosszabb jel az, ha

maga az egyház hivatkozik arra, hogy mindez az ő belügye. Ez azt jelentené: az egyházat nem érdekli, hogy a társadalom igényt tart-e a szolgálatára, s az a fontos neki, hogy hagyják békén, hadd törődjék zavartalanul a saját belügyeivel. A késői Kádár-rendszer – kimondatlanul, de nagyon tudatosan – igyekezett ilyen névelni az egyházakat. Az ilyen egyház is csinálhat magának iskolát egy szabad országban, de ebből nem lesz sem misszió, sem szolgálat, sem értelmiség, csupán a közepes vagy alacsony színvonalnak és a fanatikusoknak uralma egy belterjes közegben. Beteljesedik viszont az, amit az Ószövetség így mond: „Jaj a pásztoroknak, akik önmagukat legeltették”, az Újszövetség pedig így: „Valaki meg akarja tartani az ő életét, elveszti azt”.

Végül: mindazok a kérdések, melyek egy egyházi iskola kapcsán merültek fel, változatlanul vagy alig módosítva, illetve analógiás áttétellel feltehetőek és felteendőek tágabb összefüggésekben is, abban a helyzetben, amely ma a magyar oktatásügyben előállt; s ebben már a politika és az oktatáspolitikai is érintett és illetékes. De a kérdések mindazoknak szólnak, akiket szétvert testületek, megfeneklő iskolák, feldúlt főiskolák vagy egyetemek ügye nem hagy hidegen; akiknek valamennyire fontos az egyházi és nem egyházi nevelésügy, azaz az ország jövője, s akik e tárgyban hajlandók tanulságok keresésére és alkalmasint erőik mozgósítására is.

A részletkérdéseket egybefoglalva az alapkérdés az, hogy vajon azok az erők, melyek ma (pillanatnyilag elsősorban a felsőoktatás fenekestül való „megreformálásában”) a *minőség-gel és a szellemi munka atmoszférájával* nem törődve a nevelő-oktató testületek és intézmények *autonómiájának* a kiiktatásán, megkerülésén vagy felszámolásán fáradoznak, végiggondolták-e, hogy *hosszú távon* mire akarják építeni az oktatást és nevelést ebben az országban? Akarnak-e meríteni az új helyzetben is a magyar értelmiség hagyományaiból, azaz: megmarad-e egy kulturálisan mélyen megalapozott elit mérvadó szerepe, vagy kizárólag a politika és a technokrata értelmiség dönt kizárólag gazdasági szempontok alapján? Másképpen feltéve a kérdést: a nemzeti elit megmarad-e saját (európai és magyar) hagyományait követve gondolkodó elitnek, vagy perifériára szorul és széttagolódva, csoportérdekeket szolgálva indulatokat kelt és ápol, rögeszmét követ és nem tiszta módszereket használ, azaz balkánizálódik? A Baár-Madas esete kapcsán ezt a kérdést is fel kellett vetni.

HEIDEGGER AZ OVIBAN

Garaczi László: Mintha élnél

Még egy recenzió esetében is igen hasznos és bölcs lépés a recepció értelmezésével kezdeni az adott mű (olvasás) megközelítését (olvasását), bár a kritikai beszédhelyzettel gyakran jár együtt az, hogy a tárgyalandó szöveg recepciója (olvasatai) nem áll(nak) rendelkezésre, minthogy még nem dokumentáltak, s így az „együtt-olvasásra” (ami mégiscsak a valódi funkciója egy recepcióelemzésnek) csak feltételezett olvasásmódok kínálkoznak partnerként (?). Garaczi esetében nemcsak abból az általános szempontból lehet fontos a recepció, hogy a „mű” valójában a szöveg és a recepció „konvergenciájában” (Hans Robert Jauß) teremtdődik, így e „két” („három”?) entitás csak mint az esztétikai hatásfolyamat modalitásai választhatók külön, hanem azért is, mert a Garaczi-szövegekről való beszéd (mind az interpretációs stratégiákat, mind az olvasók feltehető „eszményeit”, mind az olvasás alakzatait, vagyis:) az olvasás egész retorikáját tekintve szimptomatikus lehet az utóbbi évek magyarországi diskurzuszpozícióit illetően. Nem árt tehát néhány jellegzetes stratégiával szembesülni, hiszen ezek minden bizonnyal döntően preformálják a *Mintha élnél* iránti elvárásokat, az új mű értelmezési irányait, egyáltalán az új mű „létrejöttét”. Ennek ellenére (?) az itt íródo szövegnek nem célja sem az eddigi recepció „teljességének” az „áttekintése”, sem az, hogy kitérjen azokra a problémákra, amelyeket a Garaczi-interpretációk egy részével való párbeszédbe lépés nehézségei okoznak (aminek fő okát néhány írás érvelési logikájának sajátossága jelentheti). Persze ez nem jelent a más olvasatokhoz való „kritikus” viszony leplezésére irányuló törekvést, ám a „kritika” ez esetben inkább a saját interpretáció, vagy olvasat iránti „akarat” következménye (lehet).

(Szilasi László írása a *Csipesszel a lángot* című kötetben) közismert(té tette) az(t) a – valóban markánsan jelenlévő – tézis(t), miszerint „a mai magyar irodalom figyelmen kívül hagyja az olvasót”. Ennek az állításnak („vádznak”) az elhárítását Szilasi (és mások) írása(i) meggyőzően elvégezte (elvégezték), nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni azokat az olvasói elvárásokat sem, amelyeket – például – Garaczi „figyelmen kívül hagy”. Teljesen nyilvánvaló, hogy a Garaczi-szövegek nem felelnek meg az olyan referencializáló igényeknek, amelyeket sokan „elvárnak” az irodalomtól. E szövegek „ön-szemlélő” apparátusa oly mértékben visszavontan működik, hogy eleve nem rendelhető hozzá például valamiféle „feladat”.

Egy másik „kívánság” az „olvashatóságé”, ami már lényegesebb kérdéseket vet fel. A kritika – egy részének – „elkedvetlenedése” (Wirth Imre) ugyanis arra utalhat, hogy a diskurzusból olyan olvasásmódok is jelen vannak, amelyekkel nem nagyon lehet jelentéseket alkotni a Garaczi-szövegeken. Talán megkockáztatható az az ítélet, hogy Garaczi olvasása kevésbé válik lehetségessé az olyan stratégiák számára, amelyek folyamatosan referenciális kapcsolódásokat próbálnak rögzíteni, amelyek a „megfejtésként” elgondolt hermeneutikai kód „feltörésére” irányulnak, vagy amelyek feltételezik a „teljes”, „szerves” mű „létrehozását”, s ezt tennék a „második olvasás” dialóguspartnerévé.

Magának a Garaczi-féle rövidtörténetnek a fő sajátosságait általában egyfajta klipszerű, „törésvonalakkal”, gyors vágásokkal működő filmtechnikához szokás kapcsolni (ez a *Mintha élnél*ben annyiban módosul, hogy a terjedelem kidolgozottabb motívumszerkezetet, a le-

hetséges műfaji nyomok hangsúlyosabb elbeszélői pozíciót hívnak elő, s így a szöveg legalább annyira építi is saját „határait”, mint amennyire oldja azokat). Ez a technika nem teszi lehetővé azt sem, hogy az olvasó sokáig elidőzhessen „önmagánál” (mint a szöveg által valamilyenként értett olvasói identitásnál), tehát az egységes szubjektumképzetre épülő individualitás eszményét képviselő olvasót könnyen az a tapasztalat érheti, hogy az olvasás során nem ilyenként tapasztalja meg magát. Ha ugyanis az olvasás során történő horizont-összeolvadásban nemcsak az olvasó érti – valamilyenként – a szöveget, hanem a szöveg is érti (értelmezi) – valamilyenként – az olvasóját, akkor a Garaczi-olvasó nem feltétlenül olyan szubjektumként tapasztalja meg önmaga „másságát”, mint amelyet esetleg elvárna.

Garaczi sok szövege értelmezhető a mű „előzeteseként” (Takáts József), ami – az „alternatív prózavilágok” egyenrangúságával – másfajta olvasói aktivitást implikál. Nem lehet „valamilyenként” megalkotódni a szövegek világában, ezzel szemben hat Garaczi „légyszem-optikája”, amely fogalommal Abody Rita igen pontosan jellemezte az ilyen fikció egyik fő jellegzetességét. Nevezetesen azt, hogy például a *Nincs alvás!* elbeszéléstechnikája azzal, hogy nem jelöl valamifajta „viszonyítási pontot”, a szövegek világában jelzett „kvázi-realitást” és keveri az elbeszélés szintjeit, gyakorlatilag kiiktatja (vagy legalábbis megkísérli kiiktatni) a dolgok érzékelése és a reflektáló megismerés sémái közé beépülő „fundamentális kódot” (Foucault) a szöveg szerkezetéből, ami valamilyen módon preformálná (és lehetővé tenné) a szöveg „egységként” való érzékelését. Ez az „ismeretelméleti kegyetlenség” (Farkas Zsolt részint hasonló értelmezésének következtetése) persze értékelhető akár olyan gesztusként is, amely visszahelyezné a – másfelől – eltörölt „etikai” mozzanatot a Garaczi-olvasásba: felfogható ugyanis a dolgok episztéméktől való „megtisztításaként” is, olyan műveletként, amely segítségével az olvasó megújíthatja-felszabadíthatja saját érzékelési műveleteit, s így egyrészt leleplezheti a nyelv reprezentációs logikáját, másrészt lehetőséget kap a saját allegorikus játéka „kipróbálására” a szövegen (talán éppen ez a lehetőség a legfontosabb „hozománya” a posztmodern művészetnek, például Bob Wilson színművei is élnek vele, persze egészen más módon). Egyfelől meglepő, ám nem véletlen, hogy ez mégsem vált jelentéssé az olyan olvasatok számára, amelyek valamilyen „magatartásforma” után kutattak a szövegekben.

Pontosan az jelenti ebben az esetben a recepciós akadályt, hogy a szövegekben a „fundamentális kód” bizonyos alakzataiként is értékelhető entitások, mint például a „történet”, „szubjektum” stb. is felszámolódnak, hiszen az olvasói érzékelést pl. a „történet” is preformálja. A történet hiánya, illetve az események történetté „rendezésének”, történetként való érzékelésének korlátozottsága éppen ennek a felszabadító gesztusnak az egyik narratológiai jellemzője Garaczinál. Amikor Garaczi művei az „üresség könyvei” (Bán Zoltán András) közé sorolódnak, akkor – a fenti gondolatmenet alapján – arra lehetne gyanakodni, hogy – mivel ez az „üresség” voltaképpen a „fundamentális kód” korlátozásának vagy leépítésének a következménye – ez a kifejezés épp e „fundamentális kód” helyére vonatkozik. Az olvasás vagy az interpretációk retorikájában erre a helyre vonatkozólag olyan alakzatokra lehet gondolni, mint például „világkép”, „értékek”, „ítélet”, „nézőpont” stb. Az ilyen alakzatok megszilárdítását a Garaczi-szövegek azonban sok esetben kizárják (ezen alapul Farkas Zsolt interpretációja a *Nincs alvás!* -ról). Azzal az állítással, hogy ez a fajta írásmód csak „leírni” akarja a dolgokat, éppen ezt igazolja az „ürességre” épülő értelmezés érvelése: azért csak „leír”, mert lemond a dolgok (pontosabban a nyelv) érzékelésének preformálásáról, ennyiben persze nem is „leírásról” van szó Garaczi esetében, hiszen ez a kifejezés tételez valamit, amit „le lehet írni”, viszont ez az egész elbeszélésstratégia arra irányul, hogy a szöveg önszervezése ne állítson fel ilyen reprezentációs viszonyokat.

Nem véletlen, hogy Bán Zoltán András a „szabadelvű irodalom” kifejezéssel él. A Garaczi-szövegek egyik alapvető eljárása, a „fundamentális kód(ok)” leépítése nemcsak lehetővé teszi az olvasók által megszokottnál sokkal szabadabb és aktívabb olvasói „együttműkö-

dést”, hanem rá is „kényszerít” erre a szabadságra, minthogy az olvasóra hárul a fiktív látványok reflektáló megismerésének teljes szerepköre is (ennek metaforája a szövegek „ön-szemlélő” apparátusában a „nem olvasott szövegek” Szilasi által kiemelt jelenléte). A recepció defektet az jelzik, hogy az adott olvasási stratégiák nem tudnak mit kezdeni ezzel a szabadsággal (valószínűleg egy túlságosan reaktív olvasáseszmény következtében): a Garaczi-olvasónak allegorizálnia kell (az allegória Benjamin-féle értelmében), illetve saját olvasási tapasztalatában kell szembesülnie az allegória kényszerével (így egy meglepő irodalomszemléleti paradoxon tárulhat fel: a szöveg értelmét valamilyen „külső” tényezőben kereső, s így óhatatlanul jelentésszűkítő allegorézist gyakorló olvasásstratégiák nem tudnak mihez kezdeni akkor, ha egy szöveg szabad, jelentésképző allegorizálásra készíti őket!). Az allegória kényszere szült emellett egy teljesen más irányú értelmezést is, amely a szöveget nem jelentéselként, hanem a befogadás során megragadhatatlan jelentésgazdagságában gondolja el (például Farkas Zsolt), miszerint a szöveg „ellenáll” az értelemképzésnek. A Garaczi-szövegek „episztemológiai kegyetlensége” azonban alighanem ellentmond ennek a következtetésnek is: a „fundamentális kód” felszámolása ugyanis a szöveg radikális „olvashatatlanságával” jár együtt: azzal, hogy a szöveg „felszabadul” az érzékelés prefigurációi alól, még nem mutatkozik meg „teljességében”, hiszen ez a technika éppen azzal jár, hogy a szöveg értelemlehetőségei nem eleve körvonalazottak, hiszen Garaczi éppen ezeket utalja át az olvasó „hatáskörébe”.

Az eddigiek során érzékeltetni próbált szembesülés egyfajta új olvasási tapasztalattal nyilván döntő szerepet játszott abban, hogy Garaczi (persze nem egyedül) a mai kritikai diskurzusokban egyre szilárdabban egy új („legújabb”) irodalom megjelenésének bizonyítékává vált. Mostanában elég egyértelmű álláspont az, hogy a ’90-es évek irodalma új „korszakot” jelent még a két 1986-os nagyregénnyel reprezentált „új magyar prózához” képest is. Ennek a kérdésnek az elemzése meghaladná e recenzió kereteit, ugyanakkor ki kell térni rá, mert a befogadást kondicionáló tényezőket illetően több fontos problémát vethet fel. Meglepő, hogy az 1986-os „korszakhatár” úgy tudott megszilárdulni, hogy kialakulásával párhuzamosan nőtt meg a „paradigmákban” való gondolkodás stratégiai iránti gyanú. Bár a ’90-es évek vezető műfajai valóban nem azonosak a ’80-as évekéivel, korántsem biztos, hogy például Garaczi epikája olyannyira másként volna leírható, mint Esterházyé. Igaz, a Garaczi-szövegek részint más előzményekhez irányíthatók (például sokan hangsúlyozzák a közelmúlt budapesti underground, neoavantgárd „szubkultúrájának” hatását), de talán egyet lehet érteni a „Mesterrel” abban, hogy „biztos például, hogy amit Garaczi csinál, annak van köze ahhoz, amit én csinálok, csináltam”. Persze, ha a kritikai recepció hozzátartozik az irodalom mindenkori „milyenségéhez” (hozzátartozik!), akkor nem lehet ezt a feltételezett „váltást” sem egyszerűen eltörölni. Sokkal inkább arról van szó, hogy a ’90-es évek („legújabb”) magyar irodalma – a recepciót tekintve – egészen más feltételrendszer, más referencializálhatóságok és más „önértelmezés” által alakított kontextusokban, az irodalom-rendszer másfajta betagozódásában „szóal meg”. A ’90-es évek olvasója még akkor sem olyan „kódokat” épít a szövegbe, mint amilyenekre a ’80-asaké óhatatlanul kényszerült, ha nem is tud mit kezdeni az allegória szabadságával. A Garaczi nevével (is) fémjelzett „korszakban” már teljesen más viszonyítási pontok kínálóznak, mint a ’80-as években, nem utolsósorban az az Esterházy-epika, amely a mai diskurzusban valamifajta kánonként (mint „mérce”?) működik, méghozzá preskriptív („a” korszerű irodalmiság kereteinek képviselőjeként) és „klasszikus” (mint élő „hagyomány”) értelmében is (sőt, Esterházynak Garaczi „kanonizálásában” is volt némi szerepe). Az Esterházy-epika „irodalomtörténeti” pozíciókhoz jutott, s ez a mai diskurzusban avval is jár(hat), hogy részint máris „múltnak” minősül, a „legújabb” irodalom egyszerű „előttjeként”. Ezzel párhuzamosan egyre erőteljesebbé válik a kritikában egy olyan szólam, amely a ’86 utáni Esterházy-regényeket homogenizáltan kezelve, sajnálkozva azt tudatosítja, hogy ezek a művek valamilyen formában mégiscsak a ’70-es-’80-as évek beszéd-ellenbeszéd

dichotomikus rendjéhez kötődnek. Garaczi művei(nek interpretációi), egy újfajta olvasásmód kialakulása ahhoz is hozzájárulhatnak, hogy kiderüljön, melyek azok a szövegek a '80-as évekből, amelyek szintén képesek kiválóan alkalmazkodni ezekhez az olvasási szokásokhoz, s ekkor talán Esterháznak sem csak a – kissé méltánytalan – „múlt” időindexét juttathatják. A „paradigmák” váltakozása ugyanis valószínűleg az irodalomban is a Jauß által leírt integratív módon zajlik le, azaz nem (le)váltásokban, hanem az „előző” paradigma „mássá” tételével, újrendezésével és beépítésével.

Egy ilyen strukturáltabb elgondolás hozzájárulhatna ahhoz is, hogy a magyar kultúrában a '80-as évektől megjelent „posztmodern” kifejezés ne csak zavart, ellenszenvet és egyfajta diszkurzív ellen-terrort (sőt valami megmagyarázhatatlan félelmet) váltson ki: Garaczi szövegeinek elemzései például sok vonatkozásban megengednék azt, hogy e művek posztmodernnek neveztessenek, akárcsak sok tekintetben Esterházy írásmódja. Az egyszerű (le)váltások logikája szükségszerűen eredményezhet zavart e fogalom körül, hiszen, ha már Esterházy posztmodern volt, akkor miként lehetne Garaczi is az? Azért volna nagy szükség az értelmezések nagyobb fokú irodalomtörténeti reflektáltságára, mert így talán felszámolhatóvá válnának az ezekből a problémákból fakadó dichotomikus sémák. Az idő ugyanis nem(csak) lineáris, a különböző fogalmaknak pedig használati (is) vannak, nem(csak) divatjai.

Előbb vagy utóbb a Garaczi-szövegek kapcsán is fel kell tenni például a különböző irodalomtörténeti hagyományokhoz való viszonyra vonatkozó kérdést, például a *Nincs alvás!* szövegeit a rövidtörténetek történeti-narratológiai kontextusában megvizsgálni stb. Biztos, hogy nemcsak arról van szó, hogy Garaczi „leszámol” a magyar prózahagyománnyal (Margócsy István), amit valószínűleg még ilyen általánosítás szintjén sem lehet egységesként kezelni. Ez a leszámolás sokkal inkább bizonyos epikai műfajokra, illetve ezek különböző feltételeire, prefigurációira vonatkozik, sok esetben például azáltal, hogy a műfajiságra vonatkozó különböző utalások „architextusát” egy szintre helyezi az elbeszélés (inter)textusával stb. Garaczi ebből a szempontból is a saját szöveg rendezőelveinek felszámolására, akár a műfajnak pusztán „szöveggé” alakítására törekszik, általában csak igen redukált műfajjelölő gesztusok fordulnak elő, illetve a „mese” műfajára való minduntalan rájátszás, ami viszont olyan tág műfaji vonatkozás, ami igazából csak az „elbeszéltség” modális kereteit tételezi (illetve – s ez ismét egy posztmodern gesztus – a fikció és a realitás közti határvonal elbizonytalanítását, eleve értelmetlenné tételét). A regényként definiált *Mintha élnél* ebből a szempontból más, ugyanis ebben a műben nagyon fontos kódként működtethetők a lehetséges műfaji utalások.

Hogy mennyiben „regény” ez a regény, az első pillantásra komoly, nehezen eldönthető kérdés, amelyet a különböző narratológiai megfontolások alapján nyilván sokféle nézőpontból lehet megközelíteni, ám a kérdés ugyanakkor nem csekély értelmetlenséggel és terméketlenséggel is „kecsegtet”. A korábbi Garaczi-szövegek és a recepció kontextusában a terjedelem mindazonáltal mégis felvethet néhány „valódi” kérdést. Például azt, hogy az a technika, ami – például – a *Nincs alvás!* rövid szövegeiben működik, vajon mennyiben szerencsés egy hosszabb, egybefüggő szövegben, „elbírája”-e ezt a kb. száz oldalt, illetve képes-e az olvasó érdekltségét végig fenntartani. Minthogy a regény erőteljesebben épül néhány „utalásrendszerre”, nemcsak állandóan a szövegen (művön) kívüli utalásokra, a szöveg motivikája aktivitásban tudja „tartani” olvasóját. Közismert (és talán a legrégibb) „vádja” a recepciónak, hogy Garaczi „túlzásba” viszi a „szóvicceket”: nyilván az irodalom egyik – talán végre letűnő – kanonikus „szerepének”, a „komolyság” („felelősség” stb.) eszményének a nyomai felől született meg ez az érvelés, ugyanakkor az allegorizálásra képtelen olvasó is érzékelheti ilyenként Garaczi szövegeit. Ha nem talál funkciót az olvasó a szójátékoknak, nyilván előbb-utóbb irritálni kezdik, viszont a *Nincs alvás!* összetett (esztétikai) játéklehetőségeit nem kis mértékben ezek „jelöl-

ték". Ebből a szempontból az új könyv talán ki sem használja oly mértékben a nyelvi játék nyújtotta lehetőségeket, pontosabban részint eltérő funkcióba helyezi ezeket.

Mint – részint önéletrajzi jellegű – regénytől, elvileg elvárható lehetett a *Mintha élnél*-től az, hogy a rövidebb szövegek „vázlat”-szerű „világaival” ellentétben Garaczi ebben a műben sokkal inkább „világszerű” fikciót teremt. Ez az elvárás igazoltnak tűnhet, kétségtelenül „beleképzeltetők” bizonyos világok a regénybe, ám valójában ez a szöveg is fenntartja a valóság és fikció közötti különbségtételről szándékoltan lemondó olvasói magatartás iránti igényt. Garaczinál ez általános érvényű: a fikció és realitás nem is annyira horizontot képeznek egymás számára a szöveg önszemlélő gesztusaiban, nem a fikció mutatkozik meg valamilyenként, nyer értelmet a realitás által, vagy fordítva, hanem e szintek oly módon járják át egymást, hogy összekapcsolódásukkal el is különböznek eredeti referenciáiktól (hiszen ezek a referenciák olykor nyelvi klisék, olykor más szövegek, önidézetek vagy éppen kulturális utalások stb.), s így – ilyen értelemben is – leépítik a lehetséges preformációkat. Annál is inkább – s ez a vonás meghatározza a *Mintha élnél* fikcióját –, mert az ily módon szerveződő szöveg-világok nem (vagy nem csupán) „világként” gondolódnak el, ugyanis folyton felmutatják-reflektálják önmaguk nyelviségét („mondottságát”-„írottágát”) a regényben, például különböző mondatok, kifejezések kontextusmentes – például önálló bekezdésként való – újraszituálásával. A fikció világa tehát folyton jelzi nyelvi feltételezettségét, megelőzöttségét, például a gyereknyelvi logika egyik funkciója is ez lehet: a jelentésszintek közötti „hibás” kapcsolások felbontják a frazémákat, s ezek így az elbeszélői szintről vagy a fikció világán belüli megnyilatkozás szintjéről eloldódva az „éppen aktuális” világ referenciájává válnak. Mint-hogy az ily módon reflektált nyelviség a kontextusváltogatások, illetve a vonatkozásrendszerek deformálása miatt referenciamentesen mutatkozik meg, vagy legalábbis nem rögzíti a referenciát, így a vallomást tevő beszélő(k) világa is inkább jelként, szöveggént funkcionál, amelyet az olvasás allegorizáló aktivitása láthat el értelemmel.

Az odaképzeltető, „odaértett” szerző ironikus modalitással (a „lemúr”-identitásból következő távolságtartással) viszonyul a regény összes konfigurációjához, a legkülönbözőbb elbeszéléshelyzetekhez, ezt éppen az állandóan ismétlődő dekontextualizálás, vagyis a jelentés „nélkül” hagyott szövegrészek hangsúlyozzák. Ez a „szerző”-alakzat önmagában még nem különösebben csigázza fel az olvasó érdeklődését (főként nem a legkülönbözőbb pontokon előbukkanó kissé nosztalgikus jellegű modalitással párosulva), ám a szöveget működtető fő narratív elv felől már érthetővé válhat ez a funkció. Ahogy az egyik elbeszélő, úgy az implicit szerző is „mondhatná”: „kívülről figyelem magam, fentről, tűnődve és közönyösen”; a „szerző” ugyanis nem rendeli alá az elbeszélőt valamifajta egységteremtő elvnek vagy bármiféle narratívának, hanem egy igen érdekes megoldással az önidentitást jelezve bontja szét különböző életkorú szerepeire, amelyek azonban tudnak „egymásról”, tudnak a későbbi időpontok történéseiről, sőt magáról a „szerzőről” is, aki „maga” egyben elbeszélőként is elgondolható, hiszen – mint „lemúr” – olyan kísértetként (persze egyben majomként is!) lép fel, aki hol belép, hol kilép valamelyik önmagába/ból, ám jelzi, hogy már tudja, hiszen „alakítja” az „egész” történetet. A „szerzői” pozíció tehát keveredik a narrátorival, viszont temporálisan rögzíthetetlen. Felbomlik a „vallomás” bármilyen lineáris vagy szabályszerű narratív elve, a szerző-kísértet nem mondja el az egész történetet, hanem – részint – azonosul az aktuális elbeszélői pozícióval (legyen az „én” éppen nulla, négy, húsz stb. éves). Azt se lehet azonban állítani, hogy az óvodáskori történeteket mesélő, látszólag autodiegetikus (Gérard Genette) helyzetű „én” megfelelően, teljes mértékben azonos lenne a „szövegbe-li” énnel, hiszen nyelvi-logikai kompetenciájának jelzése nem állandó, sokszor előre tudja, sőt szerzőként „irányítja” a vele történő eseményeket („...beindítottam egy tüszős mandulát” stb.). Ebből és az ironikus szerzői pozícióból következik, hogy az elbeszélő nem tekinthető megbízhatónak annyiban, hogy az elbeszélői szituációkban nem rögzíthető a szerepe. Olyan önellentmondásos alakzatokból építkezik tehát a *Mintha élnél* narrációja, amelyek nem

tisztázzák a határokat a narrátor (aktuális pozíciója) és a „szerzőként” a szövegbe kerülő „kísérlet” között („Minden számot tudok tízig, kivéve a hetet meg a nyolcat.”), a kijelentésekben nem feleltethető meg egymásnak ítélet és állítás, a mondatok mögötti „kompetencia” ingadozik.

Az elbeszélő gyerek-szerepköre egyfelől felidéz egy közismert irodalmi sémát, mely szerint a gyereknyelv másfajta kompetenciája, másfajta logikája (ad absurdum vitt következtetéssorok, a jelentésszintek keverése) a történetnek egy „más” értelmet kölcsönöz (másfajta nézőpontok, az automatizált érzékelésmódok nyelvi megakasztása révén, például a „hibás” nyelv leleplezésével: „Azért kell elpakolni, mert akkor elvesznek a játékok.”), ugyanakkor ez mégsem olvasható valamifajta „társadalomkritikai” értelemben vagy a „tisztá” pillantás működtetéséeként. A gyerek-nézőpont egy teljesen egyenrangú alternatív szólamként kapcsolódik a szövegbe, mivel az implicit szerző (aki ez esetben nem válik el egy elbeszélői pozíciótól, de nem is azonosul avval) ugyanolyan lehetőségként kezeli, mint a szöveg többi narrátor-pozícióját. Az implicit szerző metaforájaként is elgondolható „lemúr” nem „fejezi be” a különböző szólamok elbeszéléseit: amikor az egyes történet-szálakban az „én” valamifajta „megoldhatatlan” helyzetbe kerül, egyszerűen „kimenekül”, nem zárja le az éppen képződő – e ponton általában negatívként megformálódó – identitást, hanem átvált egy másikba. Az elbeszélői kompetencia efféle viszonylagosítása jól illeszkedik a kortárs magyar epika némely hasonló eljárása közé, sőt igen komplex stratégiának mutatkozik, hiszen nemcsak egyféle „más” kompetenciát képvisel (mint például Hazai Attila *Feri: Cukor Kétség* című regénye), hanem különböző kompetenciákat viszonylagosít és egyenjogúsít egymás által.

Jól megfigyelhetően bontakoznak ki a szövegben különböző utalássorok, amelyeknek e viszonylagosítás nyelvi jelölésében nagy szerep jut, így például az irodalmi utalások széttagozódó „rendszere”, a kábítószeres élmények Garaczinál mindig visszatérő motívumai, vagy az utóbbi évtizedek budapesti gyereknyelvének „toposzai”, illetve a különböző (részint ál)mitológiai allúziók. Ezek az egymást átjáró utalássorok, illetve a narrátor-alakzat speciális megoldása érdekes választ körvonalaznak arra a kérdésre, amelyet az önéletrajziság, illetve a „vallomások” műfaji nyomai vetnek fel: miként beszélhető el egy élet az „alternatív próza” igényei szerint? Itt is arra lehet gyanakodni, hogy Garaczi a „fundamentális kód” kiiktatására tesz kísérletet, s az elbeszélői pozíció szétbontása és összeolvasztása az implicit szerzői szólammal ezt teszi lehetővé. A narráció ezzel a megoldással relativizálni tudja a „fundamentális kód” narratív alakzatait: nem jelöl ki „alaptörténetet”, nem „fejlődik”, nem is igazából „jellemezhető” a „személyiség”, nincs kitüntetett „életrajzi” pozíció rögzítve (ugyanakkor egy „napló”-szerű narratíva sem „állítható össze”), az események értelmezését többfajta kompetencia, különböző logikák (gyermeki, kábítószeres, mitikus stb.) vezérlik, a mindenkori narrátori szólam nemcsak „követi” a már eleve „megtörtént” eseményeket, hanem eléjük is megy, „megtervezi”, alakítja azokat, méghozzá nemcsak valamilyen metafiktív értelemben, hanem magában a történetben is. Persze elképzelhető egy olyan értelmezés is, ami az „önéletrajziság” paródiájaként szituálja a regényt, ám itt talán fontosabbnak tűnik az, hogy Garaczi nem utalja vissza folyton az olvasót egy „háttérben” rejtőző, „komoly” műfaj „emlékeztetőhöz” (bár a Garaczi-recepcióban már többen éltek az „elvesztett”, vagy csak „visszaemlékeztett” egész, „teljesség” alakzatával), hanem megkísérli kiiktatni azt a „fundamentális kódot”, amely ilyenként láttatná az olvasóval egy élet elbeszélését, egy szubjektum „vallomásait”. A „vallomásokat” egy lemúr teszi, aki egyébként nem teljesíti a műfajban Augustinustól Máraiig szükségszerű alakzatként megalkotódó-megalkotandó organikus „személyiség” kritériumait, hiszen eleve inkább csak valamifajta „médiúm-ként” létezik, amelyben a különböző életrajzi pozíciók és rengeteg idézetforma (a legeltérőbb szövegtípusok sémái, közhelyek, irodalmi idézetek és kevésbé összeillő „személyek”, a néhai Sex Pistols-gítárostól az óvodás által a *Mi a metafizika?* zárókérdésével

megidézett Heideggerig) „folyik” keresztül. Nem „originális” személyiség vallomásairól van szó, hanem egy pluralizált személyiségpozícióról („Több réteget átjárni, mint kukac a szendvicsben.”), amelynek fő funkciója a „tallózás” és a közvetítés az e pozíciót betöltő „alakok” között, egy olyan játéktér megteremtése, amelyben az „én” folyton „mássá” válik. Ez a személyiségkép nyilván nem elégíti ki minden igényt, ugyanakkor még a csalódott olvasat számára is szinte szükségszerűvé teszi a „másság” elismerésének tapasztalatát, ami mégsem csekélység (jellemző, hogy még a „rontott” nyelvből is szinte mindig váratlan jelentés fakadhat, például: „Vannak titkok, amik nem tartoznak senkihez.”).

A *Mintha élnél* szintén számít az olvasó allegorizálására: a szöveg egyik leggyakoribb ismétlésformája, a kontextusból kiemelt s így „elnémított” mondatok jelezhetik az erre való felhívást a legegységelműben.

Az eddigiek során már felmerült a kérdés, hogy mennyiben „regény” ez a szöveg. Szem előtt tartva Derrida *La loi du genre* című írásának figyelmeztetését, miszerint a műfaj nem valami eleve adott „archi-textus”, hanem a szövegek intertextuális mozgásával együtt íródik, inkább csak azt a kérdést lehet megfogalmazni, hogy olvasható-e regényként (is) ez a szöveg, amire az itt képződött interpretáció alapján pozitív választ kell adnunk, hiszen az architextuális viszonyok érvényesíthető szempontokat nyújtanak az olvasás során. Úgy tűnik, Garaczi írásmódja, amelyet eddig kifejezetten a rövid műfajokhoz s az ezekhez kapcsolódó „trip”-élményekhez (Bán Zoltán András) kötöttek, jól működik akkor is, ha egy hosszabb szöveg is ugyanarra az olvasási stratégiára biztat, azaz nem annyira referenciális, a szöveg „egészének” jelentést kereső, a szöveget a szövegen „kívüli” szövegekre vonatkoztató, hanem az allegorizáló, jelentésteremtő és szelekcióra kényszerülő olvasásra. Persze a szöveg „határai” némileg másképp működnek a regényben, mint a rövidtörténetekben, ám a szövegszerveződést illetően sokkal jelentősebb a hasonlóság: akár csak a szöveg „képét”, a bekezdések arányainak váltakozását, akár az elbeszélés ritmusát (az elbeszélő szituációk váltakozását), akár a tempóját (a narratív egységek által „befogott” történetelemek arányát) tekintve is. A szöveget a várható nagyobb sorozat (*Egy leműr vallomásai*) első darabjaként elgondolva attól sem kell tartani, hogy ez a majdani nagyobb egység (mint „nagyszerkezet”) túlságosan önismétlővé válna: a *Mintha élnél* nagy része egy élet kezdőszakasza, a gyerekkor köré összpontosul, ami arra utalhat, hogy a további részek más centrumokat fognak „körülníni”, az sem zárható ki, hogy az életrajzi sorozat egésze bizonyos mértékig mégis reprezentálni fog egyfajta „linearitást”, amivel ismét újabb interpretációs utakat nyithat meg.

A legfontosabb változást az oeuvre-ön belül a „központi” architextus megváltozása jelenti, a mesét az önéltérítés (vallomás) váltotta fel. Még egyszer hangsúlyozandó itt, hogy Garaczi regénye sem kényszerül a „töredékként” való olvasás stratégiájára, itt sem valamifajta „grand récit”, nagyregény, originális személyiség stb. töredékes helyettesítéséről, „emlékezetéről” van szó, hanem – a műfaji „centrumok” szétbontásával – egy másfajta esztétikai érzékelés lehetővé tételéről. Garaczi művei arra is figyelmeztetnek, hogy nem kell egy egykori, „egységes” világ tökéletlen emlékezetének metaforájával, a „töredék” alakzatával olvasni: a reaktív olvasás töredéktapasztalata az aktív olvasó számára lehetőségként, a játék lehetőségeként jelenik meg. Idekapcsolódik végezetül a cím értelmezése is: a „mintha élnél” szintagma nemcsak a leműr pozícióját jellemzi (önmegszólításként), van egy másik használata is, a – sürgető, siettető értelmű – felszólításé. Mintha élnél! Nincs alvás! Mindkét cím tekinthető az olvasói aktivitásra való „buzdításnak” is. Irodalmi-irodalomtudományos nyelvre „fordítva” is az olvasóhoz „szólnak”: helyezd folyamatba identitásod! Vagyis: allegorizálj! („keress minden szódra egy másik szót!” – olvasható a *Nincs alvás!* -ban). Vagy csak egyszerűen (de „aktív” értelemben): olvasd! (*Jelenkor*, 1995)

NEKÜNK MÁR KÉSŐ

Tar Sándor: A mi utcánk

Tar Sándor írói sikere az 1989 utáni irodalom egyik legizgalmasabb jelensége: akkor foglalja el az őt megillető helyet a kritikai köztudatban, amikor látszólag végképp kiforog alóla az idő, s az ő gyakorlatától gyökeresen eltérő prózapoétikai trend az uralkodó. Írói státuszát az a különállás teszi sajátossá, amely egy másfajta, szövegcentrikus próza-eszmény kontextusában gyakorlatilag egymagában tart fent érvényes módon egyfajta realista – pontosabban ahhoz közele – kisepikai hagyományt. Ez a tény azonban mégsem jogosít fel arra, hogy munkáiban bárki is a realizmus késői diadalát ünnepelje. Az elmúlt hét évben megjelent öt kötete ugyanis éppúgy szakít a munkásírói tradícióval, mint az indulása, *A 6714-es személy* (1980) megírása idején még eleven szociografikus ténynovellák hagyományával, miközben az új próza számos tapasztalatával is szembesül. Egy nagyszabású művészi kibontakozás ideje ez, melynek során az ösztönös érzékenységből fakadó tematikai egyszólamúság, a mélyvilági perspektíva monomániás következetessége az írói eszköztár folyamatos gazdagodásával, az írásmód profizmusával párosul.

E kiteljesedett pálya jelentőségének számbavétele a legfontosabb állomások (*Miért jó a póknak?*, 1989; *A te országod*, 1993; *A mi utcánk*, 1995) élénk kritikai visszhangjában örvendetes módon megtörtént. Ennek tényét az sem cáfolja meg, hogy a kitüntetett érdeklődés az írói világ kuriozításán túl érezhetően a kortárs prózakritika rossz lelkiismeretéből fakadt. Úgy vélem ugyanis, hogy a Tar-recepció szokatlan és leplezetlen sajátossága, az elismerés *öröme* az elmúlt két évtized érthető, ám mégis egyirányú értelmezői figyelmének kompenzálása is. Arról szól, ami éppoly ritka, mint amilyen kíváncsú: az őstehetség értékrendet módosító, provokatív szuverenitásáról, az öntörvényű teljesítmény rögzült nézeteket sértő, a kritikai normák felülvizsgálatára készítő hatásáról. S arról a szinte hallható fellélegzésről, amit a Tarról szóló írásokban a kurrens elméleti iskolák közéleti szempontjainak alkalmazhatatlansága okoz. Így lesz a rácsodálkozás önfeledtsége, visszanyert jóérzése, a pusztá élmény elementaritása ezen olvasatok meghatározó szövege – ahogy az a legpontosabban Szilasi László soraiban is megfogalmazódik: „Ha az ember Tar Sándort olvas, apránként elfelejti, mert a szöveg elfeledteti vele mindazt, amit az irodalomról általában tudni vél, és azt gondolja: ez a beszéd, a többi csak maki-maki. Nyitott szemmel belebámul az iszonyatba, eltöpreng azon, hogy valójában miért is gondolja annak, hogy mindezt hogyan nem vette észre eddig, meg hogy hogyan nézheti ezt valaki ezzel a folyamatos, higgadt, pontos kitartással, majd próbálja elhinni, de nagyon erősen, hogy mindez mégiscsak fikció, hogy nem része a való világnak. De akkor már késő.” (*Magyar Narancs*, 1995. július 13. 35.)

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a Tar-próza hatása és konszenzuális fogadtatása pusztán – vagy elsősorban – tematikai eredetű volna. Bár kortársai közül minden biztonnyal senki sem tud annyit a peremlét kiszolgáltatottságáról, a totális lecsúszás otthonossá vált pokláról, a vegetatív létezés mindennapjairól, s igaz az is – Bán Zoltán Andrást szabadon idézve –, hogy egy Mars-lakónak az ő novellái mondanák el a leghitelesebben a szocializmus – és, tegyük hozzá, *A mi utcánkkal* az azt követő „átmeneti” évek – hétköznapi szenvedéstörténetét, művészetének nem önmagában ez a legfontosabb hoza-

déka. Sokkal inkább az, ahogy ennek adekvát formanyelvi kereteire rátalál, főként azáltal, hogy a szereplők esetességét mindinkább *nyelvi kiszolgáltatottságként* értelmezi. S ahogy az aprólékos jellemrajz szerepét a figurák nyelvi állapota, beszédmódja veszi át, úgy vonódik be az új kötetben már maga a narrátor is abba a grammatikai térbe, melynek legfőbb jellemzője, hogy benne senki sem képes reflektáltan értelmezni sorsát, hisz nemhogy a válaszig, de az arra érdemes kérdések feltevéséig sem jut el. A szereplőkkel egyenrangú narrátori pozíció rendkívüli gondosságú kimunkálása Tar elbeszéléstechnikájának legfeltűnőbb fejleménye, ami *A mi utcánk* szövegvilágában több lényeges változásra mutat rá.

Az az eljárás ugyanis, melynek során az új kötet elbeszélője a külső szemlélő nézőpontjának feladásával behelyezkedik hősei tudatvilágába és nyelvi terébe, szükségképpen a distancia megteremtésének másfajta módozatait hívja elő. Ennek elsőleges függvényeként az a részvétellel, szolidaritással teli objektivitás, mely Tar korábbi szépírói attitűdjének alapvonása volt – s amelyet a *Miért jó a póknak?* kapcsán a *közelhajolás tárgyilagosságaként* próbáltam definiálni – hűvösebb, szikárabb, némiképp kegyetlenebb, a történeten kívülálló szemlélő rejtett, ám eleddig mindig meglevő érzelmi viszonyulását *melőző* beszédmódba vált át. A változás szemléleti hátterét az a Mészöly-mondat fedi a legteljesebben le, mely szerint „a szeretet nem más, mint a könyörtelen megértés”, prózatechnikailag pedig az elbeszélői benne-lét és a narrációs távolságtartás *egyidejűségében* jelenik meg. Olyan bravúros, gondosan kidolgozott beszédkonstrukciót hozva létre, melyben az elbeszélő a szöveg nyelvi megformáltságában a mindenkor beszélővel azonosulni látszik, az általa elmondottak azonban az írások végső megszervezettségében mégis reflektáltan jelennek meg. Mindebből nemcsak az egymástól látványosan elváló szövegszintek, a történetsszövegből kilépő leírások, jellemzések, kommentárok, a cselekményt megakasztó részletek *hiánya* következik, de evvel függ össze *A mi utcánk* már említett hangnembeli szenvtelensége is, ami persze a tárgyhoz fűződő viszonyulás megváltozásának bárminemű árnyalatától távol áll. Azt viszont világosan jelzi, hogy ez az írói pálya nagymértékben túllépett az ösztönös érzékenységből fakadó, az ábrázolás közvetlenebb megoldásainak is teret adó stádiumán, melynek legemlékezetesebb állomásaiaként a második kötet *Csóka* című novellájának erőteljesen lírai vagy a *Hegyi beszéd* drámai-baladisztikus felépítése és hangoltsága említhető. Az új kötet szerzőjének immár nincs szüksége arra, hogy kifejezőmódját a közelítés és távolítás elkülönítő írói eszközeinek hangnembeli árnyalataival, eltérő szövegrétegeinek mozgósításával határozza meg s tegye kódolhatóvá: az elbeszélő itt már egyszerre résztvevő és tanú, a történetnek a szereplőkkel egyenrangú részese, mert a szegénység, a lepusztultság infernális és groteszk rétegeit pusztán nyelvileg, s nem szociologikus vagy érzelmi aspektusból jeleníti meg.

A nyelvi nyersanyagra koncentráló, a *hallott* alapján *kreált* materiából építkező poétikai felfogás okán Tar Sándor bizonyosan nem ideologikus író. A tényfeltárás, oknyomozás, leleplezés szándéka helyett kilencvenes évekbeli pályaszakaszának alkotói stratégiáját a legelső társadalmi réteg nyelvallapotának döbbenetes hitélű, magas művészi színvonalú, átörökített *megformálása* jellemzi. Ennek során nem keres magyarázatot és nem ad felmentést: a jellemábrázolást a rokonszenv, a feltétlen elfogadás és a metsző irónia kettőssége, a „könyörtelen megértés” abszurdba hajló, jéghideg realitása hatja át. Hőseinek mindegyike bukott ember, áldozat, de ennek ebben a látásmódban a legkisebb szakrális holdudvara sincs. Nem történő sorsuk, stagnáló életük a legkevésbé sem misztifikálódik: nem a rossz rendszerrel szembeni morális igazság birtokosaiként, hanem vegetatív megnyomorítottjaiként jelennek meg. Létük egyetlen helyszíne a korábbi írások gyárával szemben az utca – azon belül is a kocsmá és a bögrecsárda, a lakások kevésbé –, s számukra ez alapvető státuszbeli változást jelent. Ott valakik voltak, itt senkik, legyen bár Ocsenás, Béres, Dorogi, Sudák, Hesz Jancsi vagy Mérő Lajos a nevük. A gyár a maga

kaotikus működésével is az összetartozás közösségi illúzióját tartotta fenn – *A mi utcánk* faluszéli peremfigurái már sehová sem tartoznak, senkihez és semmihez sem kötődve maradék energiáikat élik fel. Finom aprólékossággal megrajzolt karakter mindahány, mégsem egyéniség: arcvonásaik a szomszédjuk szétesett arcában oldódnak fel. Nincs sorsuk és nincsenek terveik; ugyanaz a nap kezdődik el minden másnapos hajnalon Piroska néninél a kritikus három decivel – csak hogy a remegés a kézből kiálljon.

Tar Sándort, a zárt szerkezetű, hagyományos novellatípus mesterét ebben a könyvben a regényforma kísérti meg – számomra nem egyértelmű végeredménnyel. Ha *A mi utcánkat* az elbeszélés számos egyéni változatának – az életút-összegző monológ, riport-szerű montázs, váltakozó nézőpontú kispóza, írói közbevetésekkel kiegészített vallo-más stb. – kidolgozása utáni homogén szervezettségű, összefüggő novellafüzérként olvasom, az utóbbi évek egyik legmeggyőzőbb és *legélvezetesebb* epikai teljesítményét láthatom. Ezt az olvasatot nemcsak az anyag háromnegyed részének kétheti, *Beszélő*-beli megjelenése támasztja alá, hanem az is, hogy az író továbbra is a tizenöt-harmincöt flekkes szövegkeret – s az azon belüli kisebb egységek: a felütés és a zárás, a bekezdés és a mondatszerkezet – teherbírását érzi igazán, s kevésbé a nagyformáét. Így, ha a tartalomjegyzék hiánya, az azonos helyszín és szereplőgárda, a visszatérő cselekményelemek, vagy a könyv szerkezeti középpontjába állított *Madártávtól* című összegzés a regényszerű elgondolás lehetőségességét erősíti is meg, a kerek, önmagukban zárt fejezetegységek, s Tar tehetségének legsajátabb, a kortárs magyar irodalomban páratlan természete okán a fentebbi értelmezés és értékelés megerősítésére hajlok. Amit a most készülő bűnregény árnyalhat majd. (*Magvető-AB-Beszélő*, 1995)

replika

A replika 19/20-as számának tartalmából:

Pszichoanalízis és modernitás
Az orosz fejlődés különlegessége
Lehet-e közvéleményt kutatni telefonon?
e-rovat

*A replika kapható a jobb fővárosi könyvesboltokban,
illetve megrendelhető Nagy Andrásnál
a (06-1) 248-07-46-os telefonon.*

NAVIGARE NECESSE EST, AVAGY EGY SZOBAUTAZÓ VISZONTAGSÁGAI BUDAPESTEN

Bizy Ernő Helybenjárás című könyvéről

„Li-Pao a csarnokba igyekezett. A homokkal felszórt udvar közepén azonban döbbenet megtorpant, mert a szerzetesben, aki békésen söprögetett, mesterére ismert. Hu-Vej izzadt és piszkos volt.

– Mester, a legkisebbek kötelességét miért vállalod magadra? – kérdezte megütközve Li-Pao.

Hu-Vej előbb elsöpörte legidősebb tanítványa vadonatúj sarujának nyomait, majd a vesszőnyalábot megmarkolva, a nyéllel alaposan elverte Li-Pao-t. Aztán a söprút csodálkozó tanítványa kezébe nyomta.

– *A tiszta saru sosem hagy nyomokat* – mondta, és a csarnokba ment. Li-Pao szó nélkül felsöpörte az udvart.

Hu-Vej sarujának nyomait állítólag addig őrizte a templom udvarának homokja, amíg a Fudzsijama felől fújó hideg őszi szél lassan el nem simította.”

Ezzel a zen-buddhista példázattal kezdődik Bizy Ernő legújabb kötete, amely a karácsonyi könyvvásár előtt néhány héttel, a budapesti Amöbius Kiadó gondozásában látott napvilágot. A fiatal szerző két verseskötet (*Ars Troglodytica*. Szeged, 1992 és *Haikuregény*. Kecskemét, 1994) után ezúttal prózával jelentkezett.

A *Helybenjárás* egyes fejezeteinek nincs külön-külön címe. A csillagokkal elválasztott részek folyamatosan is olvashatók, de önmagukban is megállják a helyüket. Az előbbi esetben bizarr útinaplónak tűnik Bizy Ernő műve, míg az utóbbiban inkább különös esszéfüzérnek.

Furcsa, hátborzongatóan izgalmas utazásra invitálja olvasóját az író. Könyvének kézbevételekor célszerű azonnal félretenni mindazon elvárásainkat, amelyek a hagyományos útleírások ismeretében önkéntelenül is felmerülnek bennünk. Csalódik ugyanis, aki a kötet alcíme (*Búvárkalandok*) láttán szokványos, cápás-murénás egzotikumra számít. A világ megismerésének bevett módjáról, a lépésről, vagy még pontosabban: a *helyváltogatás* legtöbbször által használt módszeréről, az előrehaladásról lemondó ember kényszerű alámerüléseivel szembesülünk ebben a könyvben. Kényszerű, mert a lépésről lemondó ember, állítja Bizy Ernő, a világtól fordul el, az alámerülésről lemondó viszont önmagától. Az előbbi nagyon nehéz megtenni, nem elég a kiábrándultság, bátorság is kell hozzá. Az utóbbihoz viszont, mivel a nehezén már túljutott a lemondó, nem kell különösebb elszántság. Csakhogy ahová az alámerülésről lemondó ember jut, onnan nincs többé visszaút. Visszaút híján pedig a létezés egyetlen esélye: a *remény* vész el mindörökké. Talán ezért is emlegeti művében az író annyiszor a napfényes Ithakát.

„Az utazás: hazavágyódás.” Ezzel a mondattal indítja Bizy Ernő a bevezető példázatot követő „esszé”. Könyvét pedig azzal a megállapítással zárja, hogy „Utazni annyi, mint reménykedni”. Ami e két aforisztikus meghatározás között olvasható, számomra

az utóbbi évek legnagyobb intellektuális élménye. A szellem kalandorainak való igazi könyvcsemege Bizi Ernő műve. A saját lelke örvényeinek mélyére szálló és onnan visszatérő emberről szól. Egy valóságos dantei alakról, aki megjárta az önismeret poklát. Akinek budapesti albérletében az ágya fölé, a mennyezetre a delphoi jósdá jelmondata van foszforeszkáló festékekkel mázolván: Ismerd meg önmagad!

Erre törekszik a *Helybenjárás* világjáró hőse. Világjáró, mondom, csak hogy nem az unásig ismert hajós felfedezők vagy a tevék-lovas-autós kalandorok közül való. Akiről Bizi Ernő ír: *szobautazó*. Ágyban fekvő, karosszékben üldögélő. Nem beteg, nem bēna, nem lusta és még csak nem is Oblomov. *Passzív örökmozgó*. Saját élményei nyomán ugyanarra a következtetésre jutott, mint Osvát Ernő, aki szerint „a Kocsiút jelképtanítása az, hogy előrelépni veszélyes, hátralépni veszélyes, megállni veszélyes”. Ezért aztán a *Helybenjárás* lépésről lemondó, szobautazó hőse sem célbaérni akar – úton lenni. (Talán erre gondolhatott Victor Hugo is, amikor arról beszélt, hogy Kolumbusz nagysága nem abban áll, hogy elért a céljához, hanem, hogy útnak indult.)

A szobautazó afféle buddhista csavargó. Csupán a „Honnan?” kérdésre tud válaszolni, a „Hová?” számára értelmezhetetlen hangsort jelent. Cselekedni alig, inkább beszélgetni, írni, rajzolni, álmodni és főként: *bámeszkodni* szeret. Szemlélődő, mint a példázatokban ábrázolt keleti. Sétál. Akkor is, amikor a személyiség titokzatos belső tájainak zordon hegycsúcsaira kapaszkodik fel, és akkor is, amikor ugyanott ember-nem-járta barlangok kürtőibe ereszkedik. Nem siet. Minek? Nincs útiterve. Nincsen előre kijelölt útvonala, hiszen nem tudja mi az, amit elérhet. Jelmondata: „Minden út Valahová” vezet. Ezért útikönyve sincsen, és a zsebeiben sem térképek gyűződnek. Sosem tudja, mit fog majd látni – szemben a turistákkal –, miként azt sem, merre mehet. Egyetlen dologban biztos csupán: mindent meg akar nézni, amit csak látni lehet. Azonban még ennél is többet szeretne: ha megérintené mindaz, amit a szeme lefényképezett.

Bizi hősének szobautazását minden bizonnyal az az „esszé” fejezi ki legszemléletebben, amelyben az Utazó és valóban világjáró barátja, egy bizonyos Midas beszélget. „Szegény emberek – mondja Midas –, ha utazástokból nincs egyéb hasznatok, csak az, hogy beszélhettek róla, bizony jobb lett volna otthon maradnotok!” Mire az Utazó megcsóválja a fejét, rágyújt és ekképpen válaszol: „Barátom! Utazni csak az tud, akinek van egy albérleti szobája. A szoba fehérre meszelt padmalyán bőségesen vannak repedések, ázott foltok, amelyek kusza véletlenjeibe olyan jól elférnek öt világűrűnek és a tengereknek kontúrjai. Az ember rágyújt a maga sodrotta cigarettára, fölörpíti a füstjét, belekapaszkodik a lelkével és e könnyű léghajón libegve megy, amerre úri szeszélye hajtja. Őh, de nagy így a világ! De szép, de változatos! Elmegy a Salamon-szigetekre, ahol még mindig nem hegedt be a föld sebe és a tenger vize alatt most is rotyogva dolgozik az ős-tűz, szigeteket hajigálva föl és buktatva le. Elnéz a Cordillérákra, ahol a félelmetes kondor keselyű ádáz harccal védi fészket az indiántól. Benéz a Nyanza-parti őserdőbe, amelyekben a pigmeus-ember a fákon ugrál és szerelemben a gorillával osztozkodik. Elmegy a maorik közé, ahol fűszeres, forró éjszakákon, a pázsitos, holdfényes köztéren szüzeket avatnak asszonyokká. Elnéz Indiába, ahol a fakírok még ma is őrzik az ős boszorkányművészetet; tudnak tetszhalottá merevíteni, kis cserépben percek alatt mangorafákat fölnevelni és Majmuna tündérrel úgy rendelkeznek, mint szolgálólányukkal. De a legtöbbit az óceán fölött lebeg. Persze, a luxushajó mahagoni burkolatú szalonjából mindezt nem látni, de az óceán repertoárja kifogyhatatlan. Itt üldözi a fürge pénzmacet a lomha bálnát, a hullámok taraján itt vinnyognak az emberarcú szirének és a végtelen vizeken itt nyújtózkodik a rettenetes Leviathán.”

A hetedik fejezet hetedik „esszéjében” pedig a szobautazás másik bevett módjával ismerkedhet meg az olvasó. Ebben a *Helybenjárás* hőse ismét „utazott, mégpedig a nagy fotel ölében üldögélve. Arra gondolt, hogy a nagy orosz pusztaságon már hó van és Turge-

nyev vadászai már megindultak a hatalmas, elterpeszkedett falukból szerteszét a pagonyok felé. Az úton és az úttalan sivatagokon szánok siklanak végig. Cseng és bong a sok csengő, és minden szán elé három ló van fogva. Máskor Párizsra gondolt: a színházakra, ahol Sarah Bernhard játszott a Aiglon-t, és a világ legkáprázatosabb balettjét lehet látni. A sokkéményű háztetők, az ázott faburkolatok, a régi, kis padlásszobák a hatodik emeleten, ragyogó eleganciájú urak, kis, kifestett utcai lányok, piszkos kávéházak, eldugott szállók mind meglevenedtek előtte. Így utazott hosszú utakon, amíg végre kifogyott a városokból, és aztán már vásznakon, rajzokon vágatott a képzelete. Beardsley tusrajzait idézte maga elé: az abbét, aki virágok bódító tengerében áll peckesen, Messalinát és Salomét, a halott leányt, akit púderos dobozba temetett a nagy grafikus, és kihűlt, perverz testére rizsporos puffot tervezett. Sokszor, ha sápadt almákat látott tornyosra rakva a kredencen, Gauguin banányümlöcseit és maori csendéleteit idézte maga elé. És egy tizenöt éves maori leányt, akinek aranyosbarna a bőre, akinek mandulaszagú a teste, arca az őszibarack pirulására emlékeztet, és igen, kék bársonyblúz van rajta és kék szoknya, és még csak ezután kell megtanítani mindenre, ami szép és gyönyörű ezen a nyomorult földön... Csak később vette észre, hogy egy kicsit eltévesztette az utazást, mert a maori hölgyek nem járnak kék bársonyblúzban, és kék szoknyát és sapkát is inkább Pesten hordanak a fiatal lányok."

A szobautazás „módszertanának” ennél szuggesztívebb leírásával, mint ebben a könyvben olvasható, még sehol sem találkoztam.

Bizy Ernő hőse kalandor. Kalandjai: *lelki kalandok*.

Nem tudnék vitatkozni azzal, aki azt mondaná: pótcselekvés, amivel idejét tölti a *Helybenjárás* Utazója. Persze, Bizy lépésről kényszerűen lemondó hőse számára az alámerülés: pótcselekvés. Csakhogy a pótcselekvés *még* élet. Miként a helybenjárás is tett. A lépni képtelen ember végső esélye. Aki helyben jár, élni akar. Mint a Don Quijote kalandjairól ábrándozó, bebörtönzött Cervantes. „És a megmaradás végül éppen úgy hősiesség – írja a *Föld, Föld!*...-ben Márai Sándor –, mint a fuldokló igazságkeresés."

Aki helyben jár, *még* képes nyomot hagyni szétfoszló sarujával. Ezek a mély, alakatlan, pokoljárást sejtető nyomok pedig gyakorta kifejezőbbek, mint Robinson számára a kies tengerparti fövényen a majdani Pénteké.

Bizy Utazójának alámerülése Májá fátylának félrelebbentésével kecsegtet: önmagára döbbenhet általa az elszánt lélek-búvár. Önkéntelenül is Freud jut eszembe, aki egy alkalommal így vallott saját magáról: „Voltaképpen nem vagyok sem tudós, sem megfigyelő, sem kísérletező, sem gondolkodó. Semmi egyéb nem vagyok, mint alkatomnál fogva conquistador – kalandor, ha le akarjuk fordítani e szót –, megvan bennem ennek az embertípusnak a kíváncsisága, merészsége és szívóssága.” Bizy Ernő hőse Freud önjellemzését testesíti meg; alkatilag és módszereit tekintve egyaránt.

És azt hiszem, mindannyiunkét. Ki ne utazott volna már üldöző indiánokról ábrándozva a megszokott villamoson? Vagy netán létezik olyan, aki ágyára heveredve még sohasem képzelte magát egy cápától hemzsegető tengeren hánykolódó, törekeny tutajra? Ha van ilyen, szánnivaló ember. Szükségünk van az álmokra. Kell, hogy amikor minden kötél szakad, időről időre útjára induljon az a bennünk lakozó Másik, aki képzeletünk Labyrinthoszába kalauzol el bennünket.

Mindenkire, így Bizy Ernő hősére, rám is, az olvasóra is igaz, amit Szabó Lőrinc hangsúlyoz *Képzelt utazások* című költeményében: „a képzeletem vagyok.” Amennyiben tényleg olvasható útinaplóként a *Helybenjárás*, ez a többször is – de mindig jelöletlenül – felbukkanó idézet lehetne a könyv mottója. Eddigi munkái alapján számomra úgy tűnik, hogy Bizy Ernő hasonló utat kalandozott végig, mint amit Szabó Lőrinc a *Fény, fény, fény* című kötetétől a *Sátán műremekein* és a *Te meg a világon át*, a *Különbékéig* bejárt. Azonban Bizy utazása még korántsem ért véget.

Szabó Lőrinc kapcsán érdemesnek érzem emlékeztetni a *Helybenjárás* olvasóját, hogy ennek a szobautazásnak messzire nyúló hagyománya van a magyar irodalomban. E hagyomány legkifejezőbb műveivel szembesül, aki Cholnoky Viktor prózáját olvassa, vagy fellapozza Ady Álom a Méhesről, Juhász Gyula Képzelt utazások, Babits Messze... Messze... című versét, és Kosztolányi Dezsőt a „Mély éjeken hányszor nézlek, te Térkép...” kezdetű A szegény kisgyermek panasaiból. Bizi Ernő pedig még olyan századfordulós írókat emleget könyvében, mint Ambrus Zoltán, Nagy Endre, Török Gyula és Kosztolányi.

Vendégszövegek rejtett fonala szövi át meg át a *Helybenjárást*, mint a csillogó arany-szál a drága szövetet. Bizi idézéstechnikáját első verseskötete *Körbe-körbe* című ciklusának záródarabja, a *Bottal verve* szemlélteti talán legérzékletesebben:

„Idézek és időzők;
járatlan úton
Valaki nyomába lépek.”

Hogy miért teszi mindezt Bizi Ernő hőse? Nem derül ki egyértelműen a könyvből. Lehet, hogy fáradt idegű, csalódott ember. Gyerekkorában betegesen szerette a meséket, a térképeket, messze országok bélyegeit. Úgy látszik, bennök élte át a kalandorok álmait. Földrajzi atlaszokban bámulta az óceánokat. A képek azonban megelevenedtek, a vizek kék festékfoltjai hullámozni, viharozni, háborogni kezdtek, és hajó lett abból a kis morzsából, ami véletlenül a térképre esett, és recsegő tengeri viharokat élt át a papíron. Így utazta körül a világot, sokszor, nagyon sokszor. Nem csoda, hogy kifáradt. De nem adta fel.

A huszonéves szerző legújabb kötete szerint a szobautazás: helybenjárás. Kaland és remény szíamikettőse. Minden bizonnyal erre gondolhatott Bizi Ernő, amikor azzal kezdte és zárta művét, hogy „Az utazás: hazavágyódás”, illetve „Utazni annyi, mint reménykedni”. Ami e két állítás között olvasható, meggyőzően bizonyítja, hogy így vagy úgy, de mindvégig úton kell lenni. Odüsszeuszként, Bolygó Hollandiként vagy Cervantes módjára, de úton. Úton lenni pedig nem más, mint élni, szüntelenül keresve önmagunkat. Miként a buddhisták mondják: csupán egyetlen vágy, egyetlen cél létezhet az ember számára, mégpedig az, hogy önmagára találjon. Vagy ahogyan a keresztény Eckehart írta: „Senki nem ismerheti meg Istent, aki önmagát meg nem ismeri.”

E megismerés pedig a lelki béke krózsusi kincsével kecsegtet. És a nyomhagyás lehetőségével. Ehhez pedig utazni kell, még ha az ágyon fekvé vagy egy karosszék támlájának dőlve tesszük is meg lélekpróbáló útjainkat. Sosem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a képzeletről, az *alámeriülésről* lemondó ember a reményről mond le, és így végső soron önmagáról. Aki sosem álmodik: mozdulatlan, halott.

Akkor már inkább a *helybenjárás*, amit egy rövid, japán versformában írt költeménnyel, egy tankával definiál könyvének fülszövegében a szerző:

„Hintalovamon
száguldozom. Csupán így
jutok előbbre.
Sánta hasonlattal: a
helybenjárás tétlen tett.”

(Amöbius Kiadó, 1995)

KÜSZÖBÖN

*Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza, Pusztai Viktória és Strbik Andrea:
A zsidó Budapest. I-II. Emlékek, szertartások, történelem*

Egy megszorítás

Félrevezet a mellérendelő alázat, ez a két kötetre bontott könyv Komoróczy Géza könyve. Övé a történeti koncepció, övé a benne felhalmozott tudás oroszlánrésze, s a szövegtest egésze is nyilvánvaló módon rá vall, az ő keze nyomát viseli. (Utalok csupán az oly jellegzetes stílusra, melyet tárgyi és filológiai tudással nagyvonalúan telített, beleélő történetmondásnak neveznék, és az összetéveszthetetlenül egyéni központosásra. Szerény jelzés csupán, hogy szerkesztőként is jegyzi a művet.) Cseppet sem jelenti mind ez azt, hogy Frojimovics Kinga, Pusztai Viktória és Strbik Andrea részvételét ne értékelném. A szakmában pár éven át magam is ténykedő kutatóként meglehetősen biztonsággal fel tudom mérni, micsoda munkát végezhettek, s azt is tudom, tehetséges, s máris igen képzett hebraisták, illetve pályakezdő kutatók valamennyien. A probléma éppen az, hogy személyre szabott méltánylásuk ily módon lehetetlen. Talán szerencsésebb lett volna (rész)fejezetenként jelölni a közreműködésüket, hol gyűjtöttek anyagot, s hol készítettek maguk is szövegeket, melyeket azután a szerkesztő ellenőrzött és átfogalmazott.

Kritikus-helyzet

Történeti munkáról – ideális esetben – annak volna illő bírálatot közreadni, aki maga is megírhatta volna a könyvet. Esetemben nem áll fenn ez a helyzet. Miért vállaltam mégis, hogy írok *A zsidó Budapest*ről?

Nem csupán azért, mert Komoróczy Géza munkásságával kapcsolatban az ideális kritikus pozíció teljesíthetetlen maxima. Előző könyvének (*Bezárkózás a nemzeti hagyományba*. Budapest, Századvég, 1992) fogadtatása során megmutatkozott, ma nincs Magyarországon olyan kutató, aki a szövegeinek elbírálásához szükséges tárgyi és filológiai kompetenciákat együttesen birtokolná. Sumerül tudni kell, és persze héberül is tudni kellene, de mert nem tudok sumerül, és héberül sem tudok (a többről majd később), elhiszem, hogy úgy van, ahogy leírva látom, és halkan írok.

Legendő kapcsolódni – ha nem is tipikus, de kíváncsú esetben valami ilyesmi történik – a mű diszkurzív felületéhez, ez végtére nélkülözhetetlen engedmény, nélküle nem létezne szellemi élet. *A zsidó Budapest* ráadásul szinte felkínálja magát az effajta diszkusszióra. Elkészültének fő oka, mondhatni, éppen ebben áll, meg kívánja bontani a mára lazulófélben levő, mégis nagy erejű asszimilációs paradigmát, s egy – alább részletesebben taglalandó – új modellt kínál. Ez a modell, máris megállapítható, meglehetősen ellenállást váltott ki a magyar szellemi életben. Előrebocsátom, számomra is problematikus.

Megszólaságom fő indítéka mégsem ez. *A zsidó Budapest*et igen jelentős tettek tartom, melynek méltánylását akkor sem mulaszthatjuk el, ha nem vonzó számunkra Ko-

moróczy ajánlata. Emez csupán ama diszkurzív felület egyik, jóllehet valóban a legmegfoghatóbb kapaszkodópontja. Igaztalan volna nem elmondani, mi minden még ez a könyv.

Várostörténet

Komoróczy Géza a régiség nemzetközi rangú kutatója, közelebbi szakterülete az assziriológia. Kivételes egyéniség, akinek tudományos és gondolkodói jelentőségével nincs tisztában a hazai szellemi élet résztvevőinek nagy többsége. Tanár, tanítványai révén meghonosította Magyarországon az assziriológiát, s erőfeszítései eredményeként pár éve már egyetemi szakág a hebraisztika is. Neki köszönhetjük, hogy irodalmi horizontunk az írásbeliség kezdeti időszakáig terjedhet. Fordítói-filológiai munkásságának (s Rákos Sándor költői invenciójának) hála, negyedfél évtizede kézbe vehetjük a sumerakkád eposzokat, s (már Komoróczy egyedüli érdemeként) negyedszázada a magyar az egyetlen modernkori nyelv, amelyen a máig feltárt összes sumer irodalmi szöveg olvasható. Tanulmányai páratlan szellemi csemegék, melyek az egész emberhez, a felelősséggel és emlékezettel bíró 'zoon politikon'-hoz szólnak.

A *zsidó Budapest*, mely bárki más esetében a kutatói életmű fódarabjának címére tarthatna számat, amúgy mellékesen, mellényzsebből íródott, a várostörténet felbecsülhetetlen nyereségére. Vele Komoróczy egy csapásra tagjává vált a Budapest történetével foglalkozó legkiválóbb kutatók szűk körének, melyet az elmúlt évtizedekben Nagy Lajos (az építészettörténetben Preisich Gábor), Vörös Károly és Zolnay László, újabban Bácskai Vera és Gyáni Gábor neve fémjelzett s jelez. (Még inkább igaz a tétel, ha a főváros zsidóságának történetével foglalkozó hajdani és újabb kutatók névsorát idézzük magunk elé.) A *zsidó Budapest* ráadásul legalább három tekintetben új fejezetet is nyit a várostörténet-írásban.

Előzmény nélküli az a könnyed, de mindig biztos léptű átjárás, ahogyan Komoróczy a (közép- és modernkori város)történet szakágainak olykor igen távol eső területein közlekedik. Filológia (vagy tucatnyi nyelven), vallástörténet, építészettörténet, intézménytörténet, proszopográfia, epigráfia, irodalomtörténet, művészettörténet, városi folklór, sporttörténet, zenetörténet és persze általános európai és magyar történet. A felsorolás korántsem teljes. Van ebben, a velük való bensőséges bánásmódban valami hihetetlen elegancia.

A föntivel szoros kapcsolatban áll a mű második új hozadéka, a felhasznált anyag elképesztő szélessége, s mindenekelőtt páratlan sokneműsége. Ez a teljes vonatkozó történeti szakirodalom mellett kiváltképp a források felvonultatásakor szembetűnő. A Tórától Kardos G. Györgyig, mondhatnám, minden és mindenki számolatlan nyelven, ami és aki szükségesnek bizonyul az adott tárgyhoz. Szerény, a szöveg folyamatos olvashatóságát szem előtt tartó, de az elérhetőséget mindig lehetővé tevő bibliográfiai jelzésekkel. És a háttérben – a szellemi jelentőséggel bíró szövegek egyik legfontosabb ismérveként – nagy adag fel nem használt tudás lüktet.

A kötetekben a szemünk előtt számolódik föl végül az eddigi várostörténeti munkák egy másik sajnálatos egyoldalúsága. Azt mondanám, másutt mindig csak nagy tömbök mozognak, valami könnyen kiismerhető megközelítési elv, így a várospolitikai, a gazdasági-, a demográfiai-, a társadalomtörténet, az intézménytörténet vagy épp a városépítésszét, a városi infrastruktúra vizsgálatának szemléleti elve mentén. A *zsidó Budapest*, miközben otthonosan mozog a fönti nagystruktúrákban, hasonló figyelemmel fordul a városi (zsidó) élet kisszerkezetei, számos személye, helye, tárgya, szokása, részlete felé. Tagolása rendkívül finom, 150 alfejezete csupa láncszemszerűen zárt, önálló publikálásra magában is alkalmas szöveg. Komoróczy Géza és munkatársai, túlzás nélkül állítható, könyvükkel a hazai várostörténet-írás egy új műfaja felé tették meg az első lépéseket.

Nem tudok könyvről az utóbbi évek magyar történetírásában, mely ennyi színnel, a részletek iránti ily odaadó műgonddal, s ennyi önmagában is értékes segédanyaggal készült volna el.

A főszöveg maga 672 oldalt tesz, egy hagyományosabb szakkönyv esetében ez elretentő terjedelem volna. Itt nem az, s nem csupán a főtebb említett finom, enciklopédikus tagoltság miatt, melynek folytán egy-két, ritkábban négy-öt oldalas alfejezetekkel találkozunk, meglepő, vonzó, jelentésszerű címek alatt.

Külön szólni kell a páratlanul gazdag, szeretetteljes képanyagról. Nem kevesebb, mint 500 szövegközi kép, 115 döntőleg színes képmelléklet, s további 40 számozatlan illusztráció – többségük korabeli hirdetés – kíséri-tagolja a szöveget, vagyis átlag majdnem minden oldalra jut belőlük egy. A könyv ezáltal, s nem utolsó sorban Kiss István tehetséges, magas színvonalú tipográfiája folytán amolyan kertté válik, a múlt ligetévé, ahol nem marad szeglet, amely mellett közömbösen elhaladhatnánk. A képleírások – 48 oldalnyira rúgnak, s az irodalommal és a mutatókkal együtt 120 oldalt tesznek hozzá a főszöveghez – a referenciák jelölésén túl maguk is kicsiny szövegek, érdekesítő topográfiai, életrajzi, vagy épp toposztörténeti információkkal, kommentár-morzsákkal.

Az *Irodalom* a maga célzottan szűk merítésével is becses várostörténeti segédlet, a jelzésszerűen terjedelmes mutatók fél perc alatt elérhetővé teszik a két kötet minden nevét, nevesített helyét és a héber-jiddis szóanyagot. Ez utóbbinak külön fontossága van.

Fonalak

A *zsidó Budapest* hét nyelven beszél, öten mindig. Magyarul, persze, héberül, jiddisül, latinul és németül. Ezek azok a nyelvek, melyeken beszélni kell, olvasni mindenképpen a zsidó Budapest történetének megírásához. De szükség s alkalom szerint ógörögül, törökül, olaszul, franciául, spanyolul, és így tovább. Ez sem pusztá mennyiségi jellemző, itt is valami egészen új kezdődik. A város, ezúttal zsidósága révén ismét elnyeri feledésbe fordult helyét a szellem és a történet régtől szövődő nagy struktúráinak hálójában. Tapinthatóvá válik az idő. A történeti idő és a szellem ideje is, az a régtől ismerős, tágas jelen, mely oly egynemű: istenélmény, művészi, érzéki vagy épp történeti-textuális szenvedély, a hely szenvedélye, majdnem mindegy. A zsidóság számomra ennek a szenvedélynek az egyik történeti alakot öltött metaforája. A *zsidó Budapest* részessé tesz, részessé tehet ebben az élményben, kiszakad a diszciplínák szorításából, s olvasóját is kiszakítja a tanult-örökölt szemléletek fegyelmes erőteréből. Komoróczy Géza könyve komoly tett a történeti jelen ellen, mely az időre (hagyományra, kultúrára) mint elhajítandó szemetre tekint.

Ehhez képest a szememben minden kritika, amely történeti koncepcióját illetheti, csak másodlagos lehet. Komoróczy Gézának a magyar zsidó történet iránti szenvedélyes vonzalma nélkül Budapest története valószínűleg oly módon, maradt volna féloldalas, hogy a hiány idővel már fel sem tűnt volna senkinek. Köszönet és tanulság.

Szerkezet és vízió

Mint előljáróban jeleztem, a szöveg egészének kritikai szemügyre vételéhez nincsenek meg a szükséges kompetenciáim, még annak történeti rétegeihez sem. Okvetetlenkedés volna tehát, s még e minőségében is szétfeszítené méltatásom mostani kereteit, ha itt-

ott beleakaszkodnék a dús szövegtest számomra nem odavaló szálaiba, elmondanám, mit-kit hiányolok a könyvből, vagy az általam észlelt kisszámú hibát tenném szóvá. Nem mulasztható viszont el, hogy szembesüljünk a mű fő üzenetével.

Jussunk el hozzá a mű nagyszerkezetének szemrevételén át. A tizenöt fejezet tárgybeosztása vegyíti a kronológia és a kerületeken, városrészeken át való mozgás topográfiai elvét. Ami a kronológiai elvet illeti, a szöveg a középkoron (I. Várhegy) és a 18-19. századi Óbudán (II.) át jut el a 19. századi Pestre (III. Király utca / Pest régi-régi zsidónegyede), hogy az idősík nyolc fejezeten át tartó háttérbe tolása, pontosabban a modernkori Budapest hét-nyolc évtizedének időszakaszában való előre-visszaszökkenő lebegtetése után a vészkorszakkal (XII. Pest, 1944, gettó) visszatérjen az időbe. A zsidó temetőkről szóló XIII. fejezet ismét nem kronologikus jellegű, a XIV. (Zsidó élet ma Budapesten), és a XV. (Láthatatlan zsidó Budapest) fejezet pedig a jelen partján néz szét, s kicsit még egyszer vissza is.

A topográfiai elv átláthatóbban érvényesül, s véleményem szerint igen termékenynek bizonyul. Már utaltam rá, ez teszi lehetővé hely és toposz, „kis” és „nagy” történelem, sors és mulasztás, személy és intézmény, város és szellem folytonos egymásra vonatkoztatását, hihetetlenül intenzív közelképeket. Él a város *A zsidó Budapest* lapjain, s így épületeinek, polgári intézményeinek és embereinek elpusztulása-elmúlása, majd háború és bűn által való elpusztítása is jelenvaló fájdalommá válik. (Kizárólag a szó erejével visz el idáig a könyv, Komoróczy – számomra hiteles tapintattal – tartózkodik a rombolás, a gyilkolás képeinek bemutatásától.)

A szerkezet azonban fölmutatja a történeti vízió vitatható pontjait is. Mihez képest vitatható, persze, kérdezheti bárki. Van-e valamiféle autentikus, a másokénál érvényesebb szemlélet, melyet számonkérhetnénk? S ha nincs, hát mi lehet a bíráló alapja? (Különösen a jelen sorok írója számára, ki kedvvel csatlakozik Komoróczy Géának egy korábbi interjúból elhangzott, majd előző könyve (*Bezárkózás...*) mottójává tett, szellemesen szélsőséges Cicero-kifordításához: „Vita est historiarum magistra”.) Azt hiszem, tényleg semmi egyéb, mint az ízlés különbözősége.

A zsidó Budapest fönt vázolt – a kronológiai és a topográfiai elv vegyítésén nyugvó – szerkezetét a zsidóságnak egy olyasfajta szemlélete hatja át, melyet legpontosabban talán a „kettős küszöbállapot” fogalom párral illethetnénk. E kettősség történeti értelemben a 19. század utolsó harmada tájára horgonyozza le a zsidóságot, vagyis az asszimiláció már tömeges, de többé-kevésbé még szerves időszakaszára, mely nem járt feltétlenül együtt a sajátlag zsidó értékek visszavehetetlen feladásával, szellemi értelemben pedig a vallási-metafizikai zsidóság szekuláris formákba való átfordulásának feleltethető meg.

Az asszimiláció történetileg megvalósult alakja tévedésnek minősül ebben a szemléletben. Tünetértékű, ahogyan Komoróczy küzd az asszimiláns zsidó teljesítményekért, nagyjából azért a múlt- és kultúraszeletért tehát, melyet az általa is idézett Ady Endre emlékezetes ítélete fémjelez a legpontosabban: „A zsidók megcsinálták nekünk Budapestet.” De hallgassuk Komoróczyt magát. A kérdés megítélésében paradigmatis érvényű művészi pályát befutó Lajta Béla *Parisiana*-ja kapcsán fogalmaz így: „...a zsidó társadalom városalakító szerepe a fővárosban a dualizmus korában jobbra nem specifikusan zsidó teljesítmény volt. A nagybani kereskedelem, az export, a pénz- és tőzsdéélet főbb szereplői, legyenek bár származásuk vagy vallási hovatartozásuk szerint zsidók, ebben a minőségükben most már nem mint zsidók léptek fel; polgárok voltak évtizedek óta, mégpedig erős nemzeti identitást mutató magyar polgár a legtöbbször. A nagyobb-részt zsidó polgárság által kialakított Budapesten éppen zsidó jelleg nem figyelhető meg; egyszerűen azért, mert nincs.” (327-328. p.) És ugyanígy a szöveg számos más helyén is. Pontosság tehát az adott történeti helyzet, művészi, tudományos, sport-, stb. teljesítmény, a szellemi személyiség, s egyáltalán a nem felekezeti jellegű zsidó Budapest szü-

letésének, s döntőleg asszimiláns önszemléletének bemutatásakor; emelkedett vád a be nem fogadó környezet, az antiszemitizmus, és persze mindenkifölött a gyilkosok ellen; s végre szinte mindenütt valami időtlen imperatívusz, mely a zsidóság felé terel. Emberek, akiknél – ha szerepelnek a könyvben – szóba kell hozni a zsidó származás fogalmát, mert kitértek, vagy azoknak utódai voltak; világi intézmények, melyeknek pusztá jelenlétét csak valami működtetőik és használóik zsidó, vagy zsidós voltára utaló ki nem mondott tudás indokolhatja; ugyanakkor zsidók és nemzsidók kevert szerepeltetése a főnti imperatívusz texturális nyomása alatt, amely a kíváncsi, de tipikusan tájékozatlan olvasóban a „mindenki zsidó” információjaként maradhat meg, vagy épp serkenetheti a szereplők, nagyjából az egész modernkori magyar kultúra személyiségeinek vallási-etnikai rögzítése iránti igényt.

A könyv e törekvését nem fogadhatom egyetértőleg. Azt hiszem, minden körülmények között tisztelnünk kell az önszemléletet adó egyéni döntéseket, és azt az – esetünkben asszimiláns zsidó – társadalmi összeget, amely belőlük létrejött. Az identitás – ha egyebűn nem, hát épp Komoróczytól is tudhatjuk – tipikusan összetett, s persze mindig ingatag valami, egyértelműségéhez viszont igen sokszor csatlakozik tudatlanság, vagy szellemi-érzelmi öncsonkítás. Több, más is történik a könyvben, mint amit a fülszöveg előrejelez, nem pusztán Budapest egyik arcával ismerkedhetünk meg, sérül is közben egy másik arca. S ha már a fülszövegnél vagyunk, nem az a baj, hogy a könyv koncepciója sok okból alkalmazhatatlan volna a jelzett római katolikus, görög katolikus, evangélikus, református vagy a főntit átszelő, olykor kioltó etnikai szempontrendszer szerint a német, szerb, cigány, görög (szlovák?, örmény?) Budapest megírásakor. A kérdés az, vajon érdemes-e megtenni ezt. Ha nem törölte volna is el számos egykori városi csoport esetében a modernizáció már végképp a főnti identifikációs kereteket, vajon a revitalizációs kísérletnek a történelemből kell táplálkoznia? Össze-, pontosabban visszaállhat-e valami egészre ily módon ismét a szétesett, formahagyott város, egykori önmaga szemetes díszlete?

Auschwitz után

A könyv megrendítő vonulata a Holocausttal, s elsőleg is a magyar bűnrészességgel való számvetés. Ennek számos megtehető – s mentális épségére kicsit is adó kultúrában feltétlenül megteendő – gesztusa, az irracionális tapasztalaton inneni módja van, mely *A zsidó Budapestig* hiányzott a magyar szellemi életből. (Becsés párja e tekintetben Horák Magda nemrégiben napvilágot látott kötete: *A magyar értelmiség veszteségei az 1940-es években*, mely végre név szerint felsorolja az elpusztítottakat, kíséletrajzokkal együtt.) Úgy látom, e mélységesen hiteles törekvésnek is szerepe van az asszimiláns arculat hátterbe szorulásában, nemzedékek erőfeszítései minősülnek igaztalanul hiábavalóvá, az áldozatok százezrei után virtuálisan mintha életművük fő értékei is megsemmisülnének. Bizonyára több hiteles módja van az utólagos szellemi-erkölcsi ellentételezésnek. Azt hiszem, tere lehet egy olyanak, mely a keserűség és a helyrehozhatatlan fölötti szomorúság mellett is megőrzi Budapestet mint közös látomást.

A ZSIDÓ BUDAPEST I-II.

Két férfi, szinte egy töről, egymásnak háttal a századelőn. Az egyik az éjszaka hercege, reggelre eldőzsoló mindent – s abba hal bele, a kor gyógyíthatatlan csömörébe. A másik épét hány folyton, úgy ragaszkodik az élethez – ő negyedszázad múltán pusztul bele egy még szörnyűbb macskájába. Ugyanarról beszélnek mindketten végig: magyarságról és Európáról, homlokegyenest, rögeszmésen mást – éltükben-holtukban egymás cáfolatai. „A zsidók megcsinálták nekünk Budapestet” – mondja az egyik, negyvenévesen, már alig van neki hátra; a másik a polgárság zsidótlantítását szorgalmazza, különös, alig érthető vehemenciával. Az első világháború éveit írjuk: a alaptalan vélemények szerint ekkor ér véget a tizenkilencedik, kezdődik a huszadik század.

Pedig akkor még minden megvolt. Budapestén élt a világ legnagyobb hitközsége: építette, belakta, szerette ezt a várost. Volt oka rá: a kiegyezést követő emancipációs törvény megnyitotta előtte is a polgárosodás útját; immár nem etnikai, hanem civil, alanyi jogon vehetett részt a nagy, békebeli modernizációban – jórészt senkitől sem zavartatva. Nem volt oka félni, hát kételkedni sem Schwab Löw (zengzetes magyarításban: Arszlán) szavainak igazában, aki ugyan egy mukkot sem tudott az ország nyelvén, ám híveit magyarosodásra buzdította a szószékről – még 1840-ben. Állampolgári és kulturális asszimilációt értettek akkoriban magyarosodáson; ma inkább integrációt mondanánk – de az idegenből jött, néhai pesti főrabbi prédikációján máig sem fogott ki az idő, csupán a történelem. A boldog békeidők romjain új faji mítoszok sarjadtak, lábra kapott az intolerancia, élettér-elméletek születtek, s némelyek megpróbálták gyökerestül átrendezni a világot. Egyebek közt tömeges „népmozgásokra” is sor került; 1944-ben például, a háború teljében, bizonyára nem kis or-

ganizációs tehetséget kívánt közel negyedmillió zsidót röpké egy hét alatt „lakhelyváltásra” bírni Budapesten – abban a városban, melyet jórészt ők építettek fel, nem is oly régen.

Akik viszont túléltek a gettót, a haláltáborokat, akik visszatértek a frontról, kezdek máris az újjáépítéshez – pár éve még virágzó, lebombázott városukban. A romokon ezúttal egy nem kevésbé türelmetlen, sivár utópia rendezkedett be, s bizony ráment egy-két nemzedék, mire intézményestül szétrohadt. A városnak persze jóval több időre, tán egy-két emberöltőre is szüksége lesz, hogy igazából életre kapjon – egyelőre önnön konzerválásával van elfoglalva...

Ennek a konzerválásnak része, ha úgy tesszük, Komoróczy professzorék könyve, mely egyszerre helytörténet és bédekker, kultúrhistória és szokásgyűjtemény, szótár és arcképcsarnok. Multidézés, múzeumi ragyogás – holt nagyjainkkal benépesítve... Kézbe vehetni s bejárhatni vele Óbudát s Budát, a középkori épületmaradványokat, beszélő köveket, majd a pesti oldalt: elsőt is képzeletben körbesétálni a réges-rég lebontott Orczy-házat, aztán apróra megnézni mindent, ami mögötte épült: a „pesti zsidó háromszöget”, a zsinagógák körét, ahová ama negyedmillió zömét összezsúfolták volt.

Negyvenöt évvel később, pár hónapig csupán, én is laktam ott; Komoróczyék könyvéből tudom: abban a házban működött a gettó egyik szükségkonyhája. Mindenesetre jó volt kifordulni éjszakánként a kapun, s a Rumbach Sebestyén utcából megpillantani a Hősök templomának világító, fehér tömbjét. Akkor, azokban a percekben béke volt, szinte valószínűtlen: nem hallottam, nem kellett hallanom Ady és Szabó Dezső „vitájának” csitíthatatlan felhangjait... (*Budapest Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995*)

NÉMETI RUDOLF